

HOLMI

V. évfolyam 5. szám

1993. május

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers)

Szerkesztőbizottság: Fodor Géza, Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Ludassy Mária,
Mándy Iván, Megyesi Gusztáv, Petri György,
Szalai Júlia, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia, Závada Pál.

Borítóterv és tipográfia: Környei Anikó. Tördelőszerkesztő: Keller Klára.
A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Székelly János*: Hiánytalan • 627
Bertók László: Mint az eget tartja a nap • 627
A koponyám csúcsáig ér • 628
Kardos G. György: Ripacsok • 628
Imre Flóra: Csak nézni • 641
Hatkor így ősszel • 641
Mondattan • 642
Kornis Mihály: Napkönyv (VI) • 643
Takács Zsuzsa: Előérzet • 661
Két tárgy • 661
Beteljesedés • 662
Kontler László: Köztársaság és utópia • 662
Sumonyi Zoltán: Senkiföldjén • 674
Somlyó György: A fordítás „prae”-jéről
és „post”-járól (II) • 675
Mihai Eminescu: Archaeus (*Asztalos Ildikó fordítása*) • 682
Szabálytalan gondolatok John Cage művészetéről
(Kocsis Zoltán és Rácz Zoltán
beszélgetése) • 689
Szauer Ágoston: Műhely • 694
Partok • 694
Vajda Mihály: A tudós, az esszéista és a filozófus • 695
Mesterházi Mónika: történet nincs. • 714
Milyen idő • 714
Kalmár Melinda: A politika poétikája • 715

Baka István: Sztyepan Pehotnij versesfüzetéből
Szentpéterváron újra • 730

FIGYELŐ

- Pór Judit–Vörös István:* Két bírálat egy könyvről
(Baka István: Farkasok órája) • 733
- Rába György:* Olvastam egy verset.
A veszített illúziók művészete
(Rakovszky Zsuzsa:
Egy nő a kórteremből) • 739
- Tóth Sára:* Görbe tükör
(Spiró György: A Jövevény) • 742
- Bán Zoltán András:* Egy újabb fogadtatás
(Imre Kertész: Kaddisch
für ein nicht geborenes Kind) • 748
- Hárs Endre:* Sic transit gloria mundi
(Garaczi László: Nincs alvás!) • 750
- Hegedüs Géza:* A dramaturg mint történetíró
(Czimer József: Közjáték) • 752
- Ludassy Mária:* Fehér Ferenc:
A megfagyott forradalom • 753
- Kronstein Gábor:* Nemzettudat – módszer által homályosan
(Csepeli György:
Nemzet által homályosan) • 757
- Kováts Albert:* Ez is akvarell
(Nemzetközi akvarellkiállítás) • 764
- A HOLMI postájából • 767

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Előfizetési díj fél évre 360, egy évre 720 forint, külföldön \$25.00, illetve \$50.00
Terjeszti a Magyar Posta és a Sziget Rehabilitációs Kiszövetkezet
A fényszedést az ARGOS Kft. végezte
Nyomtatta a Zenemű Nyomda Kft.
Vezető: Tóth Béláné

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

ISSN 0865-2864

Székely János

HIÁNYTALAN

Nekem nagyon hiányzanak majd a föld, a fák, a csillagok,
S hiányzik, hogy én nem hiányzom a világnak, ha meghalok.

Pedig eltűnik majd belőle a szem (s vele a látomás),
Amely olyannak látta egykor, amilyenek még senki más.

Új látomássá rendeződnek a föld, a fák, a csillagok.
Világ lesz még, de más világ lesz hiánytalan, ha meghalok.

(A költő hagyatékából. A vers Székely János kötetében nem jelent meg, tudomásunk szerint folyóiratban sem.)

Bertók László

MINT AZ EGET TARTJA A NAP

Tartani a semmit a nagy.
Nem enni, nem inni, nem ü.
Mint hiányzó szót a betű.
Mint az eget tartja a nap.

Tudni, hogy amit tartanak,
csak étel, ital meg ürü.
Ami magától, az a mű.
Ami miért nem, az a csak.

Mint a küszöbön a csomag.
Mint az ürüléken a fű.
Ha megérti behülyü.
Ha belenyugszik, úgy marad.

Nevetni, milyen ingatag.
Sírni, hogy milyen egyszerű.

A KOPONYÁM CSÚCSÁIG ÉR

Nagy sivatagi oszlopok.
Felettük üres és fehér.
Roszog a fogam közt a tér,
csigolyáimban a homok.

Emelkedem és szikkadok.
A koponyám csúcsáig ér.
Ami lehetne a tenyér,
valami malomkő forog.

Szemem mögött is csillagok.
Milliónyi szikra a vér.
Macska szájában az egér,
a sajtó boltozat vagyok.

Azt hiszem, összeroppanok.
Viszi a tudómet a szél.

Kardos G. György

RIPACSONK

Kassák Jóska sokáig tanakodott, hogy elmenjen-e Daniss Lenci temetésére, az egykori stagioneigazgató neve nem jól csengett abban a világban. Végül is a felesége, Nyuczky Ilona – akit a színházban csak „a Nyuczky” néven emlegettek, s aki éppen akkortájt, az államosítás első évében öregedett szubrettből sűgónővé – döntötte el a kérdést.

– Ha Joó Ali elmegy, akkor mi is elmegyünk.

Joó Aladár, aki mint szakszervezeti bizalmi szerzett már némi tekintélyt a színházban, röviden csak annyit mondott:

– Ott a helyünk, Józsi. Daniss Lenci nem volt akárki.

Ezt jól tudta Kassák Jóska is. Negyvenéves pályafutása alatt soha emberségesebb direktornál nem pályázott. Őket is, a Nyuczkyval együtt, akkor vette oda a társulatához, mellyel a visszacsatolt Felvidéken szándékozott portyázni, amikor már egy esztendeje szerződés nélkül voltak, miután Tunyoghy Dudus a soproni társulatot, ahol három esztendeig pályáztak, szélnek eresztette. A vízivárosi Csarnok kávéházban írta alá a szerződésüket a szögletes arcú, bikanyakú és nagyhangú direktor, aki pályája

során legalább egy tucatszor ment már tönkre, és mindig talpra állt, s aki csakis Bocskai-ruhát viselt, mert ennél nincs szebb viselet a magyar ember számára. A társulat tagsága is jó magyar emberekből tevődött össze, mármint Daniss Lenci szempontjai szerint, amelyek gyökeresen mások voltak, mint ahogy ezt a korszellem megkívánta. Azt, hogy ki a jó magyar ember, Daniss Lenci már abból is meg bírta állapítani, milyen hangsúllyal mondja be az alsósnál azt, hogy: „Gyerünk, kontra, gyerünk és gyerünk!” Jó magyar embernek számított még a szemében, aki megadta a kártyaadósságát, és érzéssel dalolta el azt a nótát, hogy: „*Halványsárga rózsát bokrétába sződtem...*” Ám ha tót fuvarosokkal alsózott a vágfarkasdi restiben, ő is tótul mondta minden ütés után: eszcserasz! Szivesen borozgatott kassai szász kupecekkel, s a rozsnói huculok udvarán nádfonatú demizsonból itta a borókapálinkát. Egyszer meg Rahón azért kísérték be csendháborításért, mert egy szálfatermetű, pajeszos, vörös zsidó emberrel egymást átölelve bömbölték az éjszakába, a kihalt Fő utcán: „*Félre bánat, félre bú, / Az én rúzsám ojjojjójjoj, / Oj, de nagyon szomorú...*”

Az őrszobán a rendőrtiszt – Pestről odaszalajtott úrifíú – tanácstalanul nézte őket, különösen azt a valószínűtlen jelenséget, a hatalmas zsidó embert, akinek csizmaszárából egy bicska nyele állt ki. Addig-addig nézte, amíg a sínai-hegyi kolosszus elvesztette a türelmét, széles pofacsontjai között bizalmatlan, apró szeme megvillant.

– Mit bámul az úr? Nem látott még felvidéki magyart?

A rendőrtiszt mosolyogni próbált, de nem sikerült neki, inkább az látszott az arcán, hogy most kezd igazán semmit nem érteni a világból. Daniss Lencitől – miután kitudódott, hogy a helyi szintársulat igazgatója – már tegeződve kért elnézést.

Daniss Lenci megszorította a rendőrtiszt kezét, és azt mondta:

– Csókolom a seggödet, fogalmazó uram.

Azután rágyújtottak a Vlasta cigarettákra, amelyek a vörös zsidó zsebéből kerültek elő.

Az is igaz, hogy a vörös zsidó, mielőtt rágyújtott, előbb megcsókolta a Vlasta cigarettát. Azután Daniss Lenci rávette a fogalmazót, hogy játsszanak néhány parti máriást, a kártya ott rejtőzött a Bocskai-kabát belső zsebében. S mivel még nem józanodott ki teljesen, egész idő alatt azt énekelte, hogy: „*Hej Ancsurka potye szem / Wo bist du gewesen? / Jakszombile táncováty, / Da bin ich gewesen...*”

*

Daniss Lenciről csupán a temetése napján vált ismertté, hogy eredetileg Danningernek hívták, és óbudai braunhaxler ősei még bakatorszólót szüreteltek a Testvér-hegy lejtőin.

Kassák Jóskának élete végéig felejthetetlen emléke marad az a nap, amikor Daniss Lencit temették. Ez volt az utolsó felhőtlen napja Nyuczkyval, akit három héttel később kórházba szállítottak, de még ott az óbudai temetőben, a régiek között, olyan aranyosan ordináré volt, mint valaha, soproni derb szubrett korában. A színházból rajtuk kívül csak Joó Aladár utazott fel Budapestre, és a vonaton lelkére kötötte Kassák Jóskának, ne szőljon róla senkinek, hogy ő is ott volt a temetésen, ez neki mint pártagnak és szakszervezeti bizalminak sokat ronthat a helyzetén. De azért a kupében, ahol csak ők hárman tartózkodtak, még elmesélt egy sötét emléket a kommun idejéből, akkor ő még kisfiú volt, és a Ligetben sétált a drága megboldogult mamával, amikor egy bokor mögül előlépett Cserny Jóska, s mögötte megjelentek tányérsapkás cimborái. A hirhedett Lenin-fiú egy kést tartott a kezében, és így szólt a megriadt mamá-

hoz: „Látja, nagysád, erre a késre burzsujvér tapadt.” A mama gyorsan elrángatta őt, s a hátuk mögött még hallották a Lenin-fiúk félelmetes röhögését.

A Nyuczky erre nem szólt semmit, neki egészen más emlékei maradtak ezekből az időkből. Ő akkor fiatal színész volt egy kőbányai félig műkedvelő társulatnál, és a toborzónapon három helyen is szavalt, Várnai Zseni versét szavalta, amelynek minden strófája úgy végződött: „*Ne lőj, fiam, mert én is ott leszek.*”

Egy sovány, égő szemű fiatalember, akiről kiderült, hogy a közoktatásügyi népbiztosságnál dolgozik, minden helyszínre elkísérte, s a liget bokrai között megállapította Nyuczkyról, hogy született Strindberg-színész, aki hivatott Wedekind- és Sudermann-szerepek eljátszására is, és megígérte, hogy az új szezonban helyet csinál neki a Thália Színházban. Ám Strindberget és Sudermann elsdorták az események, így aztán a kommün Nyuczky számára a beteljesületlen remények kora maradt. Ősztől már Sugár Vili társulatánál pályázott Kispesten, *A vén bakancsos és fia a huszárral* nyitottak, s a nyomtatott plakátok alján ez volt olvasható: „Cenzurat postul Budapest. Dr. Mureşan.”

Joó Aladár aggodalmai Kassák Jóskára is hatottak, a temető bejáratánál vásárolt olcsó kis koszorú szalagjára óvatosan csak ennyit íratott: „Búcsúzunk tőled, K. József és hitvese.”

A ravatalozó előtt meglepődtek, hogy mennyien jöttek el a szétszóródott társulattól, a ravatalt virágok és koszorúk borították, a szalagokon homályos célzatú feliratokkal: „Boldogan pihensz, mert megérted... A kassai társulat, 1940.” „Felejtethetlen dirikénk előtt végső térdre hullással Singer Mancsi és Ila.”

Joó Aladár a koszorújának szalagjára ezt íratta: „Dalt érdemelt, mert költő...” Daniss Lencinek elfogytak a közeli hozzátartozói, a családból csupán távoli rokonok álldogáltak a ravatal oldalán, vásott arcú öregek, akiknek fején a fekete kalapot zöld zsinór övezte, berlinerkendős parasztasszonyok. Riadtan és idegenkedve nézték a sok furcsa, ismeretlen embert, a kifestett nőket, akik ott zsi bongtak, nevetgéltek, egymást ölegették a ravatal körül. A rokonok közül némelyek a miatyánkot mondogatták: „Vater unser...”, a színészek ezen is kuncogtak, mert valahogy ez így jutott a fülükbe: „Fóda unza...”

Nem volt hivatalos búcsúztatás, a Színművészeti Szövetség tudomást sem vett Daniss Lenci haláláról. Egy Szomráki Gyula nevű színész intézte el a formaságokat, vezető tagja volt a régi társulatnak, kemény vonású, érzékeny arcú, szép férfi, aki nemrég került fel a Nemzeti Színházhoz, és nagy jövőt jósoltak neki. Ő beszélte meg a búcsúztatás részleteit a pomázi evangélikus lelkészi hivatalban, és ő fizette a színésztemetéseken elmaradhatatlan cigánybandát, ezúttal néhány nagyon fekete képű, sovány zenészt, egy Filatorigát környéki vendéglőből érkeztek vicinálissal, és a primás orrából két kis vattacsomó állt ki. Kassák Jóska a felét sem ismerte az összegyűlteknél, és örült, ha felfedezett egy ismerős arcot. A régi pályatársak közül Pécsről eljött Hajduska Gizi, az eleven szemű kassai szubrett, Seregi Margit, az öreg sűgónő, aki füstölt füllel főzte a kocsonyát Losoncon, a tüdőbeteg képű Tar Béla, a kárpátaljai társulat táncoskomikus, aki letérdelt a ravatal előtt, s fejét imára kulcsolt kezére hajtva mormolt valamit. Ott volt még feleségével az elegáns Széky István, az utolérhetetlen rezonőr, aki arra volt büszke, hogy lőfő székely. Azután egy papos külsejű, méltóságteljes öreg színész, Szirmai Antal, egy serdületlennek látszó szeplős kislány álldogált mellette, és zavarában a hüvelykujját szopogatta. A kislányról hamarosan kitudódott, hogy Szirmai Antal ötödik felesége, Nusikának hívják, és az apja első vájár a komlói bányában.

Kassák Jóska felfedezett még két ismerős színészt, ezek mindössze egy esztendeig pályáztak a társulatban, már a távoli múltban elkallódtak, s mintha egy Vas Gereben-regény lapjai közül léptek volna ki, úgy hívták őket: Bódog Vince és Kocogh Bálint.

Nyuczky, Kassák Jóskával ellentétben, szinte mindenkit ismert. A szertartás alatt önfeledten repkedett a kisebb csoportokba verődött színészek között, s forró pályatársi csókokat váltott. Egy kopott lengyelkés, táblabíró-külsejű úrral pedig olyan sokáig ölelkezett, hogy utána Kassák Jóska feltette azt a gyanakvó kérdést, amely házasságuk kezdeti időszakában gyakrabban hangzott el:

– Pipikém! Ez benne volt a nyolcszázhetvenkettőben?

Szerény saccolása szerint ugyanis Nyuczky ennyi kalandot bonyolított le mozgalmas pályája során.

Nyuczky azonban most is csak azt felelte, mint máskor:

– Mit tudom én. Nem káptalan a fejem.

A gyászmenet elindult a kiasótt sír felé. A targoncát a koporsóval hangtalanul követették a rokonok, komoran meredtek maguk elé, s egyszer hátranéztek méltatlankodással a tekintetükben, mert valahonnét a menet közepéről nevetés csattant fel. Joó Aladár az egész úton kadarkaillatú dali történeteket mesélt, ezek a történetek ájtátszottak voltak, mint egy pakli zsíros tarokk-kártya. Azután körülvették a nyitott sirt, s amíg a gyászhuszárok a koporsóval meg a koszorúkkal bibelődtek, a cigányok halkán játszani kezdtek, azt játszották, hogy: „*Lehullott a rezgő nyárfa ezüstsínű levele...*” S csak akkor hagyták abba a játékot, amikor előlépett a pomázi evangélikus lelkész, akinek nagy vörös orra volt, érces hangja, és már az első szavaiból is kitűnt, hogy igyekszik megtenni a magáét. Daniss Lencit büszke tölgyhöz hasonlította, amely magányosan áll az irtás közepén. „Te, aki itt fekszel, Danninger Daniss Lőrinc – dörögte a pomázi lelkész –, hasonlatos voltál ezen magányos, büszke tölgyhöz. Nagy művész voltál, azon konok, bús magyar fajtából, amely ha föltette életét egy magasztos célra, kitartott mellette mindhalálig. Mi volt a te magasztos célod, Danninger Daniss Lőrinc? A magyar géniusz alázatos szolgálata...”

A magyar géniusz nagyon hatott a jelenlévőkre, halk szípotogás kezdődött. Joó Aladár később ezt így mesélte: „Akkora siker volt, hogy háromszor húzták vissza a koporsót.”

A pomázi lelkész azután felsorolta Daniss Lenci pályájának jelentősebb állomásait, s nem felejtette ki a felvidéki, kárpátaljai szerepléseket, azon helyeket, ahol szomjas lélekkel várták a magyar géniuszt. Ekkor a pap rákacsintott a primásra, és a banda ismét játszani kezdett: „*Egy rózsaszál szebben beszél, mint a legszerelmesebb levél...*” Végül a lelkész ezekkel a szavakkal fejezte be a gyászbeszédet: „Te sem érhetted meg, Danninger Daniss Lőrinc, hogy lángoló érdemeidért a hálás nemzet a boldog és nyugalmas öregség babérjait nyújtsa feléd. Jutalmad elnyered majd az égi mezőkön, az örök békét Isten mindenható trónusa előtt. Felejtethetlen testvérünk, nyugodjál békében...”

Azután csend lett, csak a banda játszott: „*Nyugszik a csöndes temetőben, szemét lezárta a halál.*” A gyászoló gyülekezet meghatottan hajigálta a göröngyöket a sírgödörbe. Hajduska Gizi hangosan zokogni kezdett.

– Megvolt neki – súgta a Nyuczky Kassák Jóska fülébe. – Rozsnó és Beregszász között cumizott neki a vonaton.

Szomráki Gyula megköszönte a pomázi lelkésznek a szép beszédet, és kezet szorított a rokonokkal.

– Így meghalni, kérem szépen – csóválta a fejét egy berlinerkendős néni. – Nem hagyott semmi juszt maga után.

Csapott vállú, iparosképi ember állt a néni mellett, politúrtól megbarnult bütykös mutatóujját a halántékán megforgatta, s levonta a következtetést.

– Bohém ember volt, kérem. Aztán ez lett a vége.

A gyülekezet lassacskán szétszéledt, csupán néhányan maradtak együtt. Leginkább azok, akik részt vettek a felvidéki és később a nyugat-magyarországi turnékon. Kassák Jóskaékon kívül Szomráki Gyula, Hajduska Gizi, Bajmóczy Iza, Széky Pisták, Szirmai Tóni a komlói kis feleséggel és természetesen Joó Aladár, aki aznap mindenáron ki akart rúgni a hámból. Szomráki Gyula továbbra is a házigazda szerepét játszta, s meghívta a társaságot Mandel bácsi ortodox kóser kifőzdéjébe, az ötlet mindenkit felvilágyozott, egy boldog munkácsi évad emlékét juttatta az eszükbe. Mandel bácsi megbízható bort mér – mondta Szomráki Gyula –, igazi kapitalista bort, még köze volt a tőkéhez. Öt perc híján egy teljes órát villamosoztak az erzsébetvárosi kifőzdéig, fáradtan és éhesen telepedtek le a főzelékszagú, disztelen helyiségben, ahol előbb összetoltak két asztalt. Az egyik asztal elnyűtt, kockás viaszosvászon terítőjén egy héber betűkkel díszített tálban két-három pogácsa hervadozott.

Mandel bácsi kifőzdéjében a berendezés fogyatékoságait a külső világ teljes kiküszöbölése pótolta. A falakon nem lógtak képek, felhívások, figyelmeztetések. De a konyhába nyíló lengőajtó fölött itt is húzódott egy transzparens, akárcsak az állami vendéglőkben, ahol a fehér vásznakon az alkotmány valamely fontos cikkelyére hívták fel a figyelmet. Mandel bácsi a maga transzparensén mindössze ennyit közölt az emberiséggel: „Taleszek tisztítását, rojtozását, taleszbejtlik himzését vállalom.”

Az imakendők rojtozása és a bársonytaskok himzése kétségkívül Mandel néni esti elfoglaltsága volt. Őt soha nem lehetett látni a kifőzdében, csak a hangja hallatszott a konyhából, általában a Rezsín nevű szakácsnőt szekírozta, olykor annyira emelkedetten, hogy amikor a lengőajtó kinyílt, a vendégek is hallhatták a szörnyű fenyegetéseket.

– Maga nekem tegye, amit mondok, Rezsín. Ha maga nekem nem engedelmes, mehet dolgozni a magyar államhoz.

Estefelé, amikor megnövekedett a forgalom, Mandel bácsinak a veje segített a felszolgálásban, egy hajlott hátú, mogorva férfi, akit Mandel bácsi csak úgy szokott emlegetni: az a gólem. Ősi zsidó szitkokat mormolva járkált a konyha és az étkezőhelyiség között, s úgy tette le a tányért a vendég elé, hogy szinte csattant az asztalon. Erős nyír-ségi tájszólással beszélt, s ha valamelyik tudatlan vendég megkérdezte, hogy nem alföldi-e, megvető góggal csak annyit mondott:

– Szabolcsi!

Mandel bácsi vejének komor képe akkor borult el igazán, ha valaki étlapot mert kérni tőle. Étlapot ugyanis nem tartottak a kifőzdében, nem volt rá szükség, a jobb vendégek kívülről tudták a választékot. Húsleves macesszombóccal, leveshús paradicsommártással, libamájas zsíros kenyér, péknél sütött sólet füstölt marhaszeggyel és töltött libanyakkal, amelyet halzlinak neveztek. A halzlit Mandel néni sűrűn megspékelték fokhagymával. Borból csak egyetlen fajta szolgált fel, azt az áttetsző, fanyar rizlinget, melyet a hitközség verpeléti szőlőjében szüreteltek a rabbinátus szigorú ellenőrzése mellett. A sólet után ez a bor volt Mandel bácsi kifőzdéjének fő vonzereje. Megtörtént egyszer, hogy egy vendég a harmadik liter bort rendelte a harmadik adag sólet mellé. Mandel bácsi a felesége riadalmai ellenére is kiszolgált a vendéget, azzal

az egyszerű indokkal, hogy ha zsidó, nem árt neki a sólet, ha pedig goj, nem árt neki a bor...

A késő délutáni órákban a társaságon kívül még senki nem tartózkodott a kifőzdében, és Mandel bácsi sem nagyon strapálta magát a kiszolgálással. Háromszor benyitott ugyan a lengőajtón, de rögtön vissza is fordult a konyhába, mint aki még nem jutott el a végső elhatározásig. De amikor elnyúlt papucsával végre odacsoszogott az asztalhoz, deresedő szakállán a lebegő morzsák elárulták, hogy nem bírta abbahagyni a nassolást az illatos fazekakból. Szomráki Gyulát szívélyesen üdvözölte: „Van szerencsém, művész úr. A sóletra sajnos várni kell.” A többieknek így mutatkozott be: „Én vagyok a Mandel bácsi, azért ne tessék nagyon megbámulni, nem vagyok olyan szép. De tessék mondani, mit ér a szépség manapság?” Ezt a bölcsességet mindannyian megtapsolták. Jóó Aladár mondott valamit, aminek a világon semmi veleje nem volt, ha csak az nem, hogy egyúttal elsütött két zsidó szót. Mindkét szót rosszul használta, de Mandel bácsi nem tett rá megjegyzést. Rég hozzászólt ezekhez a sigánokhoz, még a régi világban, amikor az Eckhardt képviselő úr evett nála sóletot. Mandel bácsi kifőzdéjét valaha előszeretettel látogatták bizonyos fajvédő körök, s törzsvendégnek számított a rabbiátus Héjjas képviselő úr, aki igencsak szeretett évődni Mandel báccsival. A füstölt marhaszegy és a kemencében barnára sült tojások jelentősen mérsékeltek az előítéleteit.

Egyszer például Mandel bácsi a zsidók hazafisága mellett szóló érvként azt merte mondani:

– Tudja a méltóságos úr, hogy a Kossuth-bankókat is zsidók nyomták?

Mire Héjjas képviselő úr legyintett, és csak annyit jegyzett meg:

– Nem is volt rajta bróhe.

Eckhardt képviselő úr a fényképét ajándékozta a kifőzdének, ma is ott látható a kredenc tetején egy rézmozsárnak támasztva. Eckhardt képviselő úr diszmagyarban áll a képen, melynek sarkába ezt írta: „Mandel bácsinak hálával a csodás halzlikért. Dr. Eckhardt Tibor.”

Szomráki Gyula kezdetnek négy üveg bort rendelt ugyanannyi üveg szikvizzel, s megkérdezte Mandel bácsit, hogy friss-e a pogácsa.

Mandel bácsinak erre is volt egy üde válasza.

– Olyan friss, mint én vagyok.

Megegyeztek még harminc pogácsában, ezeket a pogácsákat egy Síp utcai pék süttötte libahájjal, libatepertővel.

Amikor Mandel bácsi kicsoszogott, a társaság hirtelen elhallgatott, az elmúlt órák élményei most kezdtek enyhe szomorúsággá érlelődni. A fáradság és szomjúság káprázatában Daniss Lenci ismét megjelent közöttük, Bocskai-ruhája gyűrött volt, s a zsinórok szakadozottak. Vértelen emlékképéből nem volt könnyű visszaidézni azt a bömbölő hangú, zömök férfit, aki ruszin faüsztatókkal nasivasít játszott hajnalig az eszenyi restiben.

Szegény Daniss Lenci hogy ilyen érdemtelenül végezze az életét. Igazságtalanul bántak el vele, pedig hát befogadhatták volna, ahogy másokat is befogadtak, akik nem is voltak rá érdemesek. Hiába, az ember nem tudja, mit hoz a sorsa, ők is végezhetik még így, talán még rosszabbul, mint a Daniss Lenci. Széky Pista elárulta, hogy ő erre bizony sokat gondol, s meg is beszélte egy szobrással, hogy még életében kifaragtatja a kopjafáját, azt akarja, hogy neki is kopjafa álljon a sirján, akárcsak az apjának, nagyapjának a sepsiszentgyörgyi temetőben. Jóó Aladár, az örök jópofa, erre kinyilatkozta,

hogy a jövő héten abonál a Jószív temetkezési egyesületben, mert nem akarja úgy végezni, mint az egyszerű dali színész, aki gyalog ment ki a temetőbe, megásta a sírját, belefeküdt, magára hányta a földet, és alulról kinyomta a keresztet.

Nyuczky és Bajmóczy Iza nem vett részt a férfiak krizantémillatú borongásaiban, fontosabb dolgokkal voltak elfoglalva. Együtt pályáztak hajdanán Szegeden és Mohácson, jól emlékeztek egymás alkalmi lovagjaira, s most piros csokornyakkendős, panamakalapos urak szellemét idézték, akikkel tavaszi rántott csirkét vagy párolt őzgerincet vacsoráztak a vidéki vendéglők vadrózsával befuttatott lugasaiban. De amikor Nyuczky meghallotta, hogy miről beszélnek a férfiak, ő is hozzászólt.

– Én az ilyesmire sosem gondolok. Én zihér, hogy nem fogok meghalni.

Mielőtt ebben bárki kételkedett volna, Mandel bácsi behozta a tálat a friss libatepertős pogácsákkal, s még el sem helyezte az asztalon, már mindenki nyúlt a tál felé. Azután a bor következett, meg a négy üveg szódavíz, amit Mandel bácsi lerakott melléjük a padlóra. Joó Aladár felkapott egyet, de Szomráki Gyula figyelmeztette, nehogy az asztalra tegye, a szódásüveg ismeretlen rituális okokból tréflinek számít. Mohón töltöttek a borból, tagadhatatlanul jó bor volt, üdítően keserűdes, nem hagyott cukoríz az ember szájában, csak azt a kis kenyérhéjzamatot, ami a tisztességes borok sajátja. A négy liter borból kettő azonnal elfogyott. A hangulat emelkedni kezdett, Daniss Lenci visszakullogott a síri világba.

Szomráki Gyula átölelte Kassák Jóska vállát, s leereszkedő kedvességgel kérdezte:

– Hát hogy megvagy, Józsi?

– Jól – mondta Kassák Jóska. – Megböcsülnek.

– Játsszol?

– Sokat is. Túl sokat is. Prózát meg mindent.

Szomráki Gyula egy kicsit mérlegelte magában Kassák Jóska szavait. Széttárta a karját, mint aki nem tehet semmiről, és azt mondta:

– Nagyot változott a világ, Józsi.

Nyuczky és Bajmóczy Iza emlékei közben megrekedtek egy Krausz nevű szegedi posta-takarékpénztári igazgatónál, aki mulatságos ember lehetett, sokat kacagtak rajta. Bajmóczy Iza a kacagástól köhögőrohamot kapott, amikor Nyuczky a következő megállapítást tette:

– Olyan volt a farka, mint egy német rohamsisak.

Szirmai Tóni rosszállóan csóválta a fejét, ilyet nem lett volna szabad mondani a Nusika előtt. Kabátja belső zsebéből előhúzott egy képes levelezőlapot, amely a Parlamentet ábrázolta, a kupoláján vörös csillaggal, s már meg is volt címezve: Todor Ferenc elvtárs és b. családja, Komló. A képes levelezőlapot Nusika kezébe nyomta ezekkel a szavakkal:

– Tudod, mit ígértél anyuskádnak? Most menj szépen, és írasd alá a lapot mindenkivel.

Nusika kelleetlenül állt fel, s először Nyuczky és Bajmóczy Iza elé rakta le a levelezőlapot.

Szirmai Tóni gyönyörködve nézte Nusika esetlen mozdulatait, a kislány még puklizett is, amikor Nyuczky aláírta a lapot.

Voltaféppen a mézeseteknél tartottak, két hónap se telt el az esküvő óta. Ezt az emlékezetes eseményt Szirmai Tóni a továbbiakban csak így emlegette:

– Amikor Nusikát kivettem a káderből.

– Mindez rendben volna – szögezte le Szomráki Gyula. – De birod-e még?

Szirmai Tóni azonnal megértette a kérdés lényegét, arcán öntelt mosoly jelent meg.

– Még adok is neki egy húzás fórt.

Nusika odalépett Joó Aladárhoz, aki az asztal alatti fuszizásban nem lebecsülendő eredményeket ért el. Hajduska Gizi ugyanis levetette a cipőjét, lábfejét bedugta Joó Aladár nadrágszárába, és a sípcsontját masszírozta. Miután mindketten aláírták a levelezőlapot, Joó Aladár felajánlotta Nusikának, hogy igyanak pertut. Nusika már a harmadik pohár bort itta, a szeme bepárasodott, és kezdett kancsalítani. A székekbe kapaszkodva érte el az asztalfőt, ahol Szomráki Gyula ült, s egszszor csak elfogta az érzélem.

– Ti mind olyan édesek vagytok – rebegte, majd kislányos lelkesedéssel hosszan és kitartóan szájon csókolta Szomráki Gyulát.

Szirmai Tóni szigorúan rákiáltott.

– Azonnal ülj vissza a helyedre!

– Nem ülök – visított Nusika. – Én is bohém akarok lenni, mint ti.

Sűrű felhők gyülekeztek. Szirmai Tóni arcán vörös foltok jelentek meg.

– Azonnal leülsz, vagy visszaküldelek a káderbel!

Nusika megszeppent. Panaszosan nyöszörögte:

– Husi! Hát ilyen vagy?

Végül is akkor határozta el magát, hogy elmozdul, amikor Szomráki Gyula barátságosan megveregette a keze fejét.

– Menj vissza, gyermekem. Egy hú feleségnek az áldott jó ura mellett a helye.

Nusika visszaült a székére, hüvelykujját a szájába vette, és nagyot csuklott.

– Ez már zihér, hogy bohém lesz – állapította meg a Nyuczky elismerően.

A hangulat érezhetően megromlott, ehhez Joó Aladár is hozzájárult. Eddig is a szába vágott mindenkinek, de most már szóhoz sem lehetett jutni tőle. Tajtékozva cáfolt meg hitvány és rosszindulatú állításokat, melyek egyébként fel sem merültek a délután folyamán. Neki aztán ne beszéljenek, hogy milyen volt régen. Azokban a cudar időkben! Amikor annyira rosszul ment egy színész sora, hogy kéthavi gázsiból akár családi házat is vehetett magának Rákospalotán. Mi volt az neki, hatszáz négyszögöl gyümölcsöst venni öt sor mandulával?!...

Szomráki Gyula elámulva, majdhogy meghiúsultan hallgatta. Régóta ismerte Joó Aladárt, és nem emlékezett rá, hogy valaha is családi házat vett volna Rákospalotán, vagy hatszáz négyszögöl gyümölcsöst öt sor mandulával. De arra az időre jól emlékezett, hogy három évig szerződés nélkül tengődött, s ki tudja, mi lett volna a sorsa, ha nem akad össze egy nálánál tíz évvel idősebb, megözvegyült artistanővel. Az artistanő betanította arra a mutatóvanyra, amelyben addig a megboldogult férje volt a partnere. Joó Aladár egy vándorcirkusz porondján tulipános labibban, rámás csizmával a lábán, tűzrölpattant partnerével együtt, színes rongyabdákat hajigált bekeretezett vászakra, melyeken lassacskán kialakultak a képek, naplemente a rónaságon vagy vitorlás hajó a hullámzó Balatonon. A műsorban így szerepeltek: „A két Kövesdi. Matyó rongyfestők.”

Szomráki Gyula addig nem szólt egy szót sem, amíg Joó Aladár még elérhető távolságban lebegett, ahonnet bármikor vissza lehetett húzni, mint egy faágak közt fennakadt luftballont. De amikor a felhők felé kezdett emelkedni, s azt mesélte, hogy Debrecenben a fukar Gömörítől ötszáz pengő fellépti díjat kapott, már észre kellett téríteni.

– Igaz, ami igaz, Aladár – szólalt meg Szomráki Gyula. – De azért egyvalami még te sem lehettél azokban a boldog időkben.

Joó Aladár sejtette, hogy Szomráki Gyula szavainak rejtett éle van, s gyanakodva kérdezte.

– Például micsoda?

Szomráki Gyula csendesen tagolva, hatásosan hozta:

– Például szakszervezeti bizalmi.

Joó Aladár felállt, erre csak állva, felülről lehetett válaszolni. A szeme vészesen összeszűkül, úgy nézett Szomráki Gyulára, mint egy huszár főhadnagy holmi nyomorult bakézer tisztre.

– Kinyalom a seggüket – mondta dacosan, s alsó ajkát előretolva elhallgatott. Aztán úgy hördült fel, hogy előbb az oldalára csapott, egy láthatatlan kardmarkolatra. – De a portopémat nem adom!

Mandel bácsi a konyhában csak a hangoskodást hallotta, s tapasztalatai alapján volt némi sejtelme, hogy mi lehet az oka a hangoskodásnak. Kiállt hát a lengőajtó elé, felémelte a mutatóujját, és ő is igen dacosan szólalt meg.

– Én megmondtam előre. A sóletra várni kell.

Mandel bácsi megjelenése lehűtötte Joó Aladár indulatait. Minden átmenet nélkül leült, belemarkolt hátulról Hajduska Gizi hajába, s így mondta, borizú érzékiséggel:

– Ezt a szőke asszonyt pedig elveszem feleségül. – Elázott arcán szétterült egy céltalan mosoly. – Milyen voltam, Gizám?

– Átütő – mondta Hajduska Gizi.

A kifőzdébe új vendégek érkeztek. Izgatott fiatalemberek szélesre tömött aktatáskákkal. Kihajtott inget viseltek, s a stoppolt pulóvereken rengeteg jelvény sorakozott. Némelyek lábán nyersbőr bakancs volt, mint például a szúrós szemű, bajuszos fiatalemberén is, aki a hangadónak látszott közöttük.

– Sólet van? – kérdezte a bajuszos fiatalember Mandel bácsitól. – Mert ha nincs, hát lögyen.

Mandel bácsi irodalmi ismeretei megrekedtek Kóbor Tamás és Izrael Zangwill regényeinél, fogalma sem volt róla, hogy ezeket a szavakat egy bizonyos Móricz Zsigmond nevű író adta Rózsa Sándor szájába. Igaz, hogy Rózsa Sándor betyáros szűkszavúságával nem sóletot rendelt, hanem patkót a lovára.

Mandel bácsi megint elmondta, hogy a sóletra várni kell, és felajánlotta a libatepertős pogácsákat. A bajuszos fiatalember felfortyant. Mandel bácsi ne alkudozzék velük, ez nem handleráj, ha nincs sólet, hozzon három liter bort.

– Már sólet sincs – szólalt meg komoran egy himlőhelyes fiatalember, amint Mandel bácsi visszacsoszogott a konyhába. Kivette a pipát a szájából, és kiverte egy hamutartóba. – Akár a kulákoknál. Nincs zsír. Nincs hús. Nincs liszt.

– Nincs sólet – tette hozzá a bajuszos.

A szomszéd asztalnál Szomráki Gyula a kérdő tekintetekre halkán válaszolt.

– Írók.

Ez mély benyomást tett a társaságra, figyeltek egy kicsit, különösen Széky Pistát érdekelte, hogy miről beszélnek az írók egymás között.

– Mi van az *Új Hangnál*? – kérdezte egy hektikás képű fiatalember. A szája cserepes volt.

A himlőhelyes keserűen legyintett.

A bajuszos fiatalember tekintete a lengőajtó fölé tévedt, Mandel bácsi hirdeteményére, miszerint a kifőzdei tevékenységen kívül taleszek tisztítását, rojtozását is vállalja. Az arca ellágyult egy pillanatra, de amikor megszólalt, ismét kérlelhetetlen volt.

– Ami az *Új Hangnál* folyik, az tiszta kispolgár ellenforradalom.

A hektikás képű ádámcsutkája sebesen mozgott.

– Én elküldeném őket egy évre Sztálinvárosba.

– Kubikolni – mondta a himlőhelyes.

Miután Széky Pista ízelítőt kapott, hogy miről beszélnek az írók egymás közt, többre nem volt kíváncsi.

Daniss Lenci szelleme ismét megjelent közöttük.

Szegény Lenci. Kijárt volna neki a végtisztesség a társadalom részéről. Jó volt az az ember mindenkire, soha nem maradt adós a gázsival. Igaz, hogy kiküszködte a szubvenciót minden korban, még a Kun Bélától is kapott szubvenciót annak idején. Zsidókat is bújtatott, itt van például a Seregi Mancsi, akit Schön Margitnak hívtak, végig ott sűgött a társulatnál. Hát a Singer Jolán meg a Singer Ica!?! És az is igaz, hogy ők játsztak a legtovább, amikor a többi társulat már rég letette a lantot. Akkor is játsztak Kőszegen, amikor abba a fináléba, hogy „újra fürdünk tejbe-vajba”, már távoli ágyúszó szűrődött. Ez lett volna az a nagy bűn, amit nem bocsátottak meg neki? Lehet. De az is lehet, hogy csak az elnyűtt Bocskai-ruhából ítél fölötte a világ.

Azért a társaság tudott még valamit, de erről nem szívesen beszéltek. Pedig hát ez sem volt nagy vétek, inkább csak mosolyogni – vagy sirni – kellett rajta. Az utolsó előadásokat játszták már valahol a nyugati határvidéken, amikor Daniss Lenci levelet küldött a Szálasinak Sopronba. Nem volt ebben a levélben semmiféle hűségnyilatkozat. Daniss Lenci '45 tavaszán egyszerűen csak szubvenciót kért a Szálasitól a következő évadra...

A társaság kezdett elfáradni. Fél hét felé járt az idő. Hallgattak, szedelődöztek. Szomráki Gyula kapkodva fizetett, a *Bánk bán* ment a Nemzetiben, s ő alakította benne a Peturt. Mindenkinek volt valami terve aznap estére, egyedül Széky Pistáké készültek a kilencórás gyorsal vissza Debrecenbe, ahol másnap reggelre az új igazgató társulati ülést hívott össze. Szirmai Tóni a Nemzeti Szállodába igyekezett, hogy lefektesse Nusikát, szegény kislány teljesen elpilledt, s azt motyogta folyton a harminc évvel idősebb Szirmai Tóninak: „Ugye nem fogsz soha megcsalni, husi?” Joó Aladár meghívta Hajduska Gizit a Jereván bárba, amely tíz órakor nyitott, addig majd csak eltöltik valahogyan az időt abban a garszonierben, amelynek kulcsát egy pesti barátjától kölcsönözte. Kassák Jóska már nagyon régóta nem járt Budapesten, azt tervezte a Nyuczkyval, körülnéznek a városban, megnézik a Rákóczi úton a kirakatokat, szépen, öregesen sétálnak egy keveset.

A kifőzde előtt sokáig búcsúzkodtak, Nyuczky a sírással küszködve ölelte meg a régi kollégákat: „Isten áldjon meg benneteket, kedveskéim.” A meghatottság átragadt a többiekre is. Akik a temetőben egy könnyet sem ejtettek, most megrendülten álltak, s búcsúztak valamitől, amit kimondani talán nem is tudtak volna. Szomráki Gyula végre elfogott egy taxit, ez aztán véget vetett az érzelmeskedésnek, ment mindenki a maga útjára. Kassák Jóskaék együtt indultak el Szirmai Tónival és Nusikával a Rákóczi út felé, de már a második sarkon különváltak. Szirmai Tóni sietett, és Nyuczky nem bírt lépést tartani vele.

Igen örültek neki, hogy végre egyedül maradtak. Egymásba karolva rótták szótlannul a vigasztalan erzsébetvárosi utcákat, a nyitott kapukon át ráláttak az udvarokon a fatákolmányokra, melyeket a zsidók a sátoros ünnepükön lombokkal díszítenek. Szomorú szagokat leheltek ezek az erzsébetvárosi udvarok, égetett rongyok, zománckukvesztett lábosok és avas ételek gőzét. Már az Akácfa utca végén jártak, amikor Kassák Jóska megszólalt.

– Ez jól sikerült. Szép délután volt.

- Szép – mondta a Nyuczky. – Jó kolléga ez a Szomráki Gyuszi.
- Beszélgetett velem – mondta Kassák Jóska. – Kedves volt hozzám.

Megálltak egy hirdetésekkel teleagatott kerítés előtt. Kassák Jóska a Nemzeti Színház plakátját kereste.

– Itt van – mondta, s rámutatott a *Bánk bán* szereposztására. – Petur bán Szomráki Gyula.

A Nyuczky is elolvasta.

– Petur bán Szomráki Gyula.

– Aladár nagyon szemtelen volt vele – mondta Kassák Jóska.

– Meg is kapta a magáét – mondta a Nyuczky.

Sötétedni kezdett, s mintha a szürkület a levegőt is lehűtötte volna, fáztak egy kicsit. Amint kiértek a Rákóczi útra, felgyúltak a városi fények, egy ház tetején piros neonbetűk lángoltak: Szabad Nép. Szemben pedig kék neonból kibontakozott a Daru cigaretta reklámja. Ezen a hűvös, tiszta tavaszi estén a Rákóczi út nagyvilágian csillogott, szinte minden tizedik házra szereltek már neont, ha mást nem, egy vörös csillagot, vagy annyit csak, hogy: Tefu. Megélenkült a forgalom, villamosok zörögtek, bogárhátú Pobodák suhantak el mellettük. Az üzletek is ki voltak világítva. Az egykori Guttmann Áruház kirakatában az egyik mosolygós képű bábus bokáig érő bőrkabát feszült, férfias, széles övvel.

– Ez aztán egy életre szól – mondta a Nyuczky.

De Kassák Jóskát a bőrkabát nem nagyon érdekelte, inkább a lódenkabátokat tanulmányozta, már a télen szeretett volna venni magának egy lódenkabátot.

– Nem is drága – mondta arra a jól szabott kabátra, amelyen egy cédula lógott: Trencskó fazon. Hatszáz forintba került. Kassák Jóska megbámult még a kirakatban egy barna kordbársony zakót is, amelyet úgy hirdettek: 1951 divatja. A zakó nem tetszett neki.

– Ilyet régen csak a svábok viseltek – állapította meg.

Minden üzlet előtt megálltak, még a trafikok kirakatai előtt is, sok apró, hasznos holmit lehetett látni a polcokon, alumíniumszegélyű üveg hamutartókat például, az üveglapok alatt színes képek voltak láthatók: a Kreml tornya, a Lomonoszov Egyetem vagy a hóval borított Ararát. Az elegáns vonalú Gamma öngyújtókhoz kis üvegfialák szolgáltak, mindegyik egy töltet benzint tartalmazott. Igen praktikusnak látszott még az egyszerű borotvafelő készülék is, a pengét bele kellett csak tenni egy kis tokba, s egy zsinóron fel-alá húzítani.

– Ilyet legközelebb veszek magamnak – mondta Kassák Jóska, de a Nyuczky ezt már nem is hallotta, annyira elfáradt, le akart végre pihenni a szállodában. Kassák Jóska kellenlenül fordult vissza a Nyár utca felé, a Continental, ahol szobát vettek ki, már csak két sarokra volt, a Nyár utca és Dohány utca sarkán.

Külsőleg nem volt szép szálloda, valamikor kereskedelmi utazók szálltak meg benne, akik aztán reggelenként a szálloda mellett, a Hungáriának nevezett gőzfürdőben áztatták ki magukból a gazdasági válságok nyomasztó gondjait, s a meleg vízben a *Pester Lloyd* tőzsderovatát olvasták. A szálloda hallját nemrégiben korszerűsítették, piros kókuszszőnyeg borította a padlót, és kovácsoltvas falikarok világítottak meg egy nagyméretű képet, melyen elszánt arcú martinászok táplálták a kemencét. A lépcső két oldalán zöld faladákban datolyapálmák magasodtak, a lift működött, többet nem is lehetett kívánni egy szállodától.

A fiatal portás barátságosan nyújtotta át a kulcsot Kassák Jóskának, a Nyuczkytól még meg is kérdezte:

– Megvolt a séta, Kassák néni?

A Nyuczkyt még soha életében nem szólították Kassák néninek, de a portás ezt nem tudhatta, a nyilvántartó könyvben így szerepeltek: Kassák József és Kassák Józsefné. A portás hangjából az is kisejlett, hogy Pestre ruccanó vidékieknek tartja őket, és a Nyuczky megtagadta volna önmagát, ha elmulasztja a kínálkozó lehetőséget.

– Megvolt, kedveském – bólogatott ártatlan buzgalommal –, nagyon sok szépet láttunk. Még múzeumban is voltunk.

– Melyikben, kisztihand? – érdeklődött a portás.

– Hát a Ligetben – mondta a Nyuczky, mert emlékezett rá, hogy arrafelé vannak a múzeumok.

– Biztosan a Szépművészetiben – mondta a portás.

– El tetszett találni – lelkendezett a Nyuczky. – Ott is ebédeztünk a Ligetben. Hát az ebéd nem volt valami híres.

– Azt elhiszem, Kassák néni. Azért a hazai koszt más, mint a vendéglői. – A portáson látszott, hogy nagyon elégedett magával. Büszke volt az intelligenciájára, hogy csak ránéz egy vendégre, máris tudja, kiféle-miféle, és azt is tudja, milyen hangot kell megütni vele. Rámosolygott Kassák Jóskára, aki szótlanul hallgatta a Nyuczkyt. – Jó pihenést kívánok, Kassák bácsi. Azt hiszem, ez rá is fér a Kassák bácsira.

– Rá bizony az öregemre – helyeselt a Nyuczky, és belekarolt Kassák Jóskába. – Na gyere, te öreg csont.

Kassák Jóska zárkózott főhajtással köszönt el.

– Maga nagyon kedves fiatalember – mondta. – Ez igazán ritka manapság.

Egymásba karolva ballagtak a lift felé, Kassák Jóska a liftajtóból joviálisan integetett a portásnak.

Tanárember – állapította meg a portás, akit tavaly származási okokból nem vettek fel az egyetemre. – Régi vágású vidéki tanárember. – S tovább próbálgatta az intelligenciáját. – Kertes családi házban laknak, biztosan szentkép is lóg a falon. Hajnalban a néni visszavágja a rózsákat, és a spájz tele van befőttel. Finom emberek.

A liftben Kassák Jóska elismerően megveregette a Nyuczky lapockáját.

– Micsoda egy ribanc vagy!

– Naná – mondta a Nyuczky, és kacéran félrehúzta a fején a kis tompszerű kalapot. Majd ábrándosan megjegyezte: – Nem tehetek róla, hogy tetszettem neki.

Am amint beértek a szobájukba, a Nyuczky ruhástul hanyatt feküdt az ágyon, s roppant nyögés szakadt ki belőle.

– Jaj, istenem, Józsi, jaj, édes istenem.

A szobában megáporodott a rózsavizillatú permet, mint a mellékutcai mozik nézőterén. Ki kellett nyitni az ablakot. Kassák Jóska a párkányra könyökölt, és lebámult az úttestre, az ablak a Dohány utcára nyílt. A szálloda eszpresszójából fény szűrődött a járdára, s kihallatszott a zongora. A zongorista azt játszotta: „*Engem a rumba döntőget romba...*” Kassák Jóska szeretett volna még egy kicsit lemenni, elüldögélni az eszpresszóban, de már ő is kezdte érezni a fáradtságot. Hiába, hatvannégy év az mégiscsak hatvannégy év. Elfordult az ablaktól, és leült az ágy végébe a Nyuczky lába mellé, ujjaiával végigsimogatta az átnyirkosodott selyemharisnyát, a leszaladt szemek siralmas csikjait. A Nyuczky nyitott szájjal feküdt az ágyon, szemét lehunyta, és egyfolytában nyögdecselt.

– Jaj, édes istenem, Józsi, édes Józsikám, minek kellett nekem az a kóser bor, Józsi, jaj, a lábam, édes istenem, masszírozd meg egy kicsit, Józsi.

Kassák Jóska lehúzta a harisnyát a Nyuczky lábáról, megnyomogatta a bokáját, az-

után följebb a görcsös izmokat, s már egyáltalán nem is akaródzott lemennie az eszpresszóba. Szép, tiszta szobájuk volt, és Kassák Jóska elégedetten állapította meg magában, hogy nagyon jó dolog egy szép, tiszta szállodában lakni. Az éjjeliszekrényeken a selyemernyős lámpák sárga fényében kristály hamutartók csillogtak, s az ágyak előtt, a mutató csővázás ülőgarnitúra asztalára kerámiavázát helyeztek három szál tulipánnal. Jólesett nyomogatni a Nyuczky lábát ebben a szép, tiszta szobában, a jó szagú, friss ágyneműn, a bőre még mindig sima volt, sima és meleg. A Nyuczky élvezte a nyomogatást, nyögdecselei sok kis apró horkanássá oldódtak. Kassák Jóska keze egyszerre csak a szoknya alá csúszott, a Nyuczky meglazult, hurkás combjaira és még onnét is tovább. A Nyuczky hirtelen felült az ágyon, s úgy bámult Kassák Jóskára, mint aki nem hisz a szemének.

– Maga örült – lihegte. – Maga szatir!

Kassák Jóska belefúrta homlokát a Nyuczky combjai közé, és a szoknya alatt ripizett.

– Most nem menekül, nagyságos asszonyom!

A Nyuczky már nevetett, ismét a régi volt, az édes, jó, közönséges Nyuczky. Belemarkolt Kassák Jóska hajába, és a tarkója fölött megrántott egy gyér, ősz tincset.

– Maga örült – hajtogatta. – Maga vad csődör. Maga toszókirály!

Kassák Jóska továbbra is a szoknya alatt matatott, úgy tett, mintha le akarná rántani a Nyuczky rózsaszín flanelbugyiját.

– Le a miderrel, nagyságos asszonyom!

A Nyuczky két kézzel védekezett.

– Mondja, mit tesz velem? Ha a férjem ezt megtudja!... – S a vállánál megragadva tolta el magától Kassák Jóskát, aki fel-felhördülve állt ellen, újra meg újra támadott, amíg az utolsó hördülés fájdalmas zihálással nehezedett.

Kassák Jóska alaposan elfáradt. Kapkodva szedte a levegőt, arcával a Nyuczky combjához simult. Nyuczky is lihegett, azután egy tétova mozdulattal eloltotta a selyemernyős lámpát. Mozdulatlanul pihentek a sötétben, az eszpresszóból kiszűrődő zenét hallgatták. A zongorista egy divatos számot játszott, és rekedt hangon énekelt hozzá: „*Messze túl a Kék hegyen van az én hazám...*” A Rákóczi út forgalmának moraja felerősödött, békés moraj volt, barátságos és álmosító. Kassák Jóska úgy szólalt meg, mint aki már az álom határán lebeg.

– Azért itt lehet élni.

A Nyuczky nem válaszolt. Kis idő múltán Kassák Jóskának – talán bóbiskolt is egy keveset – eszébe jutott, hogy a Nyuczky nem válaszolt. Felült az ágyon, és rámeredt a Nyuczky vonagló arcára. Először azt hitte, hogy a sötétség kápráztatja, közelebb hajolt egy kicsit, s torkot szorítóan tudatosult benne, hogy a Nyuczky sir. Könnyei végigcsurogtak az arcán, lefolytak a tokájára, s benedvesítették a fekete csipkés blúzt, melyet Rendessi Ilkától kapott kölcsön. A semmiből jött ez a sírás, annyira meghökkentően és váratlanul, hogy Kassák Jóska egészen megbénult tőle, már őt is a sírás kerülgette. Nyuczky kinyújtotta a kezét Kassák Jóska felé, és a sírástól fulladozva nyöszörgött.

– Fogd meg a kezem, Józsi... Jaj, édes Józsi... Ugye, már nekünk jó lesz mindig, Józsi? Ugye már nem kerülünk többé az utcára? Ugye, Józsi?... Ugye ez a kommun nem fog soha megbukni, ugye, Józsi?...

Kassák Jóska megfogta a Nyuczky kezét, és belőle is kitört a sírás. Finom, jó kis sírás volt, mindennél többet ért, szinte betetőzte ezt a zavartalanul szép napot.

(Kardos G. György JUTALOMJÁTÉK című regénye az *Ab Ovo* Kiadónál jelenik meg.)

Imre Flóra

CSAK NÉZNI

...mondta...

N. N. Á.

csak nézni nézni nézni a szemed
a szempilláid sűrű fenyvesét
mögötte a fátyolos tompa kék
őszi eget nézni íriszedet

a keskeny orr világos vonalát
a moccanatlan gyöngédrajzú száját
csak nézni nézni nézni hogyan árad
a szűrt pirosas fény kezeden át

tenyered rajzát nézni ujjaimmal
ajkammal arcod észrevehetetlen
ráncait nézni féldelíriumban

csak nézni térbe időbe veszetten
vakon érzéketlen és láthatatlan
nézni kiegészített lelki szememmel

HATKOR ÍGY ÖSSZEL

hatkor így ősszel még sötét van
és fejfájás és életundor
csukott szemmel felfoghatatlan
arcod után tapogatózom

de csak a fürdőszobacsap
teáskanna akad kezembe
ez a végtelen sivatag
hónapok évek lassú rendje

tereptárgy nélküli idő
az utcák szürkesége pizska
egyszer lennék főszereplő
az életemben nem statiszta

egyszer találnék valamit
ami énrám csak rám világít
az éjszakák az árnyaik
a szürkeség is már ajándék

MONDATTAN

elhallgatunk itt nincs már kép se szó
se értelem semmi más paraméter
a macskáknak négy lábuk van s a többi
információ is hasonló
dimenziókat nyitogat előttünk
elhallgatunk mert nincs mit és miről
és lassacskán úgy tűnik hogy mivel sincs
alany sehol s az állítmány se éppen
falrengető a többi mondatrésztől
(fakultatív vonzatok és a többi)
mondhatni beszélni se érdemes
csak a szervesetlen mondatrészek
indulatszók kötőszók módosító-
szó értékű szerkezetek s talán
valami megszólítás Istenem
elhallgatunk hiányos tagolatlan
és nehezen meghatározható
a modalitása is felkiáltó
vagy óhajtó esetleg kijelentő
s ki tudja hogy bizonyosság vagy éppen
bizonytalanság nos elhallgatunk

Kornis Mihály

NAPKÖNYV (VI)

Valaki

1

S ahogy kiléptem a kórházból, ahol kora reggel dolgom akadt, minthogy már hetek óta mindenem beteg volt, ami a szájamban található, és a legnagyobb megdöbbenésemre mégis kisütött a nap – hajnali fél nyolckor, ebben a novemberben! –, nos hát, úgy döntöttem, megfogadom feleségem tanácsát, és egy kicsit sétálni fogok. Tudniillik nem szoktam. Második sétám volt ez ebben a szemét évben! Gyanútlanul, rosszkedvűen baktattam lefelé a János-kórház felé meredeken lejtő Kút völgyi úton; próbáltam volna megfelekedezni a tudatom peremén zizegő, rissz-rossz gondolatokról, melyek kivétel nélkül azzal foglalkoztak, hogy hát mi a baszt keresek én a Kivételezettek Kórházában, ebben a volt Pártkórházban, még előbb a Horthy kórházában, miféle tompa züllés letagadhatatlan jele ez nálam, amióta jó nevű szerző lettem a Vígyszínházban, mea culpa, mea maxima culpa... – – „Mivel itt nem kell sorba állni! Kevesen vannak. Kevesen vannak, akiknek van pofájuk idejönni gyógyítani magukat! Pedig manapság már, állítólag, jöhetne bárki... Mégis, főként csak az új kormánypárti muftik meg a régi kormánypárti muftik jönnek, továbbá én és népszerű barátaim, az ilyen úgynevezett művészek járkálnak ide, de, mondhatni, meglepően szép számban! Csak minékünk van ehhez pofánk, úgy látszik! De ezen én most egyáltalán nem akarok gondolkodni!, gondoltam, legalább ezen az egyen hadd ne kelljen megújra kétségbeesnem, hát nekem nincs pénzem, se vállalkozásom, se jövöm e hazában, nincsenek különleges kapcsolataim, még körzeti orvosom sincs tulajdonképpen, csak örülhetek, hogy az újjászületett Pártkórházban, tán valaminő félreértés folytán, mégis beecsetelik a piszok fájdalmas aftám, amitől egyébként beszélni se tudok már hetek óta kin nélkül – van igazság! –, szóval igazán földhöz verhetném a fenekem a megtiszteltetéstől, amiért ezek itt még hajlandók kezelni a begyulladt fületem, és soron kívül leápolják a gennyedt torkomat is, kár, hogy öt beteg fogamhoz ők nem nyúlhatnak. Az más ügy. Akkor menthetetlen!” – – S ahogy így gurulok a lejtőn lefelé, megduzzadtan egytől s mástól, fülemből cérnakandikálva, elkarhozottan, szerényen és bánatosan, váratlanul az a bolondul merész ötletem támad, hogy átvágok a túloldalra, a domboldalra, ahol a fák nőnek!

Kiránduljunk!

Már ahogy a kirándulást képzelem én, „szemüveges zsidó”, hogy ne az aszfalton járjak három kerek percig, hanem igazi, fekete földön. De nem is kirándulni óhajtottam elsősorban, jut eszembe, az már csak a második gondolatom volt! Szerettem volna lerövidíteni a sétámat mindössze, elkerülendő a János-kórház előtti forgalmas, hármas útkereszteződést, ha már épp e domboldalnak se nevezhető töltés túlsó oldalán rohan külteleknek a Húvösvölgyi út, feljebb Hidegkúti út, hajdan Vörös Hadsereg útja... S arrafelé volt dolgom ezután.

Hát átmentem az úttesten nagy hetykén, begázoltam a nyiratlan füvesbe, egy pil-

lanatra talán jobb kedvűen. Gyerekkori szökések ködlöttek fel, mindenféle magányos gellérthegyi túrák, könnyelmű nadrágféken, iskolából szökve; párás dunai délelőttök. A szabadság. Ám a harmadik lépésnél már tudtam, hogy na, ez tévedés! itt most nem kellett volna átvágnom, ezt igazán megspórolhattam volna magamnak! A cipőm nyomban félig merült az avaros sárban, a csúszós lejtőn, amely sokkal meredekebb volt, mint amilyenek a Kivételezettek Utcája túlsó oldali járdájáról hittem; szélcsupálta, alacsony bokrok ágai fonódtak a bokám köré, arcomba csaptak vizes, megviselt lombok; az előregült, aszott levelek mintha belém akartak volna kapaszkodni... Ilyenkor ugye mindjárt zihálok, zihálva török utat magamnak, dúlva-fúlva, állatiasan lihegve, csapdába esett szemüveges állat!... s persze mindjárt menekülni szeretnék, na nem mintha veszélyes volna a helyzet, de azért odafent csak jobb lenne, hát minek indultam itt le, úgy kell nekem, ha ilyen tüzeskedve nekivágtam, most akkor csak guruljak-guruljak, tessék, visszafelé mászni sokkal nehezebb lenne; messzi a fönt. A lent meg meredek! És csúszik, nagyon csúszik! Kiszámíthatatlan... De közel a cél, ugye semmi baj, már látom az utat is, unalmas hideg-kék fények közt ez a betonszürke vakakság, izé, „a lármás külvárosi sugárút megváltó józansága ebben a lanyha kora téli időben”; ha botladozva is, de kezdek megnyugodni; villámsebeseen elfelejtem, hogy milyen alakatlan pánikba szédültem az előbb, semmiért, ó, a situációérzékeny drámaíró! – lefelé, lefelé! – hamarost már az 56-os villamos mellett futó beton vizesárkot is kiveszem a nyirkos liget alján, a szélein álmos napfénytől párálló gyomokkal, „milyen elviselhető idő alakult ki, tényleg!”, gondolom, „...következő jelenetünk derűs reggeli séta a nedves őszben! Most szépen elgyalogolok Budagyöngyéig, győztesen füttyörészek, esetleg megeszek egy zsömlét, csöndben kihúzom kilencig, köszönöm, jól vagyok, csak nehogy beállítsak kilenc előtt...”

Amikor sikolyokat hallok.

Lehetséges?

Igen. Valaki, nem messze, nagyon sir. Óbégat.

Nem jól mondom: lényé legmélyéről, már a gyökerek közül ordít!

Repedten, teljesen elkésve! Későn.

Rekedten, kültelkin! Mint akit összeverték.

Hú, ez nagy bajban van!

Megtorpanok. Olyan ez a hang, hogy levegő után kell kapkodnom... Az árokból jön vagy az árok felől! Vagy ki tudja, honnan. Olyan egyhangúan kajabál, mint az eszelősök! Igen, a hülyék szoktak így üvölni a maguk butuska belső zenéje szerint, tagolatlanul és egyhangúan... Ez kibírhatatlan, elviselhetetlen! Ám hiába fordulok meg, hogy visszarontsak a Kivételezettek Kórházának Nyugalmas Utcájába – föl, usgyi, kerül, amibe kerül –, mégse tudok elrohanni. Még nem.

Kicsit még nem! Várjunk

Az istenit. Minek jöttem ide? Magam kerestem magamnak a bajt. Ez meg csak hogy bóg itt! Forgolódom, meresztem a szemem vadul körbe-körbe, nem látok semmit. Senkit. Szerencsére! Az avar csendes, jeges, mozdulatlan. Alatta fekszik valahol. Egy sebesült állat. Vagy részeg. Már nem tud felállni se, csupán meghallotta, hogy jövök... A szeme kifordulva, nincs magánál, agonizál, megnézem, akkor ki kell hívni a rendőrséget, jelenet, mentők, jegyzőkönyv, hevert az árokban, összetörve – mocsortosképű féreglény! Guberáns. Alkoholista. Belelőtték. Kifosztották a vinnyogó, állástalan munkanélkülit! Szintelen élet, életutánzat, mi közöm hozzá, a mocsok. Debil csavargó pechnapja – meg az arra járó író! De úgylis vége, hát hallom, ez tré, akinek ilyen a hangja, arra már számolhatnak... Vagy egy állat. Miért én? A kurva istenit.

És nem gondolkodom tovább: futva cserbenhagyom.

Nem tudom, miért. Ilyesmit az ember nem tud, hanem csak megteszi. Közben sziszegek, jajgatok, sőt hevesen zokogni kezdek, ami azért meglep, nekirohanok összenőtt gallyaknak, elesem, felállok, a ruhám csupa sár... Darabig tévetegezen tántorgok a süppedős avaron egy helyben, hülyén, az öklömet rázva, minek, hova, a semmibe, és nyútt férfizokogásom szokatlan zöreje csak tovább fokozza a riadalmam, bár az önélvezetet is, természetesen, az ilyen belső cseleket sose lehet leleplezni eléggé s idejekorán, ám a helyzet úgy áll, hogy nem vagyok magamnál! Hirtelenében mégis meglódulok, s a rémülettől szinte nyertve, hóttfehéren menekülök dombnak felfelé, visszafelé, mocsárfoltos nadrágban, cuppogó cipőben... A szájam bugyborékol, valamit kiabálok, többször felüvöltök – de mégiscsak otthagytam azt a valamit!

Valakit.

Otthagytam.

Úgy döntöttem, hogy nem mentem meg.

Már akkor, helyben szégyelltem ezt, „etikailag sincs rendben, viszont etika az nincs”, futott rajtam át egy pillanatra, sok egyébbel együtt, a többire nem emlékszem, és már újra a Rothadék Kivételezettek Utcájában, a János-kórház felé lejtő járdán ügetek lefelé, még mindig kopognak a fogaim... Reszkettem! Valamiket keseregve nyüszítettem, handabandáztam egy sort még ott is, felindulva, de mondom, ezeket már nem jegyezhettem meg, mivel túlkerültem az izgalomnak azon a fokán, amelyen még megfigyelni, illetve élvezni tudom a szenvedéseimet. Annyit azonban mégis érzékeltem, hogy valamiképpen megváltozott a világ. Bennem? Körülöttem? Hát felfogtam, mit tettem, ez kétségtelen. Azt azért felfogtam, hogy elmentem, másra hagytam ezt a piti ügyet, mint akinek nincs más választása...

Most mit, álljak oda a rendőrökkel? Majd csak jön valaki.

Ha pedig nem ember: hát kérem, nekem már vannak odahaza állataim, két jó barátunk a két macskánk, és én nem hozok rájuk senkit, akit rajtuk kívül még szeretnem kell, szeretnem kell majd többek között azért is, mivel jellemnagságomat fogja hirdetni pusztá meglétével – de meg egyáltalán, ez nagy szemétség volna Mancikával és Rezeda Kázmérral szemben; ők ma már szépen berendezkedtek nálunk; nem teszem meg. Azt hitték, övük a lakás teljes egészében – s, lám, nem az övük! Nem teszem meg, nem hozok a nyakukra riválist.

Ilyen a világ?

Ilyen!

Így szaladunk el érzésbeli kötelességunktől?

Így!

S pont akkor jött szembe két nő, csicssergősen társalogva, túlszéles csipőkkel, ringva! A XII. ker. Bőr- és Nemibeteg Intézet előtt jöttek szembe, ahol a napilapok effektíve mérgező nyomdafestékeitől allergiás kezemre szoktam volt mindenféle, többnyire hatástalan kenőcsöket felírni; két ilyen merev télikabátos, nyilván súlyos házassági feltevélekbe tört háztartási szuka jött itten nagy csevegve felém, éneklő hanghordozással, álboldogan, egyendivatú bőrcsizmáikban tüzesen kopogva; hirtelen haragjukban ilyenekre szokták mondani pornófogyasztó írók, hogy eléggé ellenszenves picsák; ráadásul valami dühitően közhelyes ostobaságot ismételtettek fennhangon, mintha ezáltal beszélgetnének, valami három méterről is elviselhetetlen hazugságot, s amikor elmentem mellettük, még mindig... Tán azt mondta az egyik, „te, én soha nem hazudok, nem visz rá a lélek, én úgy örülök, hogy őszinte lehetek mindenkire”, a másik pedig cserfesén rávágta: „én is pont így vagyok vele, anyukám, hidd el, ami szívemen, a szá-

mon, slusszpassz”, vagy valami ilyesmi, s ezt a vérlázító marhaságot kis hajlításokkal, finomításokkal három másodperc alatt vagy négyszer ismételték meg, és még bővítették is, meg finomították, ez iszonyúan a fejembe kergette a vért, és süvítve felordítottam: „Ne hazudj már ekkorát, hát leszakad az ég! Néni kérem, maga nem fél az Istentől?” vagy más effélet, de mint a légkalapács, rettentő hangerővel, hogy az útke-resztesződés környékén minden járókelő megtorpant, s kíváncsian felénk kapta a fejét. A napos hidegben pontosan visszhangzott minden szó. Túlságosan jól jött ki az értelmetlen felháborodásom! Célba talált pengve, habár a nőcik látszólag zavartalan tovább csicseregtek, ráncos szárú, SM-style csizmáikban energikusan caplatva – ahogy az ilyenek ilyenkor sietni tudnak! fűgén, mint a vörösvádlis, nyakigláb ápolónők, ha mikor egy betegnek beöntést kell adni – én meg, kicsit meg is ijedve magamtól, szelesen megfordultam utánuk, és csak azért is tovább kiabáltam, „a rohadék életbe, minek hazudtok ti, mi a jó benne, a mosogatólé este, a férj meg a gyerek? Fordulj vissza, nézz a szemembe!” – ahelyett, hogy az előbb megnéztem volna, ki óbégat segítségért a töltés oldalán! Mindenünnen csak nézett a sok télikabát! Mintha az egymásba karolt, hazug nők válla is beroggyant volna végre, a hátuk hullámlásából láttam, most már szívesen visszarikácsolnának valamit ők is, de minthogy túl sokan néztek minket mindenfelől: megriadt, túlsúlyos özsutákként, fegyelmezetten tovarobogtak.

En is továbbmentem, és tovább kiabáltam.

De már nem figyelt rám senki. Vagy nem is tudom.

Mit tudom én! Rohantam, fájdalmas pofával a Húvösvölgyi úton! Az első buszmegállónál tévedésből rossz buszra pattantam fel, amellyel csaknem vidékre utaztam, holott mindössze a Budakeszi út elejére kellett volna eljutnom, szállhattam le kapkodva, gyalogolhattam visszafelé boldogtalanul, kissé betojva is ráadásul, mivel hirtelenében azt se tudtam, hol vagyok, de, gondoltam, nem baj, végül is ráérek, vendégségbe ilyen korán nem állíthatok be, és eleve is erről lett volna szó úgyis, egy kis sétáról, ezt ajánlotta jóindulatúan, de tán feleslegesen a feleségem, most már mindegy, úgyse tudok változtatni semmin, tulajdonképpen nem is történt semmi. Csak a világ mélyébe látam. Apróság, de a fenevad torkába pillantottam.

Nincs Isten.

Ilyen ízék nincsenek. Semmi lila nincs, semmi ideális, meseszerű a valóságban nincsen! Azt csak úgy kitaláljuk, cukornak. Azzal vigasztaljuk magunkat, amikor mi már beszöktünk a hidegről, és finoman duruzsol a kályha, pattog a tűz a kandallóban vagy hol, hát kandalló az nincs Magyarországon, de vaskályha még akad esetleg, néhány, békeidőben! szóval mikor a kályha mellett mi már klasszul felengedtünk, borzongva melegsünk – akkor támad kedvünk színesen képzelődni, újraglancolni a légből kapott, örökszép történeteket, csak hogy ne lássuk magunk előtt az odakint vacogókat! A francba. Hogy Ne Lássuk Állandóan Csak a Csődöt! A sors, persze. Szerencse. Karma. Isten! Idén is sok koldus, csövesek, árvák, öreg szarok, a szabadban menthetetlenül mind meg fognak fagyni. Nem engedik őket a kályhához. Évezredek óta!

Most megszabadulhatok ettől.

Nahát, mióta kiabál ez? Egy forgalmas helyen.

Domboldalon, de közel az úttesthez: háromféle busz, még villamos is jár arra, szinte pillanatonként húznak el az autók. Kicsit fékezni kell, kicsit melegünk van, le kell húzni az ablakot, meg ne fulladjunk... Hát ezt nem lehet nem hallani!

Sikoltva üvölt, hallom. Még mindig hallom!

Napok óta üvölthet, olyan a lejtése. Hogy volt szabad hinnem semmiben? Isten semmi, az égvilágon semmi. Csak ez a mentsége, mint Nietzsche mondaná, vagyis

Stendhal. De én bezzeg hazamegyek! Stendhal már nem megy sehova bezzeg! Még kényelmesen elintézek ezt-azt, finoman megebédelek, aztán áttörök a garantáltan tüdőrákot okozó Rákóczi úti homályon, behatolok a betörők ellen biztosíthatatlan, szép vacak lakásunkba, lehuppanok az ágyacskámra, félórácskát szendergek írás előtt, azután pedig felkelek, és megdicsőítem Istent. Semmi értelme nem volna különben – minek írnék, kinek? Az olvasónak nem. Ne röhögtesse. Nincs is olvasó. Az olvasó elment tévét nézni, elrohant farkát verni, nagyon szorong. Nagyon helyes. Van oka rá. Szemét alak. Ennek az egésznek tegnapi-teszt napelött lett vége. Csak ezt nem szabad mondani, mert akkor hülyének néznek. *A filozófiában újabban meghonosodott apokaliptikus hangnemről.* De hát vége van, azért mindenki tudja. Nem végítélet – csak vége. Lejárt a bűgöcsiga. *A tizenhat éves Suzanne Capper testfelületének nyolcvan százaléka megégett, amikor elrablói petróleumba mártották és meggyújtották. De a szerencsétlen szenvedései nem ezzel kezdődtek. Előzőleg haját, szempilláját kitépték, és szájából a fogait is ugyanúgy, testszőrzetét leborotválták, illetve leperzselték, és – valószínűleg drótkéfével – horzsolások, karcolások millióit ejtették a testén. Borzalmas sérülései ellenére még négy napig életben volt, ezért információkat tudott adni arról a hat személyről, köztük két nőről és egy tizenhat éves fiúról, akik alaposan gyanúsíthatók elrablásával és meggyilkolásával. Eltorzított testét családja sokáig nem ismerte fel. A rémtett kiváltó oka ismeretlen.* Korom sötét. Nem vicces. Vár a hirig ránk, még hátra a fizetés. De ki állja a cechet?

Milyen baljós az egész, évek óta!

Zenét már egyáltalán nem komponálnak, és festők sincsenek, filmek sincsenek. Költők sincsenek, vagy ha vannak is... Mindegy. Emberek sincsenek. Amit írok, mihasznák olvassák, afféle könyvkukacok, akik ráérnek. Komoly ember ma bűnöző. Alibiből írok. Kapok érte kis pénzt. Telik az idő. Séta. Írók már alig írnak, a legtöbb abbahagyta, rámenős politikus lett vagy üzletember. Árulják a véleményüket. Az első osztály ösztöndíjak hátán külföldre lovagol; fogadásokon behúzza a nyakát, nyakkenődében iszik. Konferenciázik. Könyvvásárokra jár, a kiadója kérésére, felolvasó körutakat bonyolít Európában. Sok a dolga, érzi a vesztét, nem akar írni.

A szemét ír. A fényes borítás, az ír, folyamatosan kapja a megrendeléseket, meg hát neki kedve is van hozzá! Tenger pénzt keres. Nem gondol Istenre. Esetleg megírja! Teamben dolgozik rajta, mint a betörők. *A tüzes kereszt. Szereti-e az Úr az elhagyatottakat, a bajbajutottakat? Samantha Vox új, váratlan fordulatokban gazdag regényében...*

Mallorcára viszi családját fagyizni, nyaranta, Samantha.

Nőírók évadja.

Milyen ódivatú lettem. Ott fekszik napok óta a Húvösvölgyi út torkolatában, a bokrokkal benőtt töltésen, és senki se segít rajta. Én se. Ez a realitás. Hallom ugyan, hogy sír, de a macskáimra gondolok, meg a rendőrségre, meg hogy most fontos vendég-ségbe várnak, és nem akarom elcseszni a délelőtti ömet, csak meghallja valaki. Ha meg nem, hát nem; ezentúl az ilyesmit tudomásul vesszük. Ez így lesz tisztességes, Fehér Szakáll nélkül.

Ha segíteni nem tudok, dehogy imádkozom.

Egy éjszakát már végigcsinált. A sötét. A vigasztalanul vad, úttesti hangok! Milyen erősek a gyűlöletükben! Nevetségesek ezek a motorhangok vagy mik, amivel berregve megtámasztják magukat, a férfiasságukat, a nem létező méltóságukat. Szörös óvodások. *Gázt ad, elspriccel. Na, tűz.* Miért szurkoltam eddig Istennek, hogy legyen? Ne legyen, ha nincs. Himni – hiszen ez gáztett! Rosszabb, mint a közöny. Kis hülye, számtalanszor Istenről nyilatkoztam, kézben tartott rádióknak. Sose voltam valóságosan számkivetett. Miért nem? Ideje volna... Hogy ég a pofám! Lüketet az öt lecsiszolt fogam,

de nem lett volna szabad hagynom, hogy nekirontson, csak hát buta voltam, naiv voltam, hagytam meggyőzni magam a szükségességéről, mivel még mindig nem ismerem jól az életet, nem ismerem eléggé a fogorvosokat, és azt hittem, hogy szeret, mivel a betegek vagyok, és ugyanolyan fontos neki a testem, mint Istennek és nekem, ezért vigyázni fog rám, és nem adtam neki jattot, és nem vigyázott, de Istennek se adtam soha jattot, csak hittem benne nagy fukarságomban, tüzes kínomban, hogy VAN, holott nincs, ezt kellene tisztán megérteni végre, ahogy Karamazov Iván száz éve tudta, nekem ma már nem is kerülne annyiba, nekem ez az igazság árleszállított! Csak furdaljon a nyelvi tályogom. Dörzskövel mart belé, nem figyelt, mivel nem kapott jattot, hát durván csiszolt, és felsebesítette a húsomat, most nyelvem gyökén a genny, begyulladt a fülem, az már nem is tudom, mitől. De nem Isten tette, annyi szent. *Se látni, se hallani, se beszélni róla!* Ott fog megdögleni, hiába ordít, a nyirkos avaron. Mostanában már többnyire csak a temetőben imádkozom, a szüleim sírjánál. Jézus Krisztussal, szóval így konkrétan, rég nem foglalkozom. Feltámadt, khm. Az utolsó zsidó volt. Kősz a tanácsokat. Most akkor mihez kezdünk? Unalmas, hideg, öngyűlöletben orgiázó világ. ÉN. Semmi közöm hozzá, a halászikolyához, a követelődző agóniájához, ennek ellenére vállalnom kell, mégis, igen, igenelem, én tettem. Az én büntudatomra az ördög ne építse a lelkeségi vállalkozásait! Isten nincs, persze hogy nincs: csak az ördög van. Én vagyok az ördög. Meg mindenki más.

Valahogy majd csak elbírok magammal ezután is – de illúziók nélkül. Kiköpni, robotolni, „addig is”, telik az idő. Felejsük az egészséget! Amit írás közben érzek, azt csak bebeszélem; eddig nem volt erőm a felelősséget viselni a szavaimért. A tükörfényes, szép mondataim! Istenhazugságok. Tán csak a maga közelébe akart édesgetni, hogy leüssön! Kigyakorolt hang. Elhagyott bozótos a város közepén. Ideális! De nem valószínű, hogy szélhámos bandita. Nebich. Sokáig várna kuncsaftra. Én voltam az első, az éjfélel gaztett óta, amikor szépen árokba lökdösték a vidám fiúk, semmiért haljon kínhalált, most ez a divat. Diáklányok könnyed időtöltése, copyright USA, noha mi itt, vidéken, Kelet-Európában, pusztán eltörjük a gerincét, brahiból, lendületesen lerúgjuk a domb tetejéről... Vagy egy állat. Körmét a szemétdombra, bőrét a bőrgyárba, szőrét a szűcsöknek, húsát a húsgyárnak, a húskombinátnak! Az emberi hullával is régen üzletelnek, kórházak és temetőőrök mellékese, üldözött iparág, pesti botránytéma, milliókat kaszált az erről szóló könyvvel két éve egy pali. Én meg a Sorostól havi támogatást. Kishal. Nem szeretek alkonyat után sétálni, nem biztonságos a kishalnak. Még kocsim sincs. Nem tudok bögetni, repeszteni, pedig anélkül meg se lehet mozdulni! Mivel innen söpörni kell, elnyírni a francba, de még idejében. Hogy meg ne halld! De most már meghallottam. Mától én is tudom. Nem lesz könnyű, de majd összeszorítom a fogam. És úgy írok ezentúl.

Hogy nincsen.

2

S amíg ezeket meg ehhez hasonlókat gondoltam magamban, nagyokat sóhajtozva, mintegy félrenézve a gyors gyaloglás közben – de ráadásul még a fogaimat is a nyelvemmel újra és újra végigtapogatva, amitől azok csak még jobban fájnak, ám valamiért mégse tudtam abbahagyni ezt, de az aftámat is, a kisujjam hegyével futtomban gyakorta megérintettem; egyszerűen benyúltam a szájamba, rohanás közben! – sziszegve és fejcsőválva visszaérkeztem a Budakeszi út elejére, ahová eredetileg indultam.

Még mindig túl korán volt.

E reggeli vendégséget éppenséggel én erőszakoltam ki, hogy délután már zavartalanul dolgozni tudjak, hogy tehát a mai robotomat se zilálja szét semmi, még az se – és ezt most ki kell mondanom, hiába szerettem volna sokkal inkább elhallgatni! –, ha előtte a valamikori legjobb barátomhoz megyek látogatóba. Az egyetlenhez. Az igazihoz. Akivel azonban mégsem beszélgettem évek óta. Sőt már amaz utolsó találkozásunk előtt sem találkoztunk egymással évekig – ha csak színházak előcsarnokában, irodalmi partik unalmas szőnyegein nem –, akit tehát, ezek szerint, bajosan szerethetek már annyira, mint egykor, csak hát ezt mindig elfelejtem, és nem csupán azt, hogy igazából nem is kedvellek már annyira, hanem jellemzően és megújra azt is, hogy miért nem! Pedig ha ez idejében eszembe jutna, már bizonyára eszembe se jutna, hogy sürgősen ismét találkozni óhajtsak veled! Így viszont, ha nagy ritkán, szívdobogva mégis eszembe jut, „mióta nem láttam, holott ő volt ifjúságom egyetlen barátja”, nyomban fájdalmasan sajogni kezd a hiányod, „a hiánya”, és forrón akarom, hogy ismét találkozzunk! Talán azt is, hogy újra barátkozzunk, naponta beszéljessünk! – de persze anélkül, hogy ezért nekem külön fel kellene hívnom telefonon téged. Ettől viszolyognék – inkább addig panaszkodom valami harmadik embernek, közös ismerősnek, képzelj el, a valamikori legjobb barátom évek óta még csak fel sem hív! – hogy a végén aztán csak felhív.

Erőt vesz magán. „Felhívsz.” „Képzeljétek, felhivott!”

Pedig ő sokkal jobban utál telefonálni, mint én, nem is szokott szinte soha senkinek. Miattam azonban a múltkor mégiscsak megtette, rekedt üzenetet hagyott az üzenetreggizitómön, miszerint ő szívesen találkozna velem, amikor nekem is megfelel, és kéri, hívjam vissza, én meg néhány nap múltán visszahívtam, és könnyedén rábeszéltem, hogy de találkozzunk reggel, mert este én már olyan fáradt vagyok, tudod, mostanában én elég sokat írok. Ő meg, minthogy híresen udvarias ember, egy-kettő ebbe is beletörődött, bár nem túl szívesen, ezt kihallottam a hangja lejtéséből, ám elfogadta a képtelen ajánlatomat, „elfogadtad”, hogy találkozzunk reggel, mondjuk, kilenckor, de, mondjuk, legyen nálad, és, mondjuk, csak tizenkettőig – mert nekem azután írnom kell.

Ő mostanában elég nehezen ír.

De elfogadta ezt is! Talán mert, éreztem a hangján, eldöntötte, hogy ezúttal tesz valamit értem: az örök sértettért, az érzékenyebbért, a fiatalabbért. Kivételesen, ez egyszer, akármit megtesz. Bizonyára hallotta, hogy mostanában nem robbanok ki a jókedvtől... De hát ami azt illeti, egy időben tán én is a legjobb barátja voltam neki, nemcsak ő nekem, noha persze e tényről egy évtizede ő is éppúgy hajlamos megfélekedni, mint én. Ilyen kor ez, ilyen időszak, nem sokkal az öregség előtt ezen az örök provincián, amelynek koszlott fővárosában még élünk, részemről ma már főként csak arra ügyelve, hogy a napi robotomat ne rombolhassa szét a valaha legjobb barátommal való találkozás se!

Az utóbbi napokban én is elég nehezen írok.

Nevét a kapunévsorban, új felesége neve mellett fellelve tehát, a csengőre nem dőltem rá örömmel és mohón, hanem miután a farmernadrágomból előhalásztam az ezüstláncan lógó orosz zsebórámat, és láttam, hogy még nyolc perc van kilencig, előrángattam a zsebemből Friedrich Nietzsche: *A tragédia születése a zene szelleméből* című művét – fordította a ma legjobb barátom! –, és a kapu alatt a meszelt falnak dölve úgy tettem, mintha olvasnék.

Vagy tényleg olvastam?

Azt tudom, hogy sokat lapozgattam a könyvben, csalódottan keresgéltem az Apollónra, illetve az úgynevezett apollóni aspektusra vonatkozó passzusokat, régi, elmosódott emlékeim alapján ugyanis azt reméltem, hogy lényegüket majd ellophatom – bele a Napkönyvbe; épp, mint a Nap marháit a furfangos csecsemő, Maia fia! –, végül azonban csak meghökkentően kevés eszmefuttatást találtam magáról a Messzelövőről. Nietzsche már ifjúkorában is alighanem egyedül Dionysos ígézte, gondoltam a kapu alatt, a meszelt falnak dőlve, Apollón pedig – már ameddig úgy vélte, hogy szüksége van erre a tekintélyesebb maszkra is! – csupán harmonikus alibiül szolgált a gyönyörös tudása nyers kivallásához; valami látszatkettősség spanyolfala lehetett ez a Dionysos-téma körül, hogy azután a nemző lényeket mögötte annál szemérmetlenebbül kitakarhassa! Ez időre viszont, míg a nietzschei életmű e pompás szatírtjátékának mozdítható elemeit hasztalan keresgéltem, kicsit elfelejttem a kora reggeli intermezzót, az egészet, úgy, ahogy volt, a rémületet és a menekülést, meg utána az Isten tagadását és mindent...

Vagy emlékeztem, mégis? Csak próbáltam volna elhessegetni?

Annyi bizonyos, már feszült és ingerült voltam, hogy szinte rángtam. Megint fájt mindenem a szájamban, s egyáltalán nem vágytam arra, hogy ezt a valamikori, egyetlen és legjobb barátom kilesse, észrevegye, meg persze egy füst alatt azt is, hogy titkolni akartam előtte, és aztán a régi gonosz módján, kissé elnézően, már-már szomorúan megmosolyogjon miatta... Így, rossz-ködös belső állapotban, ám dermesztően pontosan csengettem fel hozzájuk, majd estem a nyakukba, amidőn igen kedvesen, a feleségével együtt lejtött kaput nyitni... azután, felkeveregve parányi lakásukba, tökéletesen jelentéktelen témákról társalogtam délig, főként az én valamikori és egyetlen legjobb barátommal, aki, kellemes meglepetésemre, egyáltalán nem ironizált a fekély sújtotta nyelvemen, se a kénytelen raccsolásomon: igazság szerint észre se vette, amíg fel nem hívtam rá a figyelmét. Cérnavékony teste viszont a takaróval borított nagyágyon mindvégig enyhén remegett; római módra, könyvéken támaszkodva feküdt, makulátlan öltönyben, keszeg nyakkendőben hajnali kilenckor, miattam.

Kényszeredetten politizáltunk.

'74-ben azért ez több volt! – gondoltam, de mindegy, ez bizonyára összetartja őt, ez a merev elegancia, ami régebben nem volt túlzottan jellemző a megjelenésére, az enyémre se, de engem is, lehet, hogy már ez tart össze csak, a düh, mint nyakkendő, a politikai tisztánlátás, haha, ez a semmi, ezen el lehet rágódni, mint a birkafaggyún! Te aztán tisztán látsz, ezt mindig is nagyon szerettem benned, hogy nem lehet becsapni, akármivel lekenyerezni, kicsit se vagy hiú, a gondolataid pedig roppant keserűek, és nem alkuszol, legfeljebb iszol, de hát te mindig ittál, szerencsére mára beosztóbb lettél, ezzel együtt rozszant öregember benyomását kelted, de azért ez se tragikus, nyugtattam őt fennhangon, meg magamat is, ez csak afféle mimikri nálad, húsz éve ilyennek látszol, tehát nem számít, tudjuk, hogy halhatatlan természetű vagy, satöbbi.

Am ha jobban meggondolom, nem pusztán azért igyekeztem kedves lenni hozzá, hogy ne váljak humora céltáblájává a gömbölyű beszédemmel meg a nyelvem alatti mély seb okozta fintoraimmal, nem is csupán azért, mert titkon megrendített vészes soványsága, testének már-már aggastyáni esendősége, holott csak hattal több! hanem főként amiatt, nehogy észrevegye a kinos csalódás és feszengő csodálkozás kósa visszfényeit a szememben, amiért megújra elkésvé, de ismét ráeszmélek, hogy immár a világon semmit sem érzek iránta. „Írántad.”

„A művei – az más. De ő...
 Mint ahogy már ő se szeret engem.
 Hát azt, amit írok?
 Ez az egész nem túl érdekes.
 Vagy mégis?
 Nincs egymásnak mondanivalónk semmi!
 Hogy lehet az? Miatta kezdtem írni.
 Mi több, csak neki.
 Úgy szerettem, mint az apámat.
 Egymást átölelve, egy időben mi voltunk errefelé a szabadság, a mindent merés, a jókedv.
 Most pedig hogy unom!
 Mint nyilván ő is engem...
 Lábunkat átvetve, udvariasan úgy teszünk, mintha szomjasan innánk egymás száját: valójában azonban ő a sörét felügyeli, én meg a szájszebem.
 Elvagyunk délig, fakón. Nem történik semmi.
 Mármint azon kívül, hogy hirtelen újra felismerem, igen, találkozni óhajtottam veled, mivel elfelejtettem, hogy rég nem vagyunk barátok.
 Hogyan felejthettek el ilyesmit?
 Miért nem jegyzem meg, hogy nincs közünk egymáshoz?
 Nem figyelsz rám.
 Én se figyelek rád. Mi történik velünk?
 Miért nem jutott eszembe idejekorán, hogy ez már nincs? A barátság nincs?
 Begubózott, mint Honthy Hanna '56 után, gondoltam gonoszul. Az úgynevezett nagy szerepén kívül másra többé nem hajlandó! Nem is tetszik, amiket mostanában csinálsz. Se amit írsz, vagy tíz éve, se ahogy élsz, vagy tíz éve. És nem tetszenek az újabb barátaid se, akik utánam jöttek...
 És őszintén nem érdekel ő maga se – vagy csak féltékenységből nem?
 Ugyanazt rólam ő is elmondhatná!
 Micsoda fényűzés: a legértékesebb magyarországi kedélyt unom. Még őt is unom – bezzeg magammal nem győzők betelni! Micsoda dolog ez? Jönnek a fasiszták, egyre nehezebben áll fel a farkunk, talán hamarosan meghalunk – még sincs egymásnak mit mondanunk!
 Vagy éppen ezért nincs?
 Miért nincs?
 Otthagytam egy védtelen, szerencsétlen marha állatot.
 Mint engem ő, az egyetlen barátom, annak idején.
 Én meg őt. Habár még nyomomban járt a fél titkos ügyosztály, ő azért lényegében véve áruónak tekintett, mivel azt üzentem neki meg a többieknek, hogy unom az ellenzéki dumát, és simán otthagytam a szamizdatot.
 Hogy szerettem pedig ezt az édes, hóhem palit!”
 Ilyen hátsó gondolatok közepette ücsörögtem a széken, szemben a megöregedett egyetlen barátommal meg az ő imádott feleségével, a legújabbal, akit én is mindig imádtam. S jól láttam rajtuk az udvarias igyekezetet, hogy minél pompásabban érezzem magam, holott ők e találkozást nyilván nem erőltették volna velem, mi több, alighanem egyáltalán nem is került volna sor rá, ha előzőleg én nem erőszakoskodtam annyit, ha a hajdani legjobb barátomtól ezt valósággal nem követelem ki – de most, gondoltam a széken fészkelődve, most igazán nem tudom, még minek ülök itt. „Ő

már nem az, és én se vagyok az, aki egykor. Nem is leszünk mi már soha azok, akik egykor; az idő nem folyik visszafelé. Most már csak azt várom, hogy minél gyorsabban távozhassak innen, szabadulhassak tőle meg a látványától, a közönyétől meg a magamétól, amely bizonyára enyhülni fog kissé, ha újra kellő távolságban leszünk egymástól, mármint fizikai értelemben is, nem csupán lelkiileg, mivel a »lelki distancia« közünk úgyszólván konstansnak mondható. S hogy fáj ez!”

Szabadulni akartam e vendégségből.

Persze voltam olyan ügyes, hogy ők, a kedvesek, ezt észre ne vegyék! Fintorogva kacagtam, bólogattam, fejemet tenyerembe támasztva hallgattam őket, lázba jöve érveltem is, ha kellett, de titkon alig vártam, hogy buszra ülhessek és hazamehessek, ehessek, szunyókálhassak, készülődhessek a robotos írodélutánomra – azt is elfelejtsem, hogy itt voltam. Azt is elfelejtsem, hogy valaha barátok voltunk, reszkető közelségben és vitában. „Amikor még szerény voltam. Amikor a világnak még te is ismeretlen voltál. És keszegtőbiás. Én is az voltam: aligbőffencs. Tudtunk még egymáshoz őszinték lenni. Egyebet nem is tudtunk. Éhesek voltunk, ugye? és mohók, lelkifurdalásosak! Azt is elfelejtsem, hogy milyen nagy francok lettünk azóta, milyen mérvadók, senkik; nem tudunk már figyelni önmagunkon kívül senkire. Ne is tagadd! Hiába sikoltanék, úgyse hallanád! Én se hallak téged. Elmenekülök, ha a valóság véletlenül belém akad: fejtől leszegve nyüszít valami magatehetetlen, részeg állat a közelemben, oda se hederíték, a saját zihálásomra ügyelek csak, hogy az átélt legyen, jól megírható!

Nem kellesz. Te se kellesz hozzám.”

De mégse mertem idő előtt feltápáskodni a székről, voltam olyan türelmes, hogy kivárjam, míg ti figyelmeztettek, „indulnod kell, elkésel!” Búcsúzóul meg is csókoltalak mindkettőtöket, eközben nagyon szégyelltem magam. De a buszon Titeket is elfelejtettelek megint, mint egy hasztalan vonítást a sok közül, s fejemet leszegve újra Nietzsche-t olvastam a késsel kihasított ülésen kuporogva, minden egyebet kizárva a képzeletemből, a legkevésbé sem adtam át a helyet a nyakamba lihegő idősebbeknek, hanem arra gondoltam, hogy „miért ne, ez is olyan nietzschei dac”, szóval egészen hülye voltam; üres és szomorú, vétkesen boldogtalan, és mire hazaértem, már azt se tudtam, hogy miért – ahogy az ilyenkor lenni szokott. Ültem az asztalnál a papírjaim előtt: kotlottam, ötlöttem, húztam és javítottam, mint Nemo kapitány a tenger fenekén a megsérült Nautilust; eszeveszett csendben. Olykor valami még felbugyborékkolt a délelőttől, zavarón: a Te kis lakásod, a Te kis jelmezed, a görcsösen kígyózó mozdulataid, mindaz, amit oly tapintatosan elhallgattunk egymás elől, a kincsről meg a nincsről, meg a blazírt életunalmunk fonákja: felparázslott ama múlt élet izgalma, ami mélyen bennünk kushad, mint valami óriáspolip a lerázhatatlan tapadókorongjaival, a szalonhoz vezető lépcső előtt, a viharban, tudod, meg az, ahogy álszent faggatódzásomra – „miért felejtjük el egymást mi évekre? Ketten együtt miért nem vagyunk már soha olyanok, mint régen?” – válaszképpen, gyönyörű lófejedet rázva, elnézően motyogtad: „...Nem értelek, kérlek, az bohém korunkban volt, húsz éve”, meg a hangod zavaros kásája, a zöngésen reszelős fioritútái, ezek mind előjöttek a délutáni robot káprázatai közt, a feleséged világnagy, világszomorú szemének lázasságával, beszédes hallgatásával együtt, igen, ezek mind-mind feljöttek, csak a domboldali sikoly nem. Az Isten nem. De a Nem-Isten sem, meg a csalódottságom sem; a csalódásom Tebened és magamban éppúgy; a mi közös krachunk, mely egyébként az úgynevezett rendszerváltás idejével kinosan egybeesik, haha, hát ez nem piszkált! És pláne nem a töltésen haldokló valami. Vagy valaki. Ez nem volt bennem, amíg irtam. Elfelejtettem.

Csak a rosszkedv, az kísért, mint valamely hamis hegedűszó, végig.

Másnap kora reggel ismét a Kivételezettek Kórházából lépek ki, s már lazán lefelé andalgek a járdás lejtőn, midőn váratlanul eszembe villan, meg kéne nézнем a tegnapi hang helyét.

Vagy mit.

Szóval hogy ott van-e még a micsoda? Illetve, hogy én miről gondoltam tegnap azt, hogy az valami. Vagy hogy valaki, holott senki se volt természetesen, káprázott a fülem, velem előfordul, vagy pedig egy részeg. De már hazament. Kíváncsi vagyok, még mindig ott van-e. Nincs, de szeretnék róla megbizonyosodni.

Semmi sem hallatszott arról

Jól voltam különben, pont frankón megelégedett, a sorsommal megbékélt. Tegnap kicsit meglódult a belletrisztikám, aztán azért. (Lehet, hogy ráfogom, mert szeretek ám hazudozni, de legalább hazudni lehet már valamit a szövegről – az egy tűrhető szint!) Alig fáj a pofám is, a protekcióval kapott kenceficékkel éppen meg volt kezelve összes sebhedt pontján, ez ad majd néhány nyugodt órát munka előtt, gondoltam, úszni ugyan nem mehetek még, de tán elintézhetek ezt-azt, majd mindenféle drága könyveket veszek, találkozom egy-két bolti rajongóval.. Van idő. Ilyen is régen volt. Mielőtt azonban finomat bévéznék, szóval belekarmolnék kicsit a szitibe, azért megkukkantom a tegnapi marhaságom helyét, feleslegesen ne legyenek rossz álmaim. Meg az Isten-kérdés is csendesebb lezárást igényel: „...ne bosszúból tagadd! Tagadd megjózanul, becsületesen, cáfolhatatlan tapasztalatból származó, komoly megfontolások alapján...” Becsörtetek hát a kopasz bokrosba, horhosba, a nedves, hepehupás gazba, „nem bírt magával a gyilkos, másodszor is megjelent a tette színhelyén”, de most már nem ijedek meg a sártól, sőt, inkább még hetykélkedve botladozom lefelé a töltésen, mind magabiztosabban nézelődöm meg hujjogatok, úgyse válaszol a műerdő, marhaság, tegnap már előre ki voltam bukva a hajdani egyetlen barátommal való találkozástól, azért aztán... máris a Húvösvölgyi út mellett futó villamossineknél vagyok, már csak a kibetonozott, mély vizesárkot kellene átugranom, amikor észreveszem.

Az is engem. És rekedten felüvölt!

Egy kutya. Az árok mélyén.

Sötét vizű pocsolyában áll, s néz fel rám, nehezen leírható pillantással. Hörög.

Abban a minutumban vett észre, amikor a vizesárok szélén megtorpanva, gyanútlan feléje fordítottam a tekintetemet. Addig nyilván a vízben guggolt, fejét lógatva, egykedvűen; nem számított rám. Nem számított ez már senkire. Most szinte megbabonázva bámul, bár vágott farkát harciasan lengetve, várakozón; szemlátomást ingadozva ujjongás és kétségbeesés közt. Kérőn felugat.

Mióta állhat fél lábon a vízben? Egy-két napja, legfeljebb egy hete...

Fekete fülű, sárga korcs. Jó nagy.

Nyilván összetörte magát, és már képtelen kimászni. Nem evett, ki tudja, mióta. Elszökött a háztól vagy a gazdájától, azután eltévedt, valami éji rohanás közben árokba zuhant, már tegnap is gondoltam, izomszakadtán segítségért üvölt napok óta! Vagy pedig nem tudom. De nem tudok már moccanni én sem. Nem tudom róla levenni a tekintetemet. „Hát legalább megvagy!”

Nézzük egymást.

„Szóval te vagy ez. Már nem is üvöltöttél! Feladtad, fiam.

Ide kellett jönnöm, hogy ugass.”

Nézem, csak nézem.

Akkora szélességű térben kínlódik ez az állat a hidegben, nem tudni, már mióta, mint egy tyúkketrec. Csak hát itt betonból van a fal. Felfelé persze nagyobb, mint egy ketrec, tágasabb e hely, felfelé ez egy végtelen nagy, nyitott lehetőség – de csak annak, akinek jók a lábai! Aki ugrani tud, aki még mászni képes. Nem is kéne neki nagyot ugrania, méteres lehet a betonfal, mi az egy belevaló kutyának? Vagy ez nem belevaló kutya? De most látom, ujjé, hát még lépcső is van itt! keskeny betonlépcső, egyetlen fok, belevájva sután a betonfalba, biztosan az utcaseprők és a csatormatisztítók munkája megkönnyítése végett: a kutya csöpp leleménnyel fölléphetne rá, simán kiugorhatna a szennygödörből, a lépcsőről hetven centire a szabadság... De hát ez nem ugrik! Nem akar. Ez a kutya nem túl leleményes. Vagy már hetven centi is sok lenne neki?

Így messziről nem látszik, mije tört el. A lábait mind használja, úgy látom, amint a sötét pocsolijában körbeforog... S ami a legérdekesebb, pocsolija is csak itt van, ahol a kutya teng; semmi víz másutt az árokban nincsen, ameddig a szem ellát, sehol! És ő mégis ide húzódott, itt didereg a vízben. Miért? Vonit és forgolódik, egyre dühösebben csahol, amidőn, ugye, azt látja, hogy képtelen vagyok döntésre jutni, nem hagyom el, de nem is segítek. De hogyan segítek? Sántikálva rohangál a szűk árokban fel s alá, csehel, morog, kerreg, mind hevesebben idegeskedik, talán több is ez annál: már fel van háborodva, hogy nem csinálok semmit, csak bámulok reá – nem csodálom, magam is fel lennék háborodva a helyében!

De nem csinálok semmit. Nem tudok.

Csupa mocskok ez! Főleg mocskos a hasa alja, aztán a négy cingár lába is már egészen szivacsos a kosztól, csak úgy lóg a sovány térdéről a csenevész, vizes szőr. Koszcsikos a mustársárga, göndör bundája is, mintha apró szemű hálót vetett volna rá a szenny: olajos vagy milyen ez a pocsolija! Vizes olajkoszok lógnak a kutya szakálláról, még a busa szemöldökéről is, ami szintén a töltés földjét fogja hizlalni nemsokára, egész felesleges valójával egyetemben. Vagy hova viszik ezeket a dögszemetesek? Leöntik mésszel, és helyben elássák. Kik?! Miféle dögszemetesek? Ilyen nincs, sose volt, ez csak a fantáziám. Semmi sincsen. Halál van, dögles van, kóbornak a meggebedés van. Olvastam az újságban, már rémlik, ez itt az egyik hirhedten közkedvelt hely, ahová suttyomban elveszejteni hozzák a túlzott alombőségben szenvedő vagy a tiszta pedig-rére finnyás kutyatulajdonosok az ő kibaszott, élő feleslegüket! Vagy mondjuk egy ügyetlen kamasz lány egy hete, éjszaka, sétáltatás közben óvatlanul lekapcsolta öreg kedvencéről a porázt – és azután többé nem találta meg?

Azt, ami így vonyít?

Vonyít, és forgolódik. Szólongat!

Szörnyű. Talán veszett.

Be kéne ugranom érte az árokba, most azonnal, így, ahogy vagyok, a szivemmel kiáltva, „Én vagyok Hamlet, a dán!”, igen, a Martens félcipőmben, a legszebb bársonynadrágomban, bizony, a kis kockás téli dzsekimben talpast ugrani a kutya mellé, és hagyni, hogy megmarjon, összemocskolja a ruháimat, de haladéktalanul ölbe kapni, kimászni vele, és lélekszakadva orvoshoz rohanni – hova? Kihez?

És aztán?

A gangos lakásunkba vigyem, a két macska mellé ezt a halálhörgő ebet? Akkora, mint egy kisszékreny. De miről beszélsz? Hogy mászol ki innen? Ezzel a megvadult, éhségtől félőrült állattal?! Mikor egyedül is csak két kézzel kapaszkodva, és lihegve, esetleg, ha ugyan? És melyik taxi venne fel titetek ebben a jó és szelid városban, így, ahogy vagytok? Ugyan mennyiért tenné meg? És milyen címet mondanál be, mégis?

Elfuthatott volna ez a hülye az árokban Pesthidegkútig. Talán el is futott. Aztán szépen visszafutott. Ugyanúgy, ahogy el: dolgavégezetlen. A betonárok mindenütt egyforma magas. Meg hát az emberek is: ugyanolyanok! Ennek a kutyának ez az árok nem megugorható, úgy látszik – akármért. Ezt így kell elfogadni. És ezt el kell fogadni, tisztába kell jönni az étellel. Rám férne igazán, ideje volna. Dögölj meg, kutya, minél hamarébb! Majd elmegyek, ne lássam.

De látja ám, hogy el akarok menni! Ez a kis görcs észrevette...

Csak éppen megfordulok, tétován, mintegy a helyemet keresve, hol ugorhatnám át a piszkos vizesárkot, hogy utána sietve átbotorkáljak az 56-os villamos sinein, majd szintén szabálytalanul átszaladjak az úttesten, és a járókelők közt gyorsan elvegyülve feledni próbáljam a kutyát és magamat, meg a nem létező Isten gonosz aljasságát – „volt szive nem közbeavatkozni már a kezdet kezdetén! nem létesülni pusztán a megmentés vágyából, könyörületből, a kegyelem kedvéért, vagy csak e kutya kedvéért, ha másért nem, egyedül csak ez ártatlan kutyaért kutyakötelessége lenne Neki lennie! Régen legalább segített Leukotheia! De ha mégis volt Ő a Fiúig, csak azután bennünk reménykedve meghalt a keresztfán, kilehelte a Lelkét, hát végre lássa be, ez jó nagy marhaság volt, az ember nem tökéletesedik, alkalmatlan, szóval nem vette be, nincs szent lelke, szar lelke van, szar lelke, s Neki kell jönnie most már! De ha meg Ő sincs, ha valójában nem létezik mégse, mi több, sose volt: szégyen és gyalázat a Neve örökkön örökké, részemről átkozott legyen az a Nincs!”), amikor kiszúrja ám az árokból a leske, hogy már menekülnék! S valami iszonyatos, félelmetes dühbe gurul! Ugrál a szennyvízben, földhöz csapja magát, hörögve üvölt; gyűlölettel néz fel a mélyből rám, tajtékot habzó pofával toporzékol, hátra-hátraszökkenve a bokáig érő iszapban; már kivillannak sárgás agyarái... Mintha ez pontosan tudná, hogy szököm!

Érzi, hogy az utolsó esélye vagyok. „Most hagy cserben az utolsó, aki még megmenthetett volna. Tipikus példány ebből az aljas fajból, amelyik világra baszatott, aztán magamra hagyott. A franc se igazodik el rajtuk: hol ajnároznak, hol pedig ütnék; hol lábhoz parancsolva tapogatnak, hol meg étlen-szomjan magamra hagynak. Kegyetlenek ezek, nem tudni, miért! Amiért nem kutyák.”

Szembefordulok vele, igaza van: kard ki kard, játsszunk nyílt kártyákkal! Előtte állok a magasban, oldalamhoz szoritom a kezem. „Most itt hagylak, te korcs. Én félek a kutyáktól. Tőled meg aztán különösen félek! Nem is tudom, miért. Egész véletlenül jöttem ide, én nem erre lakom. Nem is tudnék veled mit kezdeni! Idegen és kutya, ez nekem sok. Pláne, ha beteg! Még az emberektől is irtózom, nemhogy tőled. Félek, veszett vagy, meg mit tudom én. De neked úgymint nyolc, neked már csengettek! Nekem is csengettek, csak én most még el tudok menni. Te már nem tudsz menni sehova, nyugodj bele! Van ilyen. Mindjárt hideg lesz, még sokkal hidegebb lesz! És akkor majd megfagsz. Nem rossz, állítólag, olyan zsidbasztó, hamar túl leszel rajta. Máskor pedig ne gyere ide! Szóval, ha véletlenül majd megint felajánlják, mert újra szervezik az ingyentúrát a kutyatúlvilágon ebbe a földi paradicsomba, mondd nekik, egy durranós nagy lófaszt. És mondd meg Istennek is, hogy meg vagyok sértődve! És ne kerüljön többet a szemem elé.”

Azzal otthagytam.

Zihálva csörtettem, elfehéredett körülöttem minden, zúgott a fülem, és égett a pofám, haha, gyorsan belobbantak a szájbelső-sebek; a kanális árka innenső partján loholtam meredten, fájdalomtól káprázó szemmel, de néhány lépés után pattanva megfordultam, és visszaloholtam, lihegve megálltam a hiábavaló lépcső előtt, szuggerálva néztem a hátrálva herregő kutyát: „...szóval, ha netán általad akarná üzenni Okelme,

hogy Ő te vagy; hogy Te lennél, vagyis itt döglődsz a vakolajban a jóságom próbája végett, vagy akármiért: azt üzenem neki, jól nézünk ki, Papóca! Ennyit azért nem ér a metanoiám. Szégyelld magad! Nem volt elég? Nem laktál jól halállal, szenvedéssel, még kell? Még kell? Disznó! Nem vagyok hajlandó jóváírni eztán a dolgaidat! Mit tettél a világgal, ezzel a kutyával, a bolond népemmel, meddig merészkedtél? Magunkra hagytál. A disznó jobb, mint az ember. Kire építetted az anyaszentegyházad? Gonosztevőkre építetted. Rám építetted. Megeszlek naponta. Nem ostyában veszek be, nem serlegben iszom meg a jelképes véredet, hanem az igazi disznót, magamat zabálok meg kéjelegve, és vért szürcsölök a televízió-híradóban, este. Azért, mert Te nem vagy. Csak duma. De ha mégis volnál – mert minden lehetséges! –, és ezt túrnéd, ötezer éve túrnéd rejtőzködve – te vagy a legkegyetlenebb és legrohadtabb Isten!”

Ezt az utolsó mondatot azonban megbántam. A többit nem, csak ezt. Kicsúszott a beteg szájamon. Nagyon dühös voltam, jólesett mondani. „Ha úgyszincs.” A kutya viszont csak nézett letről, oldalt fordult pofával, csodálkozva. Kicsit kerregett még, begázolt a pocsolva közepébe, majd megint kíváncsorgott a partra, a fal mellé lapult, onnan még csaholt, csahorászott párat, s aztán abbahagyta, és csak bámult ostobán a sárból. „Azt is szégyellem, hogy szégyellem szidni a Nincsisztent!”

Elindultam haza.

Fájt a fejem. Darabig még az árokparton szédelegtem, az árkot nem ugrottam át, *innen* maradtam. Alighanem azt reméltem, hogy végül nagylelkűen utánam fog szólni ez a kutya, elmeséli az előzményeket és megvigasztal. Kiugrik a csatornából, karon fog, talán egy kávét is felhörpintünk a sarki presszóban, s aztán megyünk tovább, ki-ki a dolgára, húzni az igánkat. Ő csendben megdöglik, én meg haza irni.

De hát nem ugrott ki.

Mielőtt a János-kórházi útkereszteződésnél megint erőt gyűjtöttem volna, hogy átugorjam a beton vizesárkot, és simán csatlakozzam a maguknak túlélők járdán hullámzó seregletéhez, azért még egyszer feléje kaptam a fejem: ugyanott ült. A lépcső mellett, a csillogóan fekete pocsolva szélén. De már nem ugatott. Oldalt nézett.

Nem látszott észrevenni egyáltalán.

4

S megint jön egy-két perc – vagy óra? –, amivel sehogy se tudok elszámolni.

Hát igen! Hófehérbe borult a világ, kész voltam. Engedelmet kérek az összevissza beszédhez! Azt se tudom, hol kezdjem, vannak ilyen zavarok az életben! Ha úgy vesszük, tulajdonképpen csak néhány lépés emléke zűrös, átvágván nagy léptekkel a tátongón üres úttesten, meg aztán az első húsz méter a járdán, mert a János-kórház magasságában már tudtam, vagyis tudni véltem, nem hagyom itt a kutyát, illetve itt hagyom, de csakis azért, hogy felszaladhassak a Gégyuriékhoz, hát persze, a Gégyuri, majd a Gégyuri elintézi az egészséget, mert ez a Gyuri kutató pszichiáter, bravó, leleményes, talpraesett fickó, és kísérleti állatokkal manipulál folyton, vagy kis csecsemőkkel, már nem is tudom, de akármi legyenek, ha nem fogja megmenteni a haldokló ebemet, tehát most azonnal felsietek hozzá, itt lakik a Pasaréti út elején! – s mire a Húvösvölgyi út sarkáról a Szilágyi Erzsébet fasorba kanyarodtam, olyan sebességgel, amire még vissza fogok térni, máris oszladozni kezdett lelkem gyanús gyásza, és reménykedő bizsergések csiklandozták a mindenemet; megállíthatatlannak éreztem magam, szóval, egyenesben voltam, illetve azt hittem – de addig! de addig!

Mi volt velem? Mi történt ott, amíg átértem az úttest túlsó oldalára, vagyis átverődtem árkon-sinen, lelkifurdaláson, faszkalapságon? Ürességen! Semmin! Arra emlékszem, hogy az úttest közepén fenekemet lóbálva, teli torokból kukorékoltam. Mi nek? Futtomban kukorékoltam meg bégettem, rőfögtem, ugattam, és nagy dulikat hintettem körbe-körbe, de sajna éppen nem jött arra autó, meg a cipóm sarkával is kapáltam az úttest betonját, mint egy ló, káromgva káromkodtam, a fekete hollót szavakkal utánozva, de ezt jobban tudja Stern, a Vígsház színésze; elfúlva-kapkodva próbáltam elfedni magam valamivel, akármivel...

De gyér volt minden.

„Szimplon és átszálló” – szimpla és átlátszó.

Emlékszem, épp úgy bágyadtan kisütött a nap! Meg arra is emlékszem, mert botránosan jó a memóriám, amire még vissza fogok térni, hogy ahogy szaladtam, mindjárt az jutott eszembe, erre a történetre emlékezni fogok, amíg lyuk van a seggemen. Micsoda árulás. Lanyha napfényben ismételten elmenekült az árokban agonizálótól, mivel úgyszincs Isten. Ne szégyelld magad, ő ezt úgyse látta, már ő is elmenekült régen. Milyen hasonló vagyok hozzá, isteni. És a ruháimmal vacakoltam közben! Mindenre emlékszem! Csak mégse tudom, mi volt! Mondhatnám, hogy rosszul voltam, de nem is voltam rosszul! Húzogattam a farmeromat, az igaz, idegesen fel, a pocakomra, babráltam az övemet, és rángattam az ingem, két lépés között próbáltam levedleni a hangulatomat, csak hogy melegen rám tapadt. Hirtelen újra előntött a gyerekkori belső kifehéredés, az a régi, amikor olyan volt, hogy „most mindjárt beszarok”, vagy „nem tudom tovább visszatartani, leokádok a nénit”, vagy „most meddig menetelünk, meddig énekelünk még, meddig ütnek?”, ez a sápadtnál is krétafehérebb árnyék, ami a magamrahagyatottságom, például iskola után, ha véletlenül rendszeresen üldöznek, „ez a tetű nem hagyja magát megverni!”, öklendeztető, tejes szívárgása az utcai felhőzetnek, a kivégzésem fülledtsége a Nádor utca elején. És aztán elfutok. Nehezen visszatartom. Nem okádok le a nénit mégsem! Miért nem?

Zilált felnőttem, egy unalmas, kotródó, szennyes pali. (Még bukás se legyen: az is mitosz.) Mégis, valami felszabaduláshatást éreztem eközben, a hirtelen, rossz szabadság okozta émelygést; sakálnyalat a pofámban, sunnyogó közönyt. Szívjon be a fakó világú nap! Vékony gallyak közt bujkáló napfény a fasorban. Hideglelős árnyékú fácskák benzingőzben, jaj nélkül, kopottan, fegyelmezetten. El fogjuk hordozni a nihil édes terhét! Rossznak lenni a legjobb a világon...

De hogy volt? Tényleg, hát mi volt ott?

Valami kitört bennem a tátongó úttesten, hátam mögött a döglődő kutyával! Amit én bizony nem tettem odabent, ahol a szív motoz, soha még. Örvénylés volt ugyan, halálforgás, de csak hogy megtévesszen, hogy megtévesszem magam: felsejdültek bennem gyerekkori kinok, unalmak, meg az előző életek kiúttalan zsákutcáinak iszonyata, például fehér iszonyat a víg kozákok lovainak patája alatt, meggyújtott zsúp alján, meg a véletlenszerű utcai igazoltatáskor, szétlőtt templomi szentélyben is, ezek a buta véletlenek, amik kipettyezik az örök életemet, hanytorogva mind megjelentek most, maguk előtt terelgetve a tegnapi ifjúságom hasonlóan menthetetlen hangulatait, például Kaposváron alkonyattájt rendezőnek lenni, vagy amikor Ariadné cserbenhagyott az örület szigetén, no és az uccuberek Gonosz Bea elől a Törökvész úton, hogy el ne fogjon, hogy ne akarhassa újra előlről, a fia szeme láttára! s a többi vétkem. De ez csak a diszlet: bár az örvénylés valódi, mégse arra vonatkozik, ahonnan való; nem a múlt, nem. Ez valami kísérleti aljasság hétfátyoltánca volt! Megengedtem magamnak néhány másodpercre, hogy aljas legyek. (Milyen? Erős?)

Hittem a halált. Abah!

Nem egyszerűen elhittem, hogy ha magára hagyom ezt a dögöt, nem történik semmi, legfeljebb a világ logikája akadálytalan előregöröghet, ó, nem csupán elfogadtam ezt, de a tátongóan üres úttesten átvágva már reméltem: tapasztalni óhajtottam, hogy a kegyelem semmi, pontosabban senki. Értitek? Ezt most már nem gondoltam, hanem életem: Isten nemhogy nulla – ami kéne, ha volna! –, hanem NINCS. Mindenki más – van. Én is. A kutya is – még. A kutya gazdája is van. Csak Messiás nincs, nem is volt, és nem is lesz soha. Az kamu, a kurva istenit. Tehát elmegyek innét.

De gyenge voltam hozzá.

Vagy mi?

Hát ez az. Mi volt az?

Már átértem a túldalra, émelegtem, mondom, melegem volt a dzsekimben, a szmogos frontban, meg azok a kósza, bágyadt fények a buszra várva sunyító járókelők vállán, a hentesbolt előtt, amikor nagy sietve átfurakodtam köztük. Mintha dolgom volna! Én egyébként elhanyagolható vagyok, gondoltam, a mi kisvárosi politikusaink nevetséges prédája, „egy lelkesedés, amelyikre kinyitjuk a televíziót”, okosjani, lángelme és közellenség, nagy marha, csak ezzel a két perccel mégse tudok elszámolni se-hogy se! A tényér pereméről az abroszra csöppentem, mint egy méregfémű csöpp. Megállt az idő, mintha megállt volna. Nem jókedvében, hanem zavarában! Zúr volt. Zúr van!

„Ha Isten nincs, az baj. Nem tudok képzelni nagyobbat! Ez unalmat hoz majd, teljességgel elháríthatatlant! És férges perceket, sokat! Ó, ez a gyógyíthatatlan seb. Jön az eleve esélytelenség, a hasztalan nyikorgás! Akár vigadozzunk akkor, és csaljunk és öljünk, izé, kutassunk, viaszszárnyakon szálljunk a Napnak! Pampapapam. Nincs Isten. Nincsen homokzsák a léghajó kosarában. Nincs csósz, nincsen Nagypapa! Se boldogult Úrfikora nincsen. Így nyugis, de fos is, fos az egész. Kigyózni az alattomos akadályok közt, amíg van eszem. Utána megeszem, mivel már nincs eszem! S jön az este, eljő, akkor négykézlábra, és ugatni, kutya! Kéri a halált, a csontot, földnek szopogatnivalót! Fénytelen ez, kopott már... Nincsen Isten. Mások persze *fonhauzausz* tudják régtől, vagy a józan eszüktől, nem nagy meglepetés ez a világ egyhatodának. Egyötödének, egynegyedének, egyharmadának, felének... Ki hisz még? Ugyan mit hisz?

Mit hisznek ezek itt, ötmilliárdan?

Kárhozottak összeesküvése? Ki bizonyítja rájuk, hogy álszent szarevók? Mennyit foglalkozom seggel! Szarral, fossal. Honnan jön ez? Nő kell nekem? Biztos? Isten – nő? Sophia kell nekem? *Apape satanas!* Vagy teremteni a Teremtőt, az kéne? Hogyan teremtette a Teremtő önmagát?

Kiról van szó?”

Ekkor mintha áram kezdene rázni, és ez megmarad mind a mai napig.

„Az aljasság okozta rémület kifénylik, ez az iszkolás meg az ürügyek keresése, ezek a hajuknál fogva előrángatott, úgynevezett becsületes érvek!” – gondoltam a járda túlpártjára szédülve, két kókadt lihegés közt, ott a hentesbolt előtt, miután alamuszin átfurakodtam a buszra váró béna tömegen. A Szilágyi Erzsébet fasorba kanyarodva pedig már tudni véltem, hogy győztem. Persze hogy győztem, nem is arról van szó, hisz a világon mindent el lehet sikálni! Mert, jé, ha mégis visszajöttem ezért a buta korcsért, jóllehet csupán megnézni, hogy van-e, a sirását nem álmodtam-e, épp ez a „véletlen” nem azt üzeni, hogy mégis él a Király? Keze munkája az idejövetelem! Már előtte az elkotródásom, éppígy a lázadozásom, a visszafázásom, no és végül a men-

töötletem, hogy majd segít a Gégyuri! Milyen titokzatos. Már megyek is, intézem – a kegyelem alázatos eszköze vagyok!

Loholtam fürgén.

És a Szent János Kórház meg a pasaréti elágazás között van egy kis szakasz, ez a főleg benzinkútállomás a maga műszakias rendetlenségében, amin „most át kell gázolnom, hogy időt nyerjek a kutyának, a kutya életének”, gondoltam hősiiesen a Trabantok, Ladák és más halálkocsik közé trappolva; meg azt is, ugye mennyire forgandó a sors, látod, ugye, hogy végleg nem szabad így vagy úgy gondolkozni semmiről se, mert, lám csak, satöbbi. De ez a rohanás közbeni *satöbbi* igencsak kényelmetlen és zavaros *satöbbivé* sikeredett – nem merem tudni, valójában mit tartok felőle! Bűntudattól – mitől? – fulladozva kocogtam, szaladtam, futottam, vágattam segítségért, miáltal, képzeltem, máris tettel nyomatékositva bántam meg hirtelen ítélezéseimet Istenről – kiről? – az elmúlt két napban és negyvennégy évben, de még ez is kevés volt. Vagy sok. Fene tudja. Feltűnt a sebességem. Mi ez a rohanás? „Így takarítottam el szüleim lakásában a bűnös piszkot a sarokba és a szekrény alá annak idején, kecsesen a cipőtalpammal, délutáni titkos nagybulik végeztén, levegő után kapkodva! Hová szaladsz? Miben sántikálsz? Ó, a humanista. Ez a Malhemóvesz. Nem volt neki Isten – három kerek percig. Most van?”

Valami hamis volt az egészben. De mi?

Tudom én, gondoltam, hogy öngyűlöletem a magába hajló, tébolyult szerelmem sárkányos köntöse csak, amit halálom pásztori óráján majd szenvedélyesen letépek magamról satöbbi – de hát azért ez a hebehurgya sietség...! Van nagy sebbel-lobbal! – gondoltam. „Volt is nagy sebbel-lobbal a bolond Tábor lelkében, mielőtt felszaladt volna Bizonyos Gyuri barátjához, hogy megmentse az Ismeretlen Kutyát, s ezáltal Fűles születésnapját is méltón megünnepelhessék – fuj, köpedelem! –, és mindannyian együtt felfedezzék végre az Északi-sarkot!” Ám mind ehelyett tán viszketős mozdulatomat kéne csak ideutánozni, ahogy a kocsikat kerülgetve szorgalmasan magamon matattam, úgymond a lelkemen, egyúttal azonban a sokak szerint hihetetlenül izgalmas szőrös kebelelem is, hajhászón benyúlva az inggombok közt, habár galoppban közeledve a Pasaréti út torkolatához! Ezek az én elhízott, lelki mozdulataim, ez a máig párálló hepciáskodásom! A suttogóra fogott alkudozások odabenn: „...de azért nem fogom neki túl könnyen odadobni magam! Újra és újra neveltségessé tesz! Lefáraszt. Folyton becsap, arra van hajlama! Áltat, csalogat, bevonz a semmibe, magamra hagy. Nincs – ígyvan. Észnél legyünk!” De még ez is melleleg történt bennem, elkenve és széttaknyolva, hogy a nagy gondom se legyen szorongásos képzelgésnél több, „mondjuk, hiszem, hogy hiszem, de hisz nem kell vele túl sokat foglalkozni”, sóhajtottam szar pali módjára, „nem is ez a lényeg”, bár az igaz, hogy közben éreztem, teljesen kész vagyok, menthetetlenül benne az egészben, légmentesen belezárva, mint egy dunsztosüvegbe, „áram alatt”, vagy hogy mondjam, elbeszélésem legbonyolultabb pillanatánál tartok. Rázott a valami, éreztem, elhomályosítja a látásom. De van. „Ez a szétziláló erő, ez a homály, ez a kudarc bennem és körülöttem, vagy kín, nyiszatóló fájás, a csel-labirintus szédülete, lüktető gyengeség – ez van, ez van! Érdekes. Mikor ma már mi sincs”, gondolom, miközben becsöngetek a Gégyuriékhoz.

A Gégyuri persze nincs otthon.

Miért is lenne. Napközben?

Már nem tudom, hová ment kora reggel, valahova dolgozni, szaporán kulizni nyilván, mint minden más tisztességes ember, mondta is, hová, Zsé, a felesége, ez a bús-

komorságig udvarias szépség, a voltaképpeni barátom, csak már elfelejtettem. Meleg szemek, rezzenetlen mimika. Most mégis meglepődött, láthatóan, ó, az arca csupa fény lett, amikor a kisablakot kicsapta, s rám nézett, szemével a szemembe kapaszkodva nyúlt a kulcsért, örvendezve forgatta meg a zárban. Ilyen korán! Tudod, csak erre jártam. A hangom elvékonyult. Rázott valami. Akkor már tudtam, hogy „ráz”, noha nem tudtam, micsoda, ám szemtől szembe a kipirult Zsével már biztos voltam benne – miben? –, hát még a szeliden karra vett, fáradt és mindentudó szemű két aprósága gyanakodó pillantásának kitéve... Egyik az elsőtől, második a másodiktól. Mind a négyen jó kis izgatott zavarba estünk. A lakásban az átmeneti kora délelőtti reggeliszagú rendtelensége, földre dobált pelenkák, nyitva felejtett vízcsapok, vendégfogadásra nem igazán alkalmas időszak. Ó, hát én csak telefonálnék egyet! Gyerekorvoshoz készülünk, de tessék. Elfordulnak, kis zoknikkal bajlódnak, titokban néznek. Csak néznek a Nóra meg a Tomi, amíg az édesanyjuk homlokába hulló hajjal öltözteti őket, a vállukon át leskelnek zavartan, gyanakodva bámulnak felém, ahogy görnyedve lapozgatok a Nagy Telefonkönyvben, Zsé, majd küldd ki a krambókat, mondok valamit. De nincs hova küldeni őket, nálunk nincsenek ajtók. Mit akarsz! Suttogok. „Kutya, ide nem messze, halálán. Nem tudom kiszedni, már mindenhogy próbáltam! Te se tudnád. Segítsetek! Segítsetek! HA A VILÁGON MINDENKI ILYÉN VOLNA.” Akkor elkezdünk telefonálgatni. Különböző állatkórházak. Zsé ötlete mindegyik, de halani se akart a kutyáról egyik se, valósággal kikérték maguknak, ez most nem érdekes. A mi szégyenünk, az érdekesebb. A mi szégyenünk! Vagy csak az enyém? Rendetlen életünk, a belső rend hiánya, a csávám. A riadtságunk, az egymás elől most is szemrebbenés nélkül letagadott káosz!

Heherészttem, elnézéseket kértem, lábamat rázva telefonáltam. Klassz voltam. Zsén nem látszott semmi. Pakolt, az útra készülődött, mosdatta a fia kezét, néha mellékesen odajött a telefonhoz, fölre hajolt a telefonkönyvnek, szolidárisan még kettőt kérdezett a kutyáról, „átvette”, tárcsázott, rámenősen érdeklődött, és megköszönte a szives tájékoztatást: igyekezett normálisan viselkedni. Eközben már-már megnyugodtam. Vagyis úgy tettem. Hogy ismerős családba kerültem, gyengéd női kezekbe, na végre – előbb-utóbb meglesz ez a kutyamentés! Csak kicsit még akarni kell. Jobban! Türelem. Emberség. Szívós jóakarát. Micsoda hamisság! Az Állatorvosi Főiskolán nagy nehezen megadták a Fekete István Állatvédő Egyesület számát, őket tessék hívni, kötelességük kimenni a kutyáért, viszhallás. Halló, itt Fekete, tessék a problémát mondani! Mi, kutya, micsoda, árokban, mit mondott? Rikácsolt az eldohányzott hangú öregasszony, szegény anyám, a vonal túlsó végén. Erre itt nincs ember, különben is telt ház! Mindenki kutyázik. Adnék magának egy megbízható ebrendészeti számot! Tessék mondani, ugye Ebrendészet, azok nem sintérek, ugye ők nem ölik meg, vagy hogy mondjam? Kollégám, hova gondol maga, már sintérek nincsenek, az tilos. Becsületesen dolgozó közegészségügyiek ezek. Telepre viszik a kutyát, kap ketrecet, aki akarja, kiválthatja! Maga is kiválthatja, mondta ingerülten, és megmondta a számot. Zsé pedig felírta. Helyettem. Ajkamról olvasta le. Akkor már megvolt a szégyen. Ők elmenni készülődtek, kabátban álltak, teljes menetfelszerelésben, már csak engem kellett volna kitenni, hogy zárhassanak. Az Ebrendészet azonban nem vette fel. Mással beszélt. Még mindig. Még mindig. Ezer és ezer megrendezendő kutya Budapesten. Zsé is tudta, amit én. „Ez kampec.” De hogy te milyen rendes vagy. Te is.

Elrohantam.

(Folytatása következik.)

Takács Zsuzsa

ELŐÉRTZET

Arcodon, mint seb, a rúzsom nyoma ott maradt,
a vézna nővel voltál és én egy szőke lánnyal,
amikor találkoztunk a Schubert-esten.
Úristen, mikor lesz vége már az életemnek.
Hány vézna nő még. Hány ölekezésünk utána.
Kit játszanak az utolsó hangversenyen
és kik. Miért ez az ünnepélyesség folyton.
Úristen, hiszen itt mindenkit ismerek.
És mindenkin fekete ruha, selymek.

KÉT TÁRGY

1. Karóra

Csatold le az órát a karodról,
tudom, hogy úszás közben is viseled,
de most ne! Egy félóraig még
legyen úgy, ahogy képzeltem. Ne többet,
nem viselnénk el, és azalatt még
beszélgethetünk is. Mindig
tartottam tőle, annyi mutató minek
és mit mutat? Milyen önhitt és hideg,
keményen számol és átlát rajtam.

2. Levéltárca

Az ellopott helyett ez a közepes
méretű, finom bőr, három-
rekeszes, fekete tárca kísér hát,
talán, évekig, ha ott nem hagyom,
mint a kéket egy pénztárban,
ha táskámból, mint a bordót, ki
nem emelik. Abban a barna utolsóban
naptárat is hordtam, és kivétel nélkül

mindegyikben autóbuszbérletet.
Talán végig velem lesz ez. Ezért is
fekete. Mint baráti kézfogás
viszonozza majd aggályos mozdulatomat.
– Itt vagyok! Ne félj! – szól,
amikor elérkezem a kapuig.

BETELJESEDÉS

A kapunál örök lesznek,
Osztogatnak vagy fosztogatnak-e, nem tudom.
Mit is kérjek tőlük?

Egy patak csörgedezését hallottam mindenütt.
Kitéptek egy óriás szívéből egy darabot.
Egy szív vérzése hallatszott,

bennem vagy benne, hogy is
tudhattam volna bizonyosan?
Ha igaz, hogy belőle kiszakadtam,

fogadjon ölébe vissza,
vagy végezzen velem!
Várok, és velem a többiek, a nyáj.

Kontler László

KÖZTÁRSASÁG ÉS UTÓPIA

Mely értékek megvalósítása a legfontosabb a közösségben egyesült emberek számára? Mennyiben rontják vagy éppen javítják ezen értékek megvalósításának esélyét az emberi természet bizonyos sajátosságai? Bizhatunk-e abban, hogy a kívánt eredményhez az emberi vágyak és képességek spontán működése is elvezet, s ehhez az optimista várakozáshoz szabjuk intézményeinket, vagy ellenkezőleg: legyünk meggyőződve arról, hogy a fogyatékos emberi szellem és jellem támasz nélkül nem tud eligazodni a sors kifürkészhetetlen útjain, s ennek megfelelően határozzuk meg az együttélés sza-

bályait? Az ehhez hasonló egyetemes kérdések – a politikaelmélet örök dilemmái – Platón és Arisztotelész óta foglalkoztatják a gondolkodókat. Az alábbi vázlatban arra teszek kísérletet, hogy bemutassam: a válaszadási törekvések a középkor és az újkor fordulója táján bizonyos folyamatok hatása alatt hogyan érlelték meg a politika – talán helyesebben: a *politeia* – két olyan modelljét, amelyek az átfedések ellenére markánsan különböztek egymástól, illetve mi módon, milyen ellentmondásokkal és következményekkel egyesülhettek, még mindig e korszak folyamán, egy harmadikban.

Erény és szabadság

Célszerű, ha az első modell leírását egy rövid politikatörténeti bevezető előzi meg. 1387–88, Észak-Itália: Milánó fejedelme, Giangaleazzo Visconti a veronai Scaligerik és a padovai Carrarák legyőzésével olyan jelentős területet vont ellenőrzése alá, mely (további terjeszkedését feltételezve) első ízben csillantotta fel a félsziget francia, spanyol vagy angol típusú egyesítésének lehetőségét – rendi hagyományok híján a korlátlan fejedelmi önkény formájában. E kilátás aggodalmat és ellenállást váltott ki Milánó *commune* jellegű kormányzattal rendelkező szomszédaiból, melyek 1390-től kezdve megszakításokkal több évtizeden át háborúztak a Viscontik és a hozzájuk hasonló törekvésekkel fellépő Nápolyi László ellen. Ezek során előbb, 1402-ben Giangaleazzo nyerte el hegemoniájának elismerését Firenze kivételével minden, a pápai államtól északra fekvő államtól, majd – még az évben bekövetkezett halála után – Firenze és Velence alakították ki saját regionális uralmukat. Nápolyi László próbálkozásainak (1408–14) epizódját követően a két köztársaság koalíciója 1425-től Filippo Maria Visconti ellen folytatott sikeres, két évtizedes küzdelmet. Mire azonban ez véget ért, nemcsak a modern európai világ plurális diplomáciai szerkezetének félszigeti méretű prototípusa alakult ki Itáliában, hanem az oligarchikusnak megmaradt Velence kivételével mindenhol – magában Firenzében is – *signoria* típusú kormányzat telepedett rá a köztársasági intézményekre.

E konfliktussorozat rendkívül izgalmas hatást gyakorolt a firenzei politikai-közéleti gondolkodás meglévő tradícióira. Végbement a humanista és a polgár értékeinek egybeolvadása. Az észak- és közép-itáliai városállamok politikai valósága évszázadok óta a republikánus önkormányzat, a polgárok viszonylag széles körű részvétele és „szabadsága” – külső ellenőrzéstől való mentessége és a kormányforma megválasztásának lehetősége – volt. A római jog uralkodó hagyománya ugyanakkor sokáig kétségeket hagyott e helyzet legitimitása felől, s még amikor a skolasztika, Arisztotelész újrafelfedezése a XIV. századra egyes jogászok szemében más megítélés alá helyezte a köztársasági államformát és a „tömeges” közéleti participációt, annak a széthúzást, a politikai klikk-képződést tápláló potenciálja a legtöbb kiművelt koponyában akkor is a *vita contemplativa*, a félrevonult tudós szemlélődés eszményét erősítette. A „humanista” számára a megfelelő környezet a fejedelmi udvar nyugalma – ahol esetleg megfontolt tanácsaival hozzájárulhat az állami élet harmonikus alakításához –, nem pedig a zajos *agora*. Így volt ez Dante szemében, aki átható patriotizmusa ellenére is abban bízott, hogy egyszer egy „szent” császár átkel az Alpokon, s az egyetemes birodalom politikai és spirituális egységét helyreállítva egyúttal a pártütést is megfékezi szülővárosában; s így volt ez Petrarca szemében is, aki a veronai székesegyház könyvtárában 1345-ben akadt rá Cicero Atticushoz írt leveleire, s igencsak elálmélkodott annak láttán, hogy az addig sztoikus bölcsként számon tartott szerző ezúttal a római köztársaság utolsó nagy bajnokaként, a „polgári erények” védelmezőjeként szólal meg.

Egészen más színben tüntették fel az ilyesfajta megnyilvánulásokat a Firenze és elterő berendezkedésű szomszédai közötti konfliktusok, s jelentősen hozzájárultak a közéleti részvétel presztízsének megítélésével kapcsolatos ellentmondások sajátos feldolgozásához. Cicero politikai szerepvállalását és ennek indoklását Petrarca még az „igaz filozófus” pályájáról való letérésnek minősítette, és nemtelen becsvágyként ítélte el. Két emberöltő múltán Coluccio Salutati (1331–1406), a humaniorákon nevelkedett firenzei kancellár már csodálattal nyilatkozott a hús-vér Cicero e tulajdonságairól és tevékenységéről. A leveleiből és Visconti apologétáinak írt válaszaiból kibontakozó kép szerint minden *civis et vir bonus* kötelessége – kivált a hazáját és annak politikai rendjét fenyegető veszély esetén – a szilárd állásfoglalás. Az e téren tanúsított becsvágy nem elítélendő, hanem természetes, sőt éppenséggel dicséretes. Ideális esetben nem is csak a humanista válik politikai értelemben vett polgárrá – a közélet cselekvő részesevé –, hanem megfordítva: az állampolgárok is minél nagyobb számban válnak sokoldalúan művelt személylé, humanistává, hogy politikai ambícióik révén minél jobb képességeket teljesíthessenek ki.

A humanista és a – kettős értelemben: a gazdasági élet független cselekvőjeként és öntudatos állampolgárként felfogott – polgár értékei elegyedésének lehetünk tanúi a Giangaleazzo elleni küzdelmek korának két további fontos közéleti írója karrierjében. Egyikük sem részesült tulajdonképpeni humanista nevelésben; mindketten kereskedői körökből származtak, s többé-kevésbé fontos pozíciókat töltöttek be a firenzei céhek vezetésében. Ilyen háttérrel vált Cino Rinuccini a milánóiak elleni polémiaharc Salutati mellett legjelentősebb alakjává, s vállalkozott Gregorio Dati Firenze 1380 és 1405 közötti, tehát nagyjából a Milánóval való konfliktusok első szakaszával egybeeső történetének republikánus szellemű megírására. Dati Firenze végső sikerét a stratégia – némileg eltúlzott – koherenciájának, a racionális politikai szellemnek tulajdonítja, de még inkább annak, hogy a hűvös értelem Firenzében heves szenvedéllyel párosulhatott, melynek fő forrása a közösségi szellem. Ez az a „plusz”, amit csak az adott politikai berendezkedés iránti lelkesedés teremthet meg, következésképp despotikus kormányzat alatt hiába keresnénk. Salutati, Rinuccini, Dati munkáiból kiviláglik, hogy az erény jelentése polgár és humanista számára egy és ugyanaz. *Vivere civile* – autonóm személyiségüket megőrizve aktív közösségi életet élni; a passzív kegyesség és kontempláció helyett, s az ő korukban jórészt önmagáért való (nem „alkalmazott”) természettudományos kutatáson túllépve bekapcsolódni a politikába, mely az emberek legmagasabb rendű e világi tevékenysége: „*Becsületesebb cselekedeteknek szentelni magunkat jámborabb dolog lehet, mint a magányos lustálkodás. Mert, mint Szent Jeromos mondotta, a csendes vidéki létben tanúsított szentéletűség önmagáért való. Am a szorgoskodásban való szentség sokak életét megjavítja*” – írta Salutati egy szerzetesnek 1401-ben.

E tevékenység, tehát a közösségi erény megcsillantásának garantálója a politikai szabadság, s megfordítva: az előbbi legfőbb célja az utóbbi biztosítása, megvédelmezése. Maga a szabadság fogalma – az arisztotelészi hagyomány hatása alatt, az antik poliszok világából vett párhuzamok segítségével – is tisztázódáson megy keresztül. A Filippo Maria Visconti ellen viselt háborúk egyik szünetében a milánói Pier Candido Decembrio különös propagandairatban nyugtatgatta a firenzeieket, hogy a herceg minden körülmények között kész volna tiszteletben tartani szabadságukat. Válaszában a jeles firenzei humanista, Poggio Bracciolini lényegében értelmetlennek minősítette Decembrio szirénhangjait. Azt a „szilárdabb és igazibb fajtájú” szabadságot, melyet a firenzeiek élveznek, egy despotikus rendszer uralkodója nem biztosíthatja, „*Mert*

nem az egyik vagy a másik egyén kormányoz itt, s nem is az optimaták vagy nemesemberek gögje parancsol, hanem az embereket egyenlő jogok alapján hívják, hogy töltsenek be közhivatalokat az államban. Következésképp magas és szerény állású személyek, gazdagok és szegények, nemesi családok tagjai és közrendűek együttesen, közös buzgalommal tevékenykednek a szabadság ügyéért". Valamivel később Leonardo Bruni (1369–1444), szabadság, humanizmus és polgári erény etikai és intézményi összefüggéseinek legelmélyültebb tanulmányozója a következőképpen fogalmazott ugyanerről: „[A] nyilvános kitüntetések elnyerésének, a kiemelkedésnek a reménye mindenki számára ugyanaz, feltéve, hogy szorgalommal és természet adta tehetséggel rendelkezik, s komoly, tiszteletre méltó életet él; mert államunk virtust és probitast követel polgáraitól. Akinek megvannak ezek az adottságai, azt eléggé nemes születésűnek tartják ahhoz, hogy részt vegyen a köztársaság kormányzásában... Bámulatos, hogy a közhivatalok e hozzáférhetősége mily hathatósan ébreszti fel a polgárok tehetségét. Mert ahol az emberek remélhetik, hogy dicsőséget szereznek az államban, ott bátran viselkednek, és magas színvonalra emelkednek; de ahol megfosztják őket ettől a reménytől, ott léhává válnak, s erejük elszáll.” E nézőpontban bujkál az egalitarizmus szelleme, anélkül hogy egyenlősítésre törekedne. Létezik nemesi rend az emberek között, ez azonban az erény arisztokráciája, melynek a – persze még csak nem is névleg, csupán hipotetikus, elvont értelemben – egyenlő polgárok versengése során kell kiemelkednie a tömegeből. Ugyanez, tehát a versengés, a politikai erény gyakorlása a szabadság kulcsa is.

Ennyit a firenzei „polgári humanizmus” optimizmust sugalló oldaláról, az ember erényes politikai cselekvésre való képességébe vetett hitéről. Bruni és társai – kiváltképp azok, akiknek munkássága döntően már a Medici-fordulat (1434) utáni évekre esik – azonban ezt a meggyőződést kiegészítették a köztársaság, erény és szabadság összefonódásának ideális színhelye intézményeinek elemzésével, melyeknek célja nyilvánvalóan az erény fogyatékoságainak kiküszöbölése. Ha Bruni viszonylag kései ORATIO FUNEBRIS-e (Nanni degli Strozzi *condottiere* halálára írt temetési beszéde, 1428) – melyből az iménti idézet származik – a polgári erény és szabadság etikai, pszichológiai kérdéseinek kibontása, akkor LAUDATIO FLORENTINAE URBS (FIRENZE VÁROSÁNAK DICSERETE, 1403) című munkája az ezek működését garantáló – vagy legalábbis garantálni hivatott – alkotmányos technikák leírása. A mű teljes körkép a városról: annak ideális fizikai – földrajzi, éghajlati – adottságairól és történetéről. Bruni végleg szakít a Julius Caesar általi alapítás legendájával, s feleleveníti az etruszk előzményre támaszkodó, a római köztársaság korába visszanyúló eredet mítoszát. Itália kulturális életében elfoglalt előkelő helye, a republikánus hagyomány letéteményeseként a szabadság eszméiért folytatott küzdelmekben játszott vezető szerepe szinte eleve arra rendeli Firenzét, hogy „tökéletes város” legyen, s ezt csak tetézi intézményeinek harmóniája. A különféle hivatalok és tanácsok szövevénye olyan rendszert alkot, melynek elemei egymás folytonos ellenőrzése és a hivatalviselők gyakori újraválasztása, körforgása útján megghiúsítják bármilyen egyszemélyi, zsarnoki uralom kialakulását.

Bruninál és kortársainál is felmerül a firenzei politikai gondolkodás nagy, folytonosan változó hangsúlyú témája, *virtus* – polgári, illetve politikai vezetői erény, rátermettség – és *fortuna* – „véletlen”, „szerencse”, lényegében a *virtus* érvényesülésének az emberi természetbe és a sors kifürkészhetlenségébe épített gátjai – viszonya, illetve e viszony intézmények, akaratlagos-értelmi tevékenység (*ragione*) általi befolyásolhatóságának kérdése. Bruni válasza egyrészt az, hogy Firenzében *fortuna* szabad csapongását az akadályozza meg, hogy a kormányzás csak látszólag a vele szemben sebezhető, az erényről való lemondásra, korrupcióra hajlamos emberek dolga – valójában a tör-

vényeké, a finoman kimunkált intézményes struktúráé. Mégsem valami személytelen bürokratikus gépezetről van szó, mely az egyént minden tekintetben szigorú pályára terelné, elfojtaná az önálló kezdeményezést. Éppen ellenkezőleg. Mivel a *virtus*, hogy *fortunával* szemben elérje a tökéletességet, a város életében való legteljesebb körű részvételt követeli meg, Firenze alkotmánya lényegében alig korlátozza polgárai számára a felelős döntésekbe való bekapcsolódás, az erényes és a korrupt cselekvés közötti választás lehetőségét. Az erkölcsi teher súlyának fokozásával, nem pedig annak enyhítésével vagy elvételével igyekszik szilárd morális és politikai meggyőződésű, „jó” polgárokat nevelni.

Összegezve: a firenzei „polgári humanizmus” nem volt vak az általa hirdetett ethosz gyenge pontjai iránt. Tisztában volt azzal – s a XV. század fordulatainak tükrében ez aligha lehetett volna másként –, hogy a sikeres közszereplés vágya, ha elegendő gátlástalansággal, presztízzsel és vagyonnal párosul, felboríthatja a finoman kimunkált politikai rendszer kényes egyensúlyát. Ennek ellenére sem Bruni, sem követői soha nem jutottak olyan következtetésre, mint 1420 körül a milánói Uberto Decembrio: a természet szerinte is mindenkinek sajátos szerepet szánt, amit képességeinek ápolásával, fejlesztésével teljesíthet be, de hogy ez érvényesülhessen, azt mindenképp a fejedelem hivatott biztosítani, aki akár kényszerítheti is alattvalóit, hogy megfelelően éljenek a természet ajándékaival. Az aktuálpolitikai fejlemények hatása alatt növekvő kétellyel bár, de a Medici-éra alatt is sokan gondolkoztak úgy, hogy *virtus* és *fortuna* személyében lényegében az emberi természet két szélsőséges pólusa viv egymással szüntelen küzdelmet a közélet porondján, ám a stabilitásnak a kettő közötti ütközési felület kiszélesítéséből kell kibontakoznia. A politikai magatartás ebből következő elsődleges normája, az önálló állampolgári kezdeményezés mindenekfelettsége töretlenül fennmaradt a firenzei köztársaság hatyúdalának időszakában, a Medici-uralom 1494-es bukása és 1512-es restaurálása között, sőt még ezután is Niccolò Machiavelli, illetve a közvetlen szellemi örökösöként számon tartott Donato Giannotti (1492–1573) gondolkodásában.

Machiavelli FEJEDELME ebből a szempontból afféle ellenpróba gyanánt szolgálhat. Nem annyira a köztársasági eszmények feladása szólal meg benne, mint az a törekvés, hogy a republikánus meggyőződésében továbbra is szilárd szerző a makacs tényekkel szembenézve bebizonyítsa: a polgári humanizmus által kidolgozott ethosz bizonyos elemeinek (némileg átértelmezve persze) a megváltozott körülmények között is van létjogosultsága. Sokdrangú kérdés, hogy a *de facto* ismét létrejött egyeduralom legitim állapot-e vagy sem. A helyzet a polgár számára immár nem nyújt lehetőséget a *vita activa* követésére – annál inkább a fejedelem számára. Az állami életben nem küszöbölhető ki a változás, nem képzelhető el statikus állapot, így a benne részt vevők – legyenek azok a sokak, a kevesek vagy az egyesek – nem elégedhetnek meg csupán a törvények mechanikus végrehajtásával. Magukkal és másokkal szembeni kötelességük az állandó tettekkészség, a körülményekhez való rugalmas alkalmazkodás, ha úgy tetszik: természetes egyéni ambícióik korlátlan kiélése. Oda a polgári szabadság, *virtus* és *fortuna* jelentése Machiavellinél ugyancsak átértelmeződik, egy azonban Brunit és kortársait idézi: ha a közügyek intézői passzívvá, arctalanná válnak, tevékenységük nem áll egyébből, mint „a rendszer” működtetéséből – ami tulajdonképpen önmagának mond ellent –, az mind a politikus, mind a *politeia* halálát jelenti.

Kényszer és harmónia

Következő színhelyünk Anglia, nagyjából abban az időben, amelyre Machiavelli politikai és politikai írói tevékenysége esett Firenzében. Anglia a XVI. század kezdetén viszonylag urbanizált középkor végi társadalom volt, melynek szélső pólusain két maroknyi csoport foglalt helyet: a százhusz–százötven családot kitevő, a „rózsák háborújában” kivérzett, majd felfrissített, de továbbra is pénzügyi, műveltségi, következtetésképp bizalmi válsággal küszködő címzetes arisztokrácia, valamint a néhány ezer családból álló, még mindig jobbágyi állapotú, alávetett parasztság. A kettő közötti tömeg jogállását a megelőző évszázadok viharai – járványok, háborúk és polgárháborúk, éhínségek, de mindenképp ezek következményei: a gazdaság szervezeti átalakulásai és az elsősorban földrajzi, másodsorban társadalmi természetű mobilitás – jócskán összekuszálták. E *csoportok* tekintetében alaposan előrehaladt a jogegyenlőség megvalósulása, mivel státusukat már inkább anyagi körülményeik, életvitelük és a társadalmi presztizs egyéb forrásai határozták meg. „Homályos eredetű” személyek jelentek meg az előkelők társaságában, s duzzasztani kezdte a gyökértelenek számát a közföldek bekerítése.

Az angol társadalomtörténet gyanúsán közhelyszerű megállapításai ezek, amelyekből mindig is szokás volt messzemenő következtetéseket levonni. Végössorban nem is egészen helytelenül – mégis érdemes feltenni a kérdést: valóban „megették a juhok az embereket”? A válasz csak egy lehet. E jelenségek korántsem abszolutizálhatók. A bekerítések egyelőre a közföldek nem egészen két százaléka terjedtek ki – csak a XVIII. században jött el a bekerítések nagy korszaka –, VIII. Henrik az országutakon kóborlókra vonatkozó „véres törvényei” nem sújtottak semmilyen értelemben vett tömegeket. A hierarchia megbomlása, a stabil pontok megingása, ha nem is illúzió, csak korlátozott és viszonylagos, mégis úgy tűnik, pusztán megjelenése is elegendő volt ahhoz, hogy riadalmat keltsen a társadalom „átláthatóságát”, a hagyományos erkölcsi fogódzók és imperatívusok érvényét féltőkben. Talán egyszerre ok és okozat, hogy az angol reneszánsz, jóllehet bőségesen merít az itáliai előzményekből, politikai síkon tökéletesen illeszkedik az „északi reneszánsz” prioritásaihoz, melynek fő törekvése nem a szabadság, hanem a rend, a stabilitás, a béke és a harmónia biztosítása egy újraértelmezett keresztény etikára támaszkodva.

Anélkül vállalkoztam erre a felületes áttekintésre, hogy azt gondolnám: Thomas More UTÓPIÁ-jának megszületését lehetséges lenne döntően a korabeli státuszviszonyok elbizonytalanodásával, cseppfolyóssá válásával s így egy rend igényének gyakorlati felmerülésével magyarázni. Inspirációs forrásaként ezenkívül több mint elégszer hangsúlyozták még Plutarkhosz és Platón „újrafelfedezését” (A PÁRHUZAMOS ÉLETRAJZOK, benne a „nagy törvényhozók” pályafutásával 1470-ben, AZ ÁLLAM és a TÖRVÉNYEK pedig 1484-ben jelent meg először hiánytalan latin fordításban); az Európán kívüli világról és társadalmi rendszereiről frissen szerzett ismereteknek a fantáziát szabadjára engedő hatását; More tapasztalatait a karthauzi szerzetesek élet- és munkarendjéről stb. Mindezek persze tényleg visszaköszönnék az UTÓPIA különféle motívumaiban – a sziget geográfiai sajátosságaiban, az alapító filozófuskirály szerepében, a korabeli európai és angol állapotokkal vont epés kontrasztokban, a lakosok egyszerű szürke viseletében és így tovább. A mű azonban túl talányos, a szerző túlságosan autonóm ahhoz, hogy pontosan és kizárólagosan meg lehetne jelölni forrásait, illetve indítékait, miként valamilyen irodalmi vagy elméleti kategóriába való besorolása ugyancsak dacol a legnagyobb ívű kísérletekkel is. Az alábbiakban nekem is szerényeb-

bek a törekvéseim. Az UTÓPIÁ-t arról az oldaláról próbálom bemutatni, amely a humanista republikanizmushoz képest egy alternatív politikai beszédmódot és ethoszt képvisel, a politikai közösség alternatív felfogását testesíti meg.

A kora újkori utópia lényegében ugyanarra a kérdésre kereste a választ, mint az ideális társadalomról szőtt középkori ábrándok, víziók: hogyan küszöbölhető ki a korlátlan emberi vágyak és igények, illetve az ezek kielégítésére rendelkezésre álló, ugyancsak korlátozott erőforrások és lehetőségek közötti feszültség – egy gyilkos konfliktusoktól mentes, jólétben élő, elégedett emberi közösség megvalósításának örök akadályá? Míg azonban elődei vagy az apokaliptikus-ezeréves várakozások skáláján mozogtak, vagy a dilemma valamelyik paraméterének (az emberi erkölcsök, illetve a természeti javak) idealizálásával, többnyire meg nem okolt felnagyításával képzelték el a megoldást, addig az utópikus gondolkodás elfogadta az alapproblémát, s – jóllehet, a kifejezés etimológiáját („seholyhely”) tekintve ez ellentmondásnak tetszik – e világi, realista megoldásra törekedett. Nem érdektelen, hogy *ennyiben* megegyezett a firenzei köztársaság teoretikusaival. Belenyugodva a megváltoztathatatlanba, a humanista republikanizmus attól várta a stabilitás kialakulását, hogy az emberi ambíciók szabad játéka egyensúlyhelyzetet teremt majd, így némi anakronizmus árán a politikai társadalom „konfliktusos modellje” prototípusaként írható le. Nem mondhatni, hogy illúziói lettek volna az emberi természettel kapcsolatban, e tekintetben azonban messze túlment rajta az utópikus hagyomány, mely nemcsak hogy nem engedte meg az emberi nagyravágás „szabad versenyét”, még csak nem is a konfliktusok mérséklésére vagy elfojtására törekedett, hanem arra, hogy elejét vegye a konfliktushelyzetek pusztá kialakulásának is. Az eszköz pedig a társadalom racionális megtervezése és megszervezése, bürokratikus intézményrendszer és hatalmi infrastruktúra általi szabályozása és ellenőrzése, mely alól az emberi élet egyetlen aspektusa sem bújhat ki.

Mindjárt leszögezném, hogy természetesen igazuk van azoknak, akik úgy vélik: More UTÓPIÁ-jában, kiváltképp XVI. századi szemszögből, nincsenek *túl*ságosan terhes korlátozások, az embereknek *viszonylag* széles körű lehetőségük van arra, hogy tetszésük szerint cselekedjenek, s mozgásszabadságuk tényleg meglévő behatárolásáért cserébe olyan értékeket nyernek el, amelyek (ugyancsak korabeli perspektívában) valósággal forradalmi vívmánynak számítanak – aggodalmaktól mentes életet, anyagi biztonságot, csendes, epikureista boldogságot. Maguk az egyes szabályok valóban többé-kevésbé rugalmasak, ennek azonban egyrészt a rendszer belső logikájából adódó okai vannak, másrészt a mű forgatásakor lépten-nyomon mégiscsak azt tapasztaljuk: az egyéni boldogulás útjának megválasztása falba ütközik, s a struktúra merevségének benyomása nem csupán a formai jegyekből – a településszerkezet, a tisztviselői hierarchia mértani megtervezettségéből stb. –, hanem tartalmi vonásokból alakul ki. Utópia szigetének belső rendjét tendenciáját tekintve totalitárius jellegű szabályozás alakítja. Lássunk néhány példát.

Az ideális társadalom fentiekben vázolt alapproblémájának anyagi oldalát Utópián az általános munkakötelezettség és a munkarend szigorú meghatározása hivatott megoldani. XVI. századi fogalmakkal persze a napi hat óra munka követelménye szinte nevetségesen enyhe – mindenesetre abból az évezredes tapasztalati tényből indul ki, hogy az emberek többnyire nem szeretnek dolgozni. Erre még ilyen méreteken is csak az utópiai megoldás képes őket rászorítani: neveltetésük és a felügyelet együttes nyomása. Ekkora munkamennyiség azonban még így sem lenne képes megtermelni a természetüknél fogva korlátlan igényekkel rendelkező embereket kielégítő javakat,

ha ezeket az igényeket nem szállítaná le minimális szintre – ebben a logikai sorrendben! – a törvények, a törvények által formált szokások és a szokások által formált egyéni tudat készítése. Ezek az erők („felülről lefelé”) alakítják ki az „elég”, a „valódi szükségletek” fogalmát. Utópia rendje kizárólag ilyeneket ismer el legitimnek, s ezek kielégítése érdekében mindenkitől egyenlően megköveteli a napi hat óra munkát. Nincs lehetőség léhaságra, de kiemelkedő teljesítményre sem. A „valódi szükségletek” kielégítésén túlmenő munka nemcsak felesleges, de káros is, mivel a kevélységnek, a versengésnek szolgálatat gyúanyagot.

Miért tart More az egyéni ambíciótól, a versengés szellemétől, mely – mint láttuk – a humanista republikanizmus gondolatvilágában a politikai közösség boldogulásának az egyik záloga? Fenntartásainak gyökere az a meggyőződése, hogy a kevélység az emberek azon természetellenes vágyából fakad, hogy mesterségesen megkülönböztessék magukat társaiktól. Miért nem kívánatos, sőt veszedelmes ez? Nos, nem azért, vagy nem elsősorban azért, mert More-t valamilyen igazságosságesszme motiválja. Egyrészt azért, mert bizonyos mértékig mások szerencsétlenségére is épít, s így a társadalmi kohéziót közvetlenül is bomlasztja. Másrészt, és főleg, azért, mert a különbözőség kritériumai konvención, szokáson, emberi vélekedésen és ítéleten alapulnak, s mint ilyenek, változó tartalmúak és önkényesek; márpedig – legalábbis More logikája szerint – beláthatatlan következményekkel jár, ha egy politikai közösség alapvető normáinak rendszere ilyen tényezők befolyása alatt áll. Az utópiai társadalom, hogy ezt elkerülje, az alapvető dolgokban nem engedi meg a változtatást, a fejlődést. A hivatali körforgás nem változtat azon, hogy a politika csupán a törvények gépies végrehajtásaként, a fennálló berendezkedés tudatos őrzésének szolgálatában működik; ha valaha valami újítás lezajlott a szigeten, azt még az államalapító Utopus király hajtotta végre, s mivel birtokában volt a kompromisszumot nem ismerő, végső igazságnak, soha többé nem lesz szükség az övéhez hasonló beavatkozásra.

Hogy ennek ne csak a *szükségessége*, hanem a *lehetősége* se merülhessen fel – nos, ezért van az, hogy Utópia polgárait nem különbözteti meg egymástól küllemük, foglalkozásuk, vagyoni állapotuk és lakásviszonyaik, szabadidejük felhasználásának módja és így tovább. Uniformizáltak az utópiaiak városai, háztartásai, s az a viseletük is. Először arról értesülünk, hogy a munkaórák leteltével „kedvük szerinti” tevékenységet folytathatnak, utóbb azonban a „*hasznos tanulmányokkal*” való foglalatalkodás kiválmában felsejlik az irányított szabadidő fogalma. Az utópiaiakat „kijelölik” a tudományos munkára. Gyermekeik játékaik is „hasznosak” kell hogy legyenek – nem feltétlenül vagy elsősorban materiális értelemben, de mindenképpen a lélek épülése szempontjából, azért, hogy egyszer majd osztályrészük lehessen az Utopus törvényei által meghatározott ethosz szerinti boldogság. Befelé fordul életeszményük szerint a legnagyobb erény a természet szerint való élet, a legnagyobb öröm pedig az emberséges cselekedet. Mivel Utópia szigetén általános meggyőződés, hogy az állam sorvadását csakis a „helytelen eszmékből” származó bűnök idézhetik elő, nagy súlyt helyeznek az „indoktrinációra”: hatékony, papi irányítás alatt álló oktatási rendszer működik a hivatalos eszmények és elvek szulykolására. Az utópiaiak „*könnyedén szerezhetnek engedélyt*” a városaik közötti utazgatásra – magában a megállapításban benne rejlik az irónia. Végül: szinte teljesen leomlanak a falak a közösségi lét és a magánszféra között. Nem csupán a felnőttek étkeznek közösen, de még a csecsemőket is a közös étkezőcsarnokban szoptatják.

Az UTÓPIA, akár csak a klasszikus republikánus modell – hogy az utóbbi kifejezés-

rendszerét egy pillanatra kölcsönvegyem – arra tesz kísérletet, hogy megmutassa: hogyan lehetséges *fortuna* kordában tartása, annak megakadályozása, hogy a korrupció elburjánozzék, s egyes polgárok uralmat gyakorolhassanak más polgárok felett. A republikánus válasz szerint, mivel az általános cél csak egy lehet, az emberi teljesség megvalósítása, a polgárok közéleti részvételével esélyt kell adni a polgári erények gyakorlására. A köztársaságban a polgárok kormányozzák önmagukat, s persze vállalják a kockázatot, hogy eközben maga a köztársasági forma is átalakul. More a jelek szerint olyan szkepszist táplált az ember civilizált társadalmi viselkedésre való képességét illetően, hogy kisebbik rossznak tűnt számára az aktív állampolgári szabadság mellőzése „tökéletes társadalmában”. Utópia szigetén bizonyos értelemben mindenki alattvaló, és senki nem polgár. Az emberek egyénisége megfakul – a fiktív útleírásból teljességgel hiányzik az individualitás eleme – egy olyan rendszerben, melyet törvények, intézmények urálnak. Feladták a közéletben részt vevő polgárok szabadságát; cserébe alattvalók lehetnek egy rendezett társadalomban, megszabadultak a létbizonytalanságtól, a változás kiszámíthatatlanságától, a mások és a maguk gonosztetteinek következményeitől. De mint morális lények megszűntek létezni. A törvényes szabályozás, a társadalmi nyomás és az intézmények által formált egyéni tudat együttes ereje olyan nagy, hogy nem is áll módjukban próbára tenni erkölcsi tartásukat, a köz java melletti elkötelezettségüket. Nem áll előttük alternatíva: csakis az Utopus-féle végső igazság szerinti erkölcsös életmódot választhatják.

Fegyelem és forradalom

Különös, paradoxonokkal teli mű More UTÓPIÁ-ja – nem csoda, hogy sokan firtatták, vajon „komolyan gondolta-e” egyáltalán a szerző, vagy csak afféle *jeu d'esprit*-vel állunk szemben. Az emberi lélekkel kapcsolatos minden látszólagos – és valóságos – pesszimizmusa ellenére egyetlen téren optimista: úgy tűnik, szinte határtalanul bízik abban, hogy Utópia lakói valóban felismerik a környezetük diktálta szükségyszerűséget, s értelmes belátás alapján fogják megtenni az egyetlen számukra nyitva álló lépést. Erre vall legalábbis a szankcionálás, az Utópia törvényei és szokásai szerint elfogadhatatlan viselkedés büntetésének viszonylagos kidolgozatlansága. Az utópiaiak – a közember éppúgy, mint a törvényhozó filozófus-király – az ésszerűség szabályai szerint viszonyulnak a társadalmi léthez, amint a köztársaság polgára is racionális politikai aktor. A keresztény középkor jámbor és félrevonuló életeszménye után a reneszánsz megteremtette a racionális, de passzív, kontemplatív, illetve a racionális és aktív közösségi lét ideáljait. A reformációval egy újabb típus jelent meg a színen: az egyszerre fanatikus és céltudatos – mondhatni, „hiperaktív” – politikai szent, az apostoli forradalmár.

Az óvatos duhaj Luthernél persze még hiába keresnénk egy ilyen ethosz explicit megnyilvánulásait. Az Istenétől elidegenedett – mert a romlott emberi intézmények által elidegenített – ember üdvözülésének kulcsa nála a befelé fordulás, az egyén saját lelkének bűvárlása, a Teremtővel való közvetlen kapcsolatteremtés: *sola fide*. Kálvin az, és követői, akiknek képzeletében a probléma olyan elemi erővel jelentkezett, hogy csakis közösségi-közéleti szinten voltak képesek elgondolni a megoldást. Nem elég csupán az egyéni lélek elszigetelt – s tegyük hozzá: ellenőrizhetetlen és kikényszeríthetetlen – munkálkodására bízni a megújhodást. A puritán Thomas Case így prédikált 1641-ben az angol parlament előtt: „A megújhodásnak egyetemesnek kell lennie... a reformáció érjen el mindenhová, terjedjen ki minden emberre, minden hivatalra; reformáljátok meg az ítélőszékeket és az alacsonyabb rangú közhivatalokat... Reformáljátok meg az egyetemeket, a

városokat, a megyéket és az alsó fokú iskolákat, reformáljátok meg az egyházi rendelkezéseket és az istentisztelet módját... több a dolgokat, semmint elbeszélhetném. Minden olyan növényt, melyet nem mennyei atyánk plántált el, gyökereitől kell kiszakítani helyéből.” Az Istentől való végletes elidegenedés, a szélsőséges dimenziókat öltő emberi bűnösség ellenszere az ember társadalmi környezetének, intézményrendszerének gyökeres átformálása, új emberi közösség, keresztény köztársaság kialakítása. A cél megfogánása és megvalósulása között azonban természetesen hosszú időnek – sőt: beláthatatlanul hosszú időnek – kell eltelnie, s az ebben a szakaszban zajló „permanens forradalom” nélkülözhetetlen eljárója egyrészt a kényszer, másrészt egy felfokozott, szinte eksztatikus lelkiállapot.

A távlati cél tehát egyfajta utópia megvalósítása, az eszköz pedig egyfajta e világi aszkézis, a munkaetika politikai megfelelője: minden tag teljes értékű, fegyelmezett részvétele. E gondolatmenet csapdája – azok számára legalábbis, akik a résztvételt a humanista republikanizmus szempontjai szerint, erény és szabadság egymást kiegészítő fogalmainak összefüggésében értelmeznék – az, hogy ebben a törekvésben nem az egyéni ambíciók kieléje és spontán egyensúlyba rendeződése a lényeg. A kálvinista-puritán buzgalom nem egyéni szenvedély, hanem kollektív érzület: a kiválasztottak fanatikus hivatástudata, mely minden, a vállalkozásban részt vevőtől önfegyelmet követel meg, de egyúttal kölcsönös ellenőrzésre, egymás állandó megfigyelésére sarkallja őket. A meggyőződés ugyanis, melynek engedelmességre a politikai szent a történelemformálás mesterségét úzi, úgy lesz a sajátja, hogy előzőleg a közösség erkölcsi-ideológiai nyomása csepegtette belé, s miután megszilárdult, is annak szigorú felügyelete alatt áll. A politika kálvini felfogásának háttorzongatóan modern „vívmánya” lelkiismeret és kényszer sajátos összeházasítása: az a felismerés, hogy a legaprólékosabban kidolgozott törvény- és intézményrendszer, sőt a legbrutálisabb elnyomás is elégtelen a rendhez, ha nem párosul az önkéntes fegyelem mozgósítóerejével; hogy az ellenőrzés a végletekig fokozható, ha sikerül elérni, hogy tárgyai maguk is akarják.

Mindez a kálvini dogmatika egyik sarokkövéből, az isteni szuverenitás eszméjéből, illetve az abból levezetett teokratikus állameszményből következik. A KERESZTÉNY VALLÁS ALAPVONALAI-ban (közismert címén az INSTITUTIÓ-ban) a világi hatalom feladatai, kötelességei között mindenhol első helyen szerepel az igaz vallás védelme, az igaz egyház céljainak támogatása és megvalósítása; a közerkölcsök szilárdságának és az istentisztelet tisztaságának megőrzése. Az *ilyen* – a korabeli fogalmak szerint „reformált”, a kálvini forradalom kezdeti lépésén már túl lévő – állam az, amely rászolgál az alattvaló alázatosságára, s amellyel szemben az alattvalónak más kötelezettsége, mint az engedelmesség, nem lehet. Az e feladatokat elhanyagoló vagy velük nyíltan szembehelyezkedő hatóságról van szó akkor, amikor megfogalmazódik az INSTITUTIÓ-ban az „alkotmányos” (az „alsóbb rangú tisztségviselőkre” korlátozott) ellenállási jog, a kálvinizmus későbbi képviselőinél pedig az „istentelen” uralkodóval szembeni rezisztencia mint vallási kötelesség. A meghatározott cél érdekében gyakorolt sikeres ellenállásra persze nyomban az új rendet építő forradalmi vasfegyelem periódusa következik.

Efféle időszak Genf városának történetében Kálvin reformátori tevékenységének mintegy három évtizede. Kálvin még mindig ifjú emberként, de már az INSTITUTIÓ első változatának publikálása után, 1536-ban érkezett Genfbe, s maradt ott eredeti szándéka ellenére, a város másik jeles reformátora, Guillaume Farel rábeszélésére. A városi önkormányzat nemrégiben szabadult meg a helyi püspökök és a savoyai hercegek gyámkodásától, a közeli Bern segítségével, amelynek hatalmi törekvéseit

ugyancsak sikerült elhárítani. A frissen szerzett, de törekeny politikai önállóság gazdasági hanyatlással és – kivált a vezető polgárok köreiben – hírhedetten kicsapongó erkölcsökkel párosult, s mindez együttesen úgy tűnt, ideális terepe egy teljes körű, látványos reformációnak. Farel, aki 1533 óta sikerrel aknáztta ki a városban kiváló szónoki képességeit, de nem volt valami nagy szervező, éles szemmel ismerte fel, hogy Kálvin eszményien egészíti ki e fogyatékoságát. Kettős, egymással összefonódó célkitűzésük egy „tökéletesen megreformált” protestáns vallás és egyházszervezet bevezetése volt, illetve az utóbbi felügyelete alatt a genfi polgárok köz- és magánerkölcsének gyökeres megújítása.

Az ennek érdekében folytatott küzdelmek első menetét az ellenfél, az egyházi felügyelet túlzásba vitelét ellenző úgynevezett „libertinus párt” nyerte: Farel és Kálvint a városi tanács 1538-ban kiutasította Genfből. Két év múltán azonban a spirituális vezető nélkül maradt, pártharcoktól szaggatott város visszahívta őket, aminek Farel nem tett eleget, de Kálvin – hosszas tépelődés után – kötélnék állt. Visszatérésétől számítva három hónapon belül, 1541 novemberében sikerült elérnie az ORDONNANCES ECCLESIASTIQUES, egy új egyházi alkotmány elfogadtatását.

Az ORDONNANCES-ban Kálvin az egyházkormányzat – szerinte – bibliai eredetű, későbbi sallangoktól megtisztított formáját határozza meg. Egyrészt feleleveníti a Krisztus által alapított négy hivatali rend koncepcióját: a prédikáló, szentségeket kiszolgáltató és helyes életvezetésre buzdító lelkipásztorok, a doktrína kutatásával és tanításával foglalkozó doktorok, a társaik mindennapi viselt dolgait szemmel tartó laikus „vének” és a karitatív tevékenységért felelős diakónusok felosztását. Másrészt hangsúlyozza az egyházi-vallási-erkölcsi fegyelem fenntartásának fontosságát, s az ennek eszközeül szolgáló intézményt a konzisztóriumban: egy tucat lelkipásztorból és „vénből” álló, hetente ülésező tanácsban jelöli meg. Az alkotmány hangsúlyozza, hogy a konzisztórium nem törvényszék, csupán a baráti korholás hatalmával rendelkezik, s a kezdeti időkben valóban csekély tényleges befolyása volt – csak évek múltán kebelezte be a társadalmi és erkölcsi élet egészének felügyeletét, amikor túlsúlyra jutott benne a lelkipásztori elem. De az erkölcsi gyengeségek leleplezésére a konzisztórium kezdettől fogva alkalmazott besúgókat, minden idők fanatikusaira jellemző módon elkente a különbséget főbenjáró vétség és triviális botlás között, és ahogy hatalma fokozódott, úgy vált a „baráti korholás” szándéka a megalázás, majd a szankcionálás vágyává, s növekedett a nyilvános penitenciák, majd a kivégzések, száműzések, kiátkozások száma. Már 1546-ig mintegy félszáz kivégzésre került sor, s hetvenhat személyt száműztek Genf városából.

Két olyan terület volt, amelyen Kálvin – minden adminisztratív hatalom nélkül, 1556-ig még polgárjoggal sem rendelkezvén, pusztán morális tekintélyét és a közvélemény-formálás rendelkezésére álló eszközeit kiaknáztva – vasszigorral igyekezett a konformitást kicsikarni. Jól ismertek a doktrinális egységért folytatott küzdelmei – a savoyai származású iskolamester, a vallási tolerancia egyik első teoretikusa, Sebastien Castellio kiutasítása az ÉNEKEK ÉNEKE értelmezése kapcsán felmerült nézeteltérésük miatt (1544); a francia emigráns orvos, Jérôme Bolsec hasonló sorsa az eleve elrendelés eszméjét illető kételyei okán (1551); végül a Servet-ügy. Közvetlenebb és rendszeresebb konfliktusforrás volt azonban az a törekvése, hogy Genfet Isten városává, az erkölcsi törvénynek engedelmes közösséggé formálja. Idetartozik a prostitúció felszámolására való igyekezet csakúgy, mint az a tragikomikus ötlet, hogy a hagyományos kocsmákat olyan „evangéliumi fogadókkal” váltsák fel, melyekben a vendégek

mértékletes fogyasztás mellett vallási propagandát hallgathatnak; s idetartozik az a buzgalom is, mellyel a konzisztórium az autoritását vitató befolyásos patríciusok erkölcseit ostorozta.

A konzisztórium és a „libertinusok” közötti hatalmi harc Kálvin 1541-es visszatérése után még csaknem másfél évtizedig elhúzódott, s végül is a Servet-per kimenetele döntötte el az előbbi javára. Amikor a spanyol orvos az ismert előzmények után megjelent Genfben, Kálvin meg volt győződve arról, hogy mindez a rendszerének megdöntését célzó „libertinus” összeesküvés része, Servet elítélése ezzel szemben az ő kezébe adott ütőkártyát: a libertinusok diszkreditálódtak azzal, hogy a perben valóban a vesztes pártját fogták, s az 1555-ös választások eredményeként a városi tanácsban is Kálvin hívei kerültek többségbe. A győzelem betetőzéseként – az 1555 májusában lezajlott utcai zavargásokat követően – lázítás vádjával száműzték a libertinusok vezetőjét, Ami Perrint és néhány társát, mások ellen pedig gyorsított eljárással halálos ítéletet hoztak. A hivatalos indoklás szerint „minden erejükkel azon munkálkodtak, hogy megdöntsék az egyházi fegyelem rendjét és a szent reformációt... s egy titkos tanácskozáson elhatározták, hogy a nagytanácsban javaslatot tesznek a konzisztórium eltörlésére”.

A forradalomnak ezzel vége, eljött a szentek diktatúrája, s mivel úgy tűnik, a szentek közé beemelendők maguk is óhajtják, a szigor nem csökken: egyre keményebb rendelkezések sújtják az istenkáromlást, a házasságtörést, az istentisztelet és az iskola látogatásának elhanyagolását. Az állítólagosan megtisztult városban azért napirenden vannak a kiutasítások, vesszőzések és egyéb büntetések. Utolsó éveiben Kálvin – immár a polgárjog birtokában, de továbbra is formális hivatali autoritás nélkül – mégis megmutatta, mire képes, ha kezében az ige és a tényleges hatalomgyakorlás rekvizitumai: az egykor könnyűvérű, világias genfiek komor, zsoltáréneklő, templomjáró társasággá váltak, melynek tagjai lelkiismeretesen jelentik a többiek kilengéseit a konzisztóriumnak, s „barátilag korholják” egymást, ha összegyűlnek. A kálvini elvek és a kálvini alkotmány megmerevedett, s még vagy százötven évig rányomta bélyegét Genf városának kormányzására. Eközben mindaz, ami kezdetben bizonyos mértékig fanatikus lelkesedés volt, képmutatássá és hatalomvágygá torzult; a kálvini egyházkormányzati elvekben meglévő demokratikus potenciál kifulladt, a demokratikus intézmények kiszorultak a város vezetéséből, s a tanács végleg a hatalmat összpontosító konzisztórium eszközévé vált.

Még fennálltak ezek az állapotok, amikor megszületett – s talán nem véletlen, hogy genfi polgárnak született – az a gondolkodó, akinek híressé váltak a nézetei erény, kényszer és szabadság összefüggéseiről. De itt folytatni már a dolgozatomban vizsgált eszmék történetének egy másik fejezetéhez tartozna.

Felhasznált irodalom

- Baron, Hans: CALVINS STAATSANSCHAUUNG UND DAS KONFESSIONELE ZEITALTER. Oldenbourg, Berlin–München, 1924.
 –: HUMANISTIC AND POLITICAL LITERATURE IN FLORENCE AND VENICE AT THE BEGINNING OF THE QUATTROCENTO. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1955.

- : THE CRISIS OF THE EARLY ITALIAN RENAISSANCE. CIVIC HUMANISM AND REPUBLICAN LIBERTY IN AN AGE OF CLASSICISM AND TYRANNY. Princeton University Press, 1955.
- : FROM PETRARCA TO LEONARDO BRUNI: STUDIES IN HUMANIST POLITICAL LITERATURE. Chicago University Press, 1968.
- Burns, J. H. (szerk.): THE CAMBRIDGE HISTORY OF MEDIEVAL POLITICAL THOUGHT, c. 350–c. 1450. Cambridge University Press, 1988.
- Davis, J. C.: UTOPIA AND THE IDEAL SOCIETY. A STUDY OF ENGLISH UTOPIAN WRITING 1500–1700. Cambridge University Press, 1981.
- Elton, G. R.: REFORMATION EUROPE 1517–1559. Fontana Press, London, 1963.
- Fox, Alistair: THOMAS MORE. HISTORY AND PROVIDENCE. Blackwell, Oxford, 1982.
- Gilbert, Felix: MACHIAVELLI AND GUICCIARDINI. POLITICS AND HISTORY IN SIXTEENTH CENTURY FLORENCE. Princeton University Press, 1965.
- Guichonnet, Paul (szerk.): HISTOIRE DE GENÈVE. Edouard Privat, Toulouse, 1974.
- Hansot, Elisabeth: PERFECTION AND PROGRESS. TWO MODES OF UTOPIAN THOUGHT. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1974.
- Hexter, J. H.: THE VISION OF POLITICS ON THE EVE OF THE REFORMATION. MORE, MACHIAVELLI AND SEYSSSEL. New York, 1973.
- Kálvin János: A KERESZTÉNY VALLÁS ALAPVONALAI. Budapest, 1903.
- Kirchner, Hubert: REFORMATIONSGESCHICHTE VON 1532–1555/1566: FESTIGUNG DER REFORMATION, CALVIN, KATHOLISCHE REFORM UND KONZIL VON TRIENT. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin, 1987.
- Manuel, Frank–Manuel, Fritz: UTOPIAN THOUGHT IN THE WESTERN WORLD. Blackwell, Oxford, 1979.
- Monter, William E.: CALVIN'S GENEVA. New York, 1967.
- Morus Tamás: UTÓPIA. Európa Kiadó, Budapest, 1989.
- Pocock, J. G. A.: THE MACHIAVELLIAN MOMENT. FLORENTINE POLITICAL THOUGHT AND THE ATLANTIC REPUBLICAN TRADITION. Princeton University Press, 1975.
- Shklar, Judith: THE POLITICAL THEORY OF UTOPIA. FROM MELANCHOLY TO NOSTALGIA. In: Manuel, F. E. (szerk.): UTOPIAS AND UTOPIAN THOUGHT. Houghton and Mifflin, Boston, 1966.
- Skinner, Quentin: THE FOUNDATIONS OF MODERN POLITICAL THOUGHT. I–II. köt. Cambridge University Press, 1978.
- : MACHIAVELLI. Oxford University Press, 1981.
- Walzer, Michael: THE REVOLUTION OF THE SAINTS. A STUDY IN THE ORIGINS OF RADICAL POLITICS. Weidenfeld and Nicolson, London, 1965.

Sumonyi Zoltán

SENKIFÖLDJÉN

Ma még a senkiföldjén
Hanyatt elnyúlva fekszem
Gereblyélt porhanyó föld
Alattam és köröttem
Ha indulnék a lábnyom

Elárulná hogy merre
Melyik határzár foglya
Lennék ma még semerre
Hanyatt elnyúlva fekszem
Ez most a senkiföldje
Apám aludt így öklét
A hónaljába öltve
Jobbját a jobb alá és
Mint másik szárny a bal kar
Határvadászok nézik
Húlt helyem csonka angyal

Somlyó György

A FORDÍTÁS „PRAE”-JÉRŐL ÉS „POST”-JÁRÓL (II)

Pro domo

Az újrafordításnak van egy sajátos esete is. *Egy*, mondom, de ha mondom, *kettő* lesz belőle. S ha nem vigyázok, még három is lehet. Itt, röviden, csak egyiket fogom érinteni. A másik kettőt (amely, az elsővel összevéve is, *egy*) csak háttérül említem.

Ez az az eset, mikor nem más(ok) fordítása *után* (rövidebb vagy hosszabb idővel), hanem a saját előbbi fordítása után készít valaki egy, nem az előzőt itt-ott kiigazító, hanem gyökeresen új fordítást (mintha a maga régebbi szövege nem is az övé volna). Ez utóbbira, hogy sok szót ne vesztegessünk, csak egy esetet említek a magyar költői fordítástörténetből, de bizonyára a legekleatásabbat: ahogy Szabó Lőrinc költötte újra mintegy húsz év távlatából fiatalkori Shakespeare-sonett-fordításait.

Ennek az esetnek egy még sajátosabb esetéről szeretnék – *pro domo* – beszélni, két kisebb Nietzsche-fordításom ürügyén, illetve kommentárjaként. E két kis/nagy (terjedelmében kicsi, jelentőségében nagy) versnek itt elemzendő fordításváltozatai nem tíz-húsz év távlatából, hanem egyetlen napon készültek néhány évvel ezelőtt; nem is különösebb becsvággyal, inkább ujjgyakorlatként vagy próbaként, annak a kielégítetlenségnek jogosultságát kívánva mintegy tesztelni, amit e versek Szabó Lőrinctől származó régi fordítása újraolvasásakor éreztem. Vajon e kielégítetlenség csak magának a fordításnak mint olyannak szól-e, mint szükségképpen és legvégül minden versfordításnak – vagy lehetséges-e itt, most jobbat elérni ennél, képes vagyok-e a magam elvárásának a saját munkám által megfelelni vagy valamivel jobban megfelelni?

Ez előbb csak az egyik versre, a híres ECCE HOMÓ-ra irányult. Csak miután ennek három változata létrejött, aztán terjedt ki a másira is. Mindkét vers megtalálható az akkor, 1989-ben a Lyra Mundi sorozatban megjelent Nietzsche-válogatottban;

eredetijük pedig a DIE FRÖHLICHE WISSENSCHAFT („LA GAYA SCIENZA”) két, bevezető és záró versciklusában (SCHERZ, LUST UND RACHE és LIEDER DES PRINZEN VOGELFREI).

Az ECCE HOMO az európai költészet hosszú történetében is hosszú múltra visszatekintő *sextett* egyik változatát veszi át, hagyományosan, abban mégis újító módon, hogy a formát nem pusztá ismételhető strófaszerkezetként kezeli (mint a közelebbi hagyományban szokásos), hanem, eredetéhez visszanyúlva, mint ön maga strófa mi voltában vett *versegészlet*. S valóban, minden kis részében ezt az egészet testesíti meg; kevés ilyen egy darabból faragott verset ismerek, ahol minden szó, minden mondat szerkezet, minden rim ön maga mozdithatatlan helyét s egyben az egészet képviseli, *mintha* a nyelv maga válna verssé (a „mintha” természetesen erősen kiemelendő), *mintha* minden képét, rimét, metrumával és ritmusával együtt *közvetlenül* a nyelvből meritené („szerencsés halászzattal”), amelyben eleve *benne van*. Ezt nem éreztem Szabó Lőrinc szövegében. Bántott a rim miatt betoldott „gyönyörben” szó, amely az eredetiben se szöveg-, se értelemszerűen, se hangulatilag nincs megalapozva; a 3. sor két szigorúan párhuzamos-ellentétes igéje közé beiktatott, nemcsak fölösleges, de a párhuzamot is megtörő harmadik ige; a 4–5. sor egymást tükörszimmetrikusan vagy sztereoszkopikusan egybefogó párhuzamosságának – amely ezt az evidenciát a legfeltűnőbbben képviseli – az elhomályosulása; végül az, hogy, érzésem szerint, az utolsó sor nem végződhet mással, mint az egész versnek megint csak teljes formai-tartalmi egységét megerősítve lezáró „*sicherlich*” szó valamilyen magyar megfelelőjével. (Ahogy ez az ECCE HOMO első, Kosztolányitól származó fordításának utolsó sorában megvalósul: „*Láng vagyok én, láng bizony.*” A hiba itt csak az, hogy ez a hibátlan sor két olyan rimkényszer sarkába szorította a fordítást, amely a költemény fentebb kiemelt *egészét* egészében lefokozza. A második sorban a láng „*kergetőzése*” éppen az itt kiemelt tulajdonságot, a „magaemésztést” váltja a saját ellentétére, a *bizony* végződés pedig egy nyelvi alakjában is képtelen, a láng képzetébe metaforikusan behelyezhetetlen rimet [„*önmagam iszom*”] hív elő, a köznapi logikával és a vers költői logikájával egyaránt összeegyeztethetetlenül.)

A már többször említett evidenciának csúcspontja a 4–5. sor rimpárja – „*fasse-lassé*” – *mintha* e két tökéletesen egybehangzó – ám jelentésében végletesen széttartó – igealak csak azért lenne a nyelvben, hogy ezt a költeményt lehetővé tegye. Szabó Lőrincnél az „*amühez érek*” is gyengébb, mint a „*fasse*”, de a ráütő „*amiből már nem kérek*” nemcsak hogy nem „üt rá”, egyenesen kényszeredettséggel kerülgeti, körülírja a gongyütésként rá következő „*lassé*”-t. Mindez természetesen *ugyanígy* – a papírforma és a fordítás sui generis természete szerint – lehetetlen. De helyettesíthető, reprodukálható, újraterezhető-e (a költői fordítás a legmagasabb szintjén csakis *újáteremtéssel* lehetséges) valami mással? Voltaképpen ez volt a kérdés és a feladat; a próbatétel. Hogy – Walter Benjamin nagyszerű metaforájának értelmében – a tört edény cserepei „*a legparányibb peremvonal-rendszerükkel is illeszkedjenek egymás vonalához*” és „*az eredeti elgondolásmódot saját nyelvi közegben a legapróbb részletekig kidolgozva... a kettő együtt, mint egyetlen edény töredéke... jelenjék meg*”. Mert: „*a fordítás területén is érvényes: en arché én ho logosz – kezdetben volt a Szó*”.

Különösen a két fentebb kiemelt sor és rimpár esetében próbáltam meg minden lehetséges módon közelíteni az eredetihez, pontosan illeszkedni a törésvonalakhoz. A magyar nyelvből természetesen nem lehet egyszerűen „kihalászni” két ilyen széttartó és egybecsengő, hasonló jelentésű igét. Keresni kell tehát, egyszerre kitaróan

kutatni és kitartóan csodára várni. Ily módon a sorpárnak hat ilyen különböző megközelítésére találtam, amelyek közül a három elkészült teljes változatban csak három található helyet; mielőtt azonban ezekre rátérnénk, lássuk előbb ezt a hat változatot:

*„Licht wird alles, was ich fasse,
Kohle alles, was ich lasse:”*

Szabó Lőrincnél:

*„Fény lesz mind, amihez érek,
szén, amiből már nem kérek:”*

*

*„Fény lesz, amihez csak nyúlok,
szén, amiól elfordulok:”*

*„Fény lesz, mit kezembe vettem,
szén az, amit elvettem:
(elejtettem)
(elengedtem)”*

*„Fény lesz, mit kezembe rejtek,
szén az, amit eleresztek:”*

*„Fény lesz, amit megragadtam,
szén az, amit odahagytam:”*

Ezek után leltem rá az (engem leginkább kielégítő) megoldásra. Azzal a kézenfekvő (mégis sokáig nem jelentkező) felfedezéssel, hogy van ebben a két sorban két olyan szó, amely a magyarban is eleve rímmel felel egymásnak; ha nem is ige, ha az eredeti sor elejéről van is a sor végére átemelve (amit a magyar szórend könnyűszerrel megenged), ez illeszkedik leginkább ahhoz a törésvonalhoz, amelyet az eredeti felkínál:

*„Mit megfogok, csupa fény lesz,
mit elvetek, pusztá szén lesz:”*

Ezután ideje egymás mellé (vagy alá) helyezni a vers teljes szövegét, eredetiben, Szabó Lőrinc, illetve Kosztolányi fordításában és a magam három fordításváltozatában:

ECCE HOMO

Ja! Ich weiss, woher ich stamme!
Ungesättigt gleich der Flamme
Glühe und verzehr ich mich.
Licht wird alles, was ich fasse,
Kohle alles, was ich lasse:
Flamme bin ich sicherlich.

„Úgy van! Tudom, honnan jöttem!
Telhetetlen láng-gyönyörben
égek, izzok, pusztulok.
Fény lesz mind, amihez érek,
szén, amiből már nem kérek:
úgy van, úgy van, láng vagyok!”
(Szabó Lőrinc)

„Én tudom, ki volt az ősöm!
Mint szilaj láng, kergetőzöm,
izzom, önmagam iszom.
Fény lesz, amit útba ejtek,
pörnye, amit ott felejték:
láng vagyok én, láng bizony!”
(Kosztolányi Dezső)

1

„Már tudom, honnan eredtem!
Mint a láng, oly enyhítetlen
égek s emészttem magam.
Mit megfogok, csupa fény lesz,
Mit elhagyok, csupa szén lesz:
láng vagyok én biztosan.”

2

„Én tudom, ki volt a nemtóm!
Mint a láng, magam-veszejtőn
égek enyhületlen.
Fény lesz, amit megragadtam,
szén az, amit odahagytam:
láng vagyok kétségtelen.”

3

„Én tudom, honnét eredtem!
Mint a lángot, enyhületlen
elemészt e lángolás.
Fény lesz, mit kezembe rejtek,
szén az, amit eleresztek:
láng vagyok én, semmi más.”

Mindez elsősorban annak a demonstrációja, hogy a sokak szerint „lehetetlen” költői fordításnak mindig (vagy majdnem mindig – még az ilyen leglehetősebb esetekben is) számos *lehetősége* van; csak *egyetlen* lehetősége nincs sosem (vagy csak igen ritkán adódik). Másodsorban annak, hogy: ezeket a lehetőségeket fel kell kutatni, s hol erről, hol arról az oldaláról kell a megközelítést (amely mindig csak közelítés) megkísérelni; többfelől kell „kísérteni” az intranzigens, a csábításnak olyan benső erővel ellenálló eredetét. Harmadsorban: annak a folyamatnak, amelyben és amely által minden for-

dítás létrejön, illetve amelynek révén és által jön létre minden eredeti mű is. Minden mű nemcsak változatok eredménye, hanem eredménye is változat: egyike a meglévő és megelőző (netán csak virtuális) változatoknak. A (persze, lényeges) különbség csak az, hogy a fordítás változatainak, megközelítési módjainak előképe, objektív összehasonlítási alapja van: az eredeti. Az eredeti mű „modellje” azonban – aminek megközelítése az alkotás folyamata – rejtett, nem artikulált, még maga az alkotó számára is hozzáférhetetlen, és homályban marad, végül pedig azonossá válik azzal, ami megvalósul belőle. A mindig meglévő „joghézagot” a tervezett és elkészült alkotás között csak maga az alkotó érzi és méri föl. A fordítás és az eredeti között lévőt – elvben – minden olvasó felismerheti. Éppen ebből következően a költői fordítás szövegközeli elemzése voltaképpen maga a költői alkotás, a szorosan vett poétika – Valéry formulája szerint: *poétique* (csinálás) – paradigmája.

Erre – merőben véletlenszerűen – kitüntető dokumentumokkal szolgálhatnak éppen annak a másik Nietzsche-versnek a fennmaradt töredékei, amelyeknek fordításairól a továbbiakban lesz szó. Ezek a töredékek (illetve többnyire önmagukban is teljes versváltozatok) először csak nemrég, a Collo–Montinari-féle teljes kritikai kiadásban jelentek meg. Szérum oly figyelemre méltók, mert nemcsak egy régóta ismert vers – a NACH NEUEN MEEREN – komponálásának különböző fázisait tárják fel (nyilván így is csak egy részüket), hanem mert összekeverednek bennük egy másik, a végleges címén DER NEUE COLUMBUS-ként ismert költemény hasonló alkotási folyamatának maradványai. Keverednek és vegyülnek. Egyes sorok e töredékekben szinte kicserélhetők a két vers között, mások elkülönülnek. A költői alkotás egy ritkán nyilvánosságra kerülő, bár nemritkán megtörténő genezise tárul fel itt, ahol egy vers ihletéből és eszméjéből végül két vers születik, a közös és eltérő elemek és motívumok valóságos cserebomlása révén. Négy ilyen teljes versváltozat maradt fenn, melyek közül kettő inkább a COLUMBUS-vers, kettő pedig a TENGER-vers előzményének tekinthető. „Ehhez a vershez – olvasható a DIE FRÖHLICHE WISSENSCHAFT egyik legújabb kiadásának a mi versünkhöz fűzött jegyzetében (Reclam-Verlag, Leipzig, 1990) – *több, különbözőképpen hangsúlyozott megfogalmazása csatlakozik.*” Mielőtt belefognék a NACH NEUEN MEEREN újrafordításainak taglalásába, (első magyar) fordításban közlöm a végleges címén DER NEUE COLUMBUS itt azonban még – – – NEK című vers előzményét:

*„Columbus így szólt: – Barátném,
genovaiban ne bízz!
Kék égbe bámulva nálén
csak a messziségbe hisz!*

*Várnak a nyílt tengerek! Fel!
Messzetűnt már Genova.
Veled közösen köszönt El
Dorado s Amerika.*

*Álljunk szilárdan a vártán!
Visszaút már nincs nekünk.
Nézd: ott kintről intve vár ránk
Egy Halál, Egy Hír, egy Üdv!”*

A NACH NEUEN MEEREN az eredeti ciklusban közvetlenül a SILS-MARIA című vers előtt áll. Mindkét (illetve a COLUMBUS-szal együtt mindhárom) vers Nietzsche pályájának látomásos fordulópontján íródik, 1882-ben, abban a pillanatban, mikor a költő-filozófus képzeletében Zarathusztra alakja villanásszerűen megjelenik:

„S az Egy Kettővé lett egy perc alatt –
s Zarathusztra előttem elhaladt.”
(Lator László fordítása.)

Az „Egy Kettővé lett” – akárcsak a versmag, amelyből két vers sarjadt ki. Az új önmagára találás és az önmagától való elválás a „*nincs visszaút*” megrázó pillanata. De a világrért sem kívánok a veszedelmes Nietzsche-problémákba tévedni. Maradjunk csak a mi szerényebb tárgyunknál, a fordításnál. Amelyhez azonban – legalább érintőlegesen – ez is hozzátartozik.

A COLUMBUS- és a TENGER-versek különféle ikerváltozataiban robbanásszerűen sűrűsödnek a Nietzsche-életmű második szakaszának kulcsélményei és kulcsszavai, eszméi és motívumai: a Zarathusztra-jelenés, az „Isten meghalt”-felismerés, az akarat, a nyílt tenger, a nincs visszaút. Amelyekkel „a tragédia megkezdődik” („incipit tragöedia”). Mintha a versek prizmái felforrósodva összegyűjtenék a gondolatok sugárzását, versbe szedve és versbe emelve a VIDÁM TUDOMÁNY ötödik könyvét nyitó (342. sz.) paragrafust: „*Valóban, mi, filozófusok és szabad szellemek arra a hírre, hogy a »rég-i isten halott«, úgy érezzük, mintha új hajnal pírja ragyogna ránk... hajóink végre megint kifuthatnak, még ha veszélyek árán is, kifuthatnak, megint szabad lett a megismerés minden merészsége, a Tenger, a mi tengerünk megint nyíltan áll előttünk, talán soha nem is volt még ennyire »nyílt tenger«.*”

Szabó Lőrincnek a TENGER-versből készült fordítása (amelynek utolsó sorát változatlanul átvettem mint telitalálatot), a versnek éppen legfontosabb mozzanatain botlik el. Mint aki nem veszi észre az orra és a lába előtt fenyegető nagy követ. A vers két – eminensen nietzschei s a fenti döntő pillanathoz tartozó – kulcsszavát értetlenül (és érthetetlenül) figyelmen kívül hagyja: a már a címben is feltűnő „új”-at (sőt a versben „új és egyre újabb”-at), másfelől az „akarat”-ot. Ez az új tudvalegőleg nem is csupán Nietzsche filozófiájának és etikájának alapfogalma, hanem az egész századvégi modernségnek, amelynek Nietzsche egyik kulcsalakja, s ahol ennek az „új”-nak éppen az a legfőbb újdonsága, hogy nemcsak új, hanem mindig „újabb” – pontosan úgy, ahogy e versben Nietzsche megfogalmazza: „*neu und neuer*”. Ezt Szabó Lőrinc teljes egészében feláldozza, méghozzá egy olyan túl gazdag, négy szótagos rím („*glóriásabb – óriás-nagy*”) kedvéért, amely sem Nietzsche verselésére, sem maga Szabó Lőrinc szikár rímelésére nem jellemző; s ezenfölül nemcsak az eredetiben nem szereplő, de a verstől teljességgel idegen szót és aurát („*glória*”) kényszerít a versre.

És mindjárt a vers második sorában félrefogás a „*meinem Griff*” fordításában a szó első, valóban „fogás” jelentését véve alapul, azt, eléggé távoli körülírással, mindenáron a kézhez kötni, mikor itt nyilvánvalóan átvitt értelemben tűnik föl, amely arra utal (még magyarul átvett alakjában is: „griffje van”), hogy valaki valamihez sajátosan szerencsés, másokét felülmúló, különös, ösztönös, tévedhetetlen *érzékkel* rendelkezik. „...und ich traue / Mir fortan und meinem Griff” – annyi, mint hogy ettől fogva már csak magamban és „griffemben”, jó megérzésemben, ösztönömben stb. bízom. Hogy pedig mi az az érzék, amit Nietzsche önmaga legfőbb tulajdonságának, „griffjének”, sőt

zsenijének érez, az eklatánsan kitetszik az ECCE HOMO (nem a vers, hanem az ugyanilyen című önéletrajz) egy helyéből: „*Én vagyok az első, aki fölfedezte az igazságot, mert én éreztem, szimatoltam meg, hogy a hazugság hazugság. Az én zsenim a szaglásomban rejlik.*” (Horváth Géza fordítása. Kossuth, 1992. A szimatoltam kiemelésé Nietzsche-től származik.) Kézenfekvő tehát (költőileg) úgy fogni fel az idézett másfél sort, hogy a költő ettől kezdve már csak „önmagában és szimatában bízik”; nem pedig így: „*útját keze szabja ki*” (utat nem is lehet kézzel kiszabni).

Valamint kézenfekvő az is, hogy a vers alanya, már említett sorsfordító pillanatában, „oda” – vagyis a tengerekre – „akar” – miután a mondat csonkán marad, nem is menni, hanem egyenesen „akarni” akar. Hiszen éppen ettől fogva lesz az *akarat*, a *Wille* Nietzsche pszichológiai filozófiájának vezérlő tényezője és fő terminusa. A vers máris magasba csapó csonka mondatos kezdete – „*Dorthin – will ich*” – nyilvánvalóan nem fordítható le az *akar* ige valamilyen alakja nélkül. Íme: az összevetendő szövegek:

NACH NEUEN MEEREN

Dorthin – *will ich*, und ich traue
Mir fortan und meinem Griff.
Offen liegt das Meer, in’s Blaue
Treibt mein Genueser Schiff.

Alles glänzt mir neu und neuer,
Mittag schläft auf Raum und Zeit –
Nur *dein* Auge – ungeheuer
Blickt mich’s an, Unendlichkeit!

ÚJ TENGEREKRE

Oda! – s úgy lesz! És ezentúl
utam kezem szabja ki.
Nyílt, új kék tengerre indúl
hajóm, a génuai.

A táj egyre glóriásabb,
Dél alszik Időn-Teren –
Már csak a *te* óriás-nagy
Szemed néz rám, végtelen.
(Szabó Lőrinc fordítása.)

ÚJ TENGEREK FELÉ

Oda – *akarok* ma; én már
csak szimatomban bizom.
Nyílt tengerek kék ölén száll
jó genovai hajóm.

Rám új fény tűz, egyre újabb,
Téren, Időn nap delel –;
csak a *te* – irdatlanul-nagy
szemed néz rám, Végtelen!

A munka közben felmerült számos részletváltozat közül, úgy érzem, érdemes még bemutatni a második szakasz egy másik megoldását, amely a szakasznak egyetlen poétikai elemét kívánja átmenteni, olyan elemet, amelynek fontossága vitatható, de amely nekem mégis hiányzik az általam végül is elfogadott, itt közölt változathoz. Ez pedig az utolsó két sorvégen az *ungeheuer* és az *Unendlichkeit* szavak kezdeteinek összecsengése. Ha innen kiindulva igyekszünk a szakasz átalakítására, illyesformán rendeződhet át:

„*Új s új fényre gyúlva minden,
Téren, Időn nap delel –;
csak a te nagy – véghetetlen
szemed néz rám, Végtelen!*”

Ezt már csak azért, hogy lássuk: hány oldalról, hány irányból lehet (és kell) felmérni a fordításban az (elérhető) nyereség és az (elkerülhetetlen) veszteség optimális egyenúlyait – a lehetetlen „végleges” és „tökéletes” megfelelés helyett. Ezért kiált minden (jó) fordítás, vesztere, a még jobb fordítás után: „*Shakespeare und kein Ende.*”

Mihai Eminescu

ARCHAEUS

Aasztalos Ildikó fordítása

Mi tagadás, sok kérdés van, ami sem a bíró uram, sem rendőrfelügyelő uramék hizott fejébe nem fér be, noha ők aztán mindenhez értenek. Tyúkperügyben vagy ha a hamis mérleggel ügyeskedő mézáros polgártársat kell mőresre tanítani, aligha akad fentnevezett uraknál rátermettebb. Megkockáztatnánk mégis – dehogyis erőszakoljuk véleményünket bárkire is –, hogy elgörbitett mérlegnyelveken és utcán tartott tyúkketreceken kívül akad még egy s más – kétségtelen, korántsem életbevágóan fontosak –, mint például filozófia, költészet, művészet, szóval csupa apróság, amely nevezett urak saszemét elkerüli, noha létezésükhöz kétség nem fér.

Látni való, szerzőnk a kályhától akar elindulni Szinigaz. A világ, ahogy mi látjuk, csak az agyunkban létezik. Ki ne tudná, hogy a gúnár különbözik a kutyától? A kutya tekintete értelmes, a világból egész sor dolgot meglát, amit a gúnár nem; jóllehet mindkettőnek van szeme is meg agya is. Tehát a világ nem olyan, amilyen, hanem amilyennek látjuk; a gúnárnak, ahogy ő látja, a kutyának úgyszintén, Kantnak idem.

Mégis micsoda különbség van a fentnevezett előljárók disznószeme és a königsbergi bölcs vesébe látó tekintete között!

És mi legyen az igazság? Az, amit a gúnár tisztán lát – vagy az, amit Kant éppen csak megsejt? No lám, ez tényleg különös. Az előbbi biztosan különbözteti meg a kukoricaszemet a sárga kavicstól, kitűnően úszik, szemével pontosan beméri a távolságokat, s jócskán elérzékenyül egy szűzi libuska láttán. Az utóbbi elfelejt enni, a sáncot sem képes becsületesen átugorni, beleesik, s a szűzi és szűzietlen szépségek jöhetnek is, mehetnek is, még csak rájuk se pillant.

Mindazonáltal mi úgy véljük, hogy kettejük közül a filozófus az okosabb, s hogy sokkal több igazság van emez *kételyeiben*, mint amaz minden *bizonyosságában*.

Ez is csak azt jelzi, hogy egy nagy elmének minden *kétely*, egy szemernyi agyvelőnek azonban minden *biztos*.

Tudvalevő, hogy Pitagorasz tételét a mértanban a számok hidjának mondják. Minden komolyabb gondolkodás számárhidja a következő: a világot képtelenek vagyunk önmagában megragadni, következésképp míg azt hisszük, hogy a világot magyarázzuk, valójában nem teszünk mást, mint agyunk jelzéseit magyarázzuk, és szó sincs többről. A világ maga továbbra is olyan rejtély marad, amelyet egy-egy kósza sugár, villanás futólag megvilágít, ezt a derengést a bölcs papírra veti, s olvastán kezded belátni, hogy az, amit te világnak meg életnek hittél, nem egyéb álomnál.

De, amint már mondtam, mindezek badarságok bíró uramék szerint. Számukra az élet csak annyiban érdekes, amennyi az anyakönyvi bejegyzésért járó illeték, a halál, amennyi a temetkezési illeték, vagyis, hogy eggyel több a nyilvántartott élők, illetve elhalálozottak száma. Bíró uram számára az emberek csupán adóköteles polgárok – rendőrfelügyelő uramnak pedig egyének, akikre állandóan felügyelni kell, másként meglopják egymást, és folyvást megszegik a törvényeket.

Sorban ezek után következnek a szó sáfárjai. Minduntalan csak arra kíváncsiak: quid novissimi? Szerintük a legújabb könyv egyben a legjobb is. Egyfolytában olvasnak, és fejükben egyéb sincs, mint meghatározás, képlet, címszó, amelyek helyességében nem kételkednek, ők ugyanis nem érnek rá kételkedni. Nevezem őket eképpen, ugyanis minden tudományuk szavakból – gondolatok héjából – áll, amelyeket emlékezetük szorgalmasan elrakosgat. Holott a gondolat – tevékenység, idegek rezdülése. Minél erőteljesebb, minél szabadabb ez a rezdülés, annál világosabb lesz a gondolat. Esetükben ez az aktus, a mások által leírt gondolat *újjászületése*, a sok olvasás s az agy túlterheltsége miatt nem tud végbemenni. Az olvasottak kicsépel pelyvaként szállítódnak az emlékezet hombárjába, s szükség esetén változatlanul elővételnek.

Mármost én úgy vélem: bármit ötöl is ki az ember magában, anélkül hogy azt olvasta vagy mástól hallotta volna, abban már van egy parány igazság. Ezért a régi könyveket, melyeket nemcsak azért írtak az emberek, mert nem volt jobb dolguk, hanem mert rájöttek valamire, ami nem hagyta őket nyugodni, s amit másokkal is meg akartak osztani, nos, ami engem illet, én ezeket a régi könyveket bújom, és a roppant homályban találok egy-egy fénymagocskát, s azt aztán jól megjegyzem magamnak.

Egy napon füttyörszve álltam a nyitott ablak előtt, kint hó és ragyogás, amikor megpillantok egy furcsa öregembert, vállán hosszú, lelógó kabát, fején széles karimájú kalpag. Látom, hogy belép a Noé Bárkájába. A Bárka egy olyan kocsmá, ahol kitűnő magyar bort mérnek. Ott van az én törzszakasztalom is, s esténként, ha már eluntam az írást-olvasást, csak odaülök a Bárka-beli sarokasztalomhoz, s máris újra gyermek va-

gyok, mintha legalábbis Sém, Hám és Jáfet cimborája lennének. Mikor látom az öreget belépni, mondom magamban: „Az ördögbe is, ezt én még sose láttam erre felé... nézzük meg közelebről, kicsoda lehet.” Lekapom a szegről a kalapomat, kettesével veszem a lépcsőt, s irány a Bárka.

Belépek... az öreg – az én asztalomnál. A Bárka irdatlan hodály volt, bolthajtásos és sötét, nappal is égett benne a lámpa. Az öreg felcsigázta a kíváncsiságomat. Fején a haj hófehér, arca simára borotvált, nagy szürke szem, metsző tekintet, s ráadásul messzire érezni átható dohányszagát, engem pedig mindig is vonzottak a dohányszagú emberek.

Jó estét köszöntem, s leültem vele átellenben, elvégre minden jogom megvolt, hogy leüljek az asztalomhoz... Kissé összerezent, de semmit sem szólt. Aztán dobolni kezdett az asztalon hosszú, sovány ujjával, s fogai közt füttyörészett... Neveletlenség... de most én hallgattam; mert bármily neveletlenül viselkedett, a füttyült dallam ritka szép volt... halk, mintha csak méh zümmögne, s mégis mintha szájában egy hüvelyknyi virtuóz a maga mogyoróhéjnyi hegedűjéből csalogatná elő ezeket az üveghangokat, oly szépen, hogy már-már megbabonáz... Hirtelen elhallgatott, s hosszú ujjai újra dobolni kezdtek, úgyhogy keze nagy póknak tetszett, amely reszketeg táncot lejt.

– Bocsáss meg, doktor uram – szólítottam meg, begombolva felöltömet –, de úgy tetszik, hogy ezt az áriát, amelyet az imént füttyültél, már hallottam valahol... és tudni szeretném...

– Ezt az áriát a saját fejedben hallottad, miközben Beethoven lábbelijét suvikszoltad.

– Már megbocsáss, jó uram, de sajnos nem vagyok oly szerencsés, hogy ismerhettem volna Beethovent.

– Mit tudod te, hogy ismerted vagy sem... Én mondom neked, hogy ismerted... Mondom neked, hogy fényesítetted a csizmáit, és punktum.

„Az ördögbe is! buggyant ez a vénember”, gondoltam magamban.

– Az ördögbe is, buggyant ez a vénember – mondta ő pislogva, s még a hangomat is sikerült utánoznia. Aztán felkiáltott: – Főúr! Ötéves magyar bort, jól dugaszoltat... Egy-kettő. Hát így, öcsém – folytatta. – Az első, ami válaszomra eszedbe jutott volt, ez volt: „Az ördögbe is! buggyant ez a vénember.” Ennyi az egész... Az ember, akár a hegedű... ha ráteszed ujjadat a húrra, egyik helyt így szól, máshol amúgy, de egyik hegedű olyan, mint a másik. Ma filozofálás kedvemben vagyok, s még jó, hogy rád akadtam, öcsém, mert szelid embernek tűnsz, olyannak, aki tud csodálkozni, s a csodálkozás a bölcsesség szülőanyja.

Tátva maradt a szám.

Az öreg rám nézett, és elkezdett kacagni.

– Mondj nekem, öcsém, *ha tudsz*, egy lehetetlen dolgot és egy képtelen állítást.

– Lehetetlen, hogy én Beethoven csizmáit sikáltam volna, mikor ő már sok éve halott. Képtelen állítani pedig azt, hogy valami egyazon pillanatban legyen is meg ne is.

A pincér kihozta a kért bort, az öreg töltött egy pohárral nekem, eggyel magának, s a magáét egy húzásból fenéki itta.

– Ide figyelj, öcsém, amit mondasz, badarság. Hallottál-e valaha Archaeusról?

– Nem én.

– Nem? Hát jó. Archaeus az egyedüli valóság ezen a földön, minden egyéb semmi-ség, Archaeus a minden.

– Pfu! Vigyen el az ördög, öregapám, Archaeusoddal mindenestül! Amint látom, le akarsz venni a lábamról. Mondd, kid neked ez az Archaeus?

– Pszt! Hallgass, fiam... Mindent a maga idejében. Mindjárt megmondom, kiféle, csak előbb idd meg a borodat, s hallgasd meg, amit a vénember mond. Lehetetlen gondolatok pedig nem léteznek, mert amint egy gondolat megszületik és van, már nem lehetetlen, s ha lehetetlen volna, akkor nem született volna meg. És hogy mi a lehetetlen? Egy egész rakás dolgot fogsz most hallani. A lehetőségek valamennyi törvénye a mi fejünk szüleménye. Ezek azok a furcsa törvények, amelyekbe a természetet belekényszerítjük. Itt az idő, matematikai törvényeivel, itt a tér, mértani szabályaival, itt az okság az abszolút szükségszerűséggel együtt, és ha kitörlőd ezeket... és egy mély alvás pár órára ki is törli... mi marad a világból erre a pár órára? Semmi. Mindamellett ébren is érnek minket az életben olyan pillanatok, amikor eszünk e három alkotója, ezek a rekeszek, ahová a világot begyömöszöljük, egy pillanatra megszűnnek... igaz, villanásnyira csupán, részben vagy egészen szétfoszlanak, és csak álmélnöksz... te, aki azt hitted, hogy minden olyan, amilyennek látod... és azt kérded, hogyan lehetséges mindez? Avagy, ha látsz egy torz ábrázatot, nem jön-e önkéntelenül a kérdés: hogy a csudába gondolkodhat ez az ember? S ráadásul ha csak egy is kiesik az öt érzék közül, még ha nem úgy születtsz is, csak életed során károsodik meg, ettől már gyökeresen másképp fogsz gondolkodni.

– Hogyhogy? Hát épp Beethoven komponált úgy zenét, hogy már süket volt.

– Tudtam, hogy ezzel jössz elő. Igen, Beethoven megírja a maga *Fidelio*-ját akkor, mikor már rég elfelejtette, milyen is az emberi hang... zenét ír olyan hangra, amilyennek szerinte lennie kéne annak, s te arra ébredsz, hogy íme, egy opera, mely mintha csalna a szemed... mintha a távcsövet megfordították volna... s messze-messze látnál, valahol egy ember tudatának legmélyén valamit, amit addig még soha, míg rájössz, hogy ezek egy süket ember elképzelései az emberi hangról, amelyet már elfelejtett vagy csak foszlányokban emlékszik rá. De ha, tegyük fel, minden ember csak ennyit tudna az emberi hangról, mint a süket Beethoven... nos, akkor az opera visszanyeri valódi arányait, mint mikor a lencse jól van beállítva... sőt olyannyira felnagyítódik, hogy már a fejedben dörömböl, üres koponyád a szinpad, ligetekkel, tömlöcökkel, színészekkel, színésznőkkel, mindenestül. Így néz ki az ember feje, benne egy egész opera vagy dráma, szereplőivel, rivaldafénnyel, kulisszákkal telis-tele... Szinjáték, melynek egyetlen nézője, saját lelke a terem egyik sarkában kuporog.

– Jól van. De miért ne hinnénk azt, hogy az emberi lény természete alkalmas arra, hogy igenis megláthassa az igazságot?

– Hogy miért ne? Hát épp hogy azért, mert ez az emberi természet nagyon különböző, mindig is lesznek kisebb eltérések; s ahol már nagyobbak, ott egy új világ kezdődik. De folytatom. Nem tudom, álmodtad-e már valaha azt, hogy tested méretei tetszés szerint változhatnak... hogy megnyúlhatsz, dagadhatsz, zsugorodhatsz... Nos, ha egy ilyen embert senki nem költene fel, egész életét így élné le, egy általa igaznak hitt, tapintható világban, hisz álmunkban éppoly jól tapintunk, mint ébren... vagyis még a valóságnak ez a legkézzelfoghatóbb jellege is megmaradna... És ez az ember hol belebújna egy utcán elhullatott krumpliba, s onnan kiáltozna az emberekre, hogy el ne tapossák, hol pedig égimeszelővé válna, angol szakállal és cilinderrel, hol felfűvődna, mint egy bajor kocsmáros... ezer és ezer alakot öltene, s ha soha nem ébredne fel, még csak eszébe se jutna, hogy kétségbe vonja, hogy ez az ő valódi természete, hogy mindennek úgy kell lennie, ahogyan épp van... S ha kevéssel halála előtt felébredne, épp ellenkezőleg, azt hinné, hogyan elaludt és álmodik. *A világ s annak visszája egyformán lehetséges, addig a pillanatig, amíg az ellenkezője, a dolgok egy másik rendje meg*

nem cáfolja egyikük helyességét. Vannak füvek, melyek a látást egészen meg tudják változtatni, s egy ismeretlen világ tárul fel előtted. Az egyik fajta gombából például olyan italt lehet kotyvasztani, hogy a dolgokat óriásoknak fogod látni. Egy szalmaszál gendának tűnik, s az ember, emlékezvén saját testének előbbi méreteire, átugorja az útjába kerülő szalmaszálat. A búzatáblából aranyerdő lesz, az emberekből óriások, s az is lehet, hogy a régi fáma, miszerint előttünk a földet óriások lakták, egyszerűen a szem akkori tulajdonságaiból ered, s nem a tényleges méretkülönbségből. Mi legyen hát a valóság kritériuma? ... Mert a látásról, ugye, ilyen vonatkozásban nem beszélhetünk... Ki ne állíthatná, hogy álmunkban mennyire hüen látjuk az ismert arcokat, kerteteket, házakat, utcákat, fülünkben kellemes dallamfoszlányok csendülnek fel, s még arra is emlékeztet agyunk, hogy ezt már hallottuk valahol... Megjelenik egy barát... megöregedett... néhány fehér hajszálát is felfedezzük... eszünk nyomban összehasonlítja azzal a képpel, amit korábról róla őriz, s önkéntelenül mondjuk: „Hogy megöregedett!” ... A tébolyultnak minden, amit csak elképzelsz, rettenetesen valóssá válik... Megkínózzák, keresztre feszítik, megostorozzák anélkül, hogy valaki is egy ujjal hozzáért volna. A legszörnyűbb testi kínok marcangolják lelkét és torzítják el vonásait... míg, ellenkezőleg, amit mi fájdalomnak mondunk, azt ő meg sem érzi... Nincs mérccénk... Nem tudjuk, hogy tudunk-e valamit... Elhisszük, mert mások is így hiszik, mert a közfelfogás szentesíti, korántsem azért, mintha tényleg ilyennek látnánk a világot, elhisszük egyszerűen azért, mert olyan nagy különbségek egyik embertől a másikig nincsenek... Mondhatjuk-e azt, hogy csak azért, mert beszámíthatatlan, a másik embernek nincs igaza? Tessék bizonyítani!... Úgy érvelsz, hogy mások is ezt állítják? Milyen jupon? Az ő meglátása miért volna kevésbé értékes, mint a mienk? ... Csak azért, mert az övé egyszemélyes, míg a mienkhez hasonlót könnyen találhatni? De hát amaz ámokfutó! Rendben van. Kicsoda? Ő vagy mi? Ez itt a kérdés... Meglehet, hogy mi egyféleképp álmodunk, ő meg másképp...

– Na jó... a világot látjuk.

– Szintúgy ő is.

– De tapintjuk is.

– Tapintja ő is. Milyen jupon tartjuk a mienket helyénvalónak s az övét tévesnek?

És miért ne lehetne fordítva? Mi vagyunk örültek vagy ő... a kérdés ez. S ne menjünk messzebbre, csak gondoljunk bele, hogy milyen *másképp* látták a dolgokat pár évszázaddal előttünk, hogy mindaz, amit ma abból mi furcsának ítélünk, az nekik teljesen rendjén volt, s hogy mindaz, ami a számunkra érthetetlen, egy akkori koponyának teljesen érthető, nos, ezek után feltehetjük a kérdést: mi a józan ész mértéke? Annak az észnek, amely ma elfogadja, amit még tegnap elutasított, elutasítja a tegnap elfogadottat; annak az észnek, amely, amióta van, örökké paradoxonokból élt...

– Hogyhogy paradoxonokból?

– Igenis azokból. Mert mondd azt például a vadembernek, hogy a nap áll, és a föld forog... azt mondja neked, ez képtelenség, paradoxon, amely ellentmond a józan észnek... Mondd neki azt, hogy ahány csillag, annyi világ... képtelenség, mondja ő, paradoxon.

– Mégis ez az igazság.

– Az igazság? Ahogy tetszik... Hogy eltűnnek, mennyire valószínűtlenné válnak a mozgásról szóló elméletek, ha elfogadjuk azt, ami magától értetődik... vagyis, hogy a tér határtalan! Hová lesz a mozgás, hiszen a tér határtalan?... Összeállt a föld egy darabba... Rendben... Alatta és fölötte semmivel sincs kevesebb tér, hiszen a tér határta-

lan... magyarán hol kering, ha sehol sem kering, mert mindenütt egy helyben áll, mindig középpontban, vagyis a határtalanban, s egyre megy, hogy áll vagy mozog... Mi az, amihez képest ő mozog? Újból csalóka érzeteinknél kötünk ki, és ezt se tudjuk másként megközelíteni, mint lényünkön keresztül. A föld úgy repül, ahogy mi szoktunk álmunkban: messze kóborolunk, s egy helyben maradunk mégis... A távolság nem is nő, nem is csökken, hisz határtalan.

– És hogy állunk az idővel?

– Ó, ez az átkozott idő, amely hol cammog, hol repül, s az óra mégis ugyanúgy számlálja a perceket... Várod a kedvesedet télen a kertkapuban... és nem jön... és te csak várod... és ő csak nem jön... mi az idő? Egy örökkévalóság. Egy gyönyörű könyvet olvasol... ezernyi képsor bomlik ki előtted... mi az idő? Egy pillanat. Vagy elképzelsz egy kalandos történetet, amelyhez egy egész élet vagy egy ifjúság is kevés volna... Más-kor meg pár órás álom elég, hogy viszontlásd teljes életedet? Sőt nemcsak a *sajátodat*... akár összes ismerősödét együttvéve. S mindezt mennyi idő alatt? Hét vagy nyolc óra alatt? És mi más volna a tragédia vagy a komédia? Ha a mű érdekes, észre sem veszed, hogy telik az idő. Ha csak egy pillanatra is lemondunk arról, hogy a normálisnak mondottat tekintsük kizárólagos mértéknek, egy csapásra megszűnik az egyedüli lehetőség uralma, s belépünk egy – egyébként éppoly lehetséges – világba, ahol az, hogy csak *ez* lehet, és csak *így* lehet, érvényét veszíti, s ehelyett azt mondjuk: Legjobb tudásunk szerint ez és ez a dolog így van... de csak az ördög tudja, hogy nem lehetne-e még ezerféleképpen...

– Furcsa egy életfelfogás!

– Vagy teszem azt, itt van egy régi kézirat, lapjai gyűröttek, ott porosodik valahol egy fiók mélyén... egy hajdani vigjáték, mondjuk. A megszorult színigazgató véletlenül rábukkan, olvassa... olvassa, csettint... „Teringettét, hisz ez nem is rossz!”... S nemsokára kitarul előtted a színpadon maga az élet... a közönség fuldokol a nevetéstől, a színészek figuráznak, és olyan az egész, mint ezelőtt... száz évvel, mikor a darabot írták... Ilyenkor az az érzésed: vagy a közönség ment vissza az időben, vagy a darab jött előre. Hol itt az idő? Megfordítván a távcsovet, minden irtóztatón eltávolodik tőled... Az az ember, aki, tegyük fel, orrán távcsovel született, egész életén keresztül mást sem tenne, mint szaladna, hogy utolérje saját orrát, s ez egészen természetes volna... Hol itt a tér? Ezért azt mondom: a nagy, magabiztos igazságokra csak annyit felelj: Oktalan beszéd! Lárifári! Csacskaság! Figyelmezz a mesékre, mert azokban legalább mások bőrébe is bebújhatsz, álmaidat, vágyaidat rájuk testálhatod... Ezekon él Archaeus... A mese, meglehet, az ember életének szebbik fele. Mesékkal ringat el a világ, mesékkal altat. Velük ébredünk a világra, velük alszunk el örökre... Hallottál valaha Tla királyról?

– Nem én... De előbb mondd meg végre: kicsoda Archaeus?

– Hm! Hogy az ördögbe magyarázzam meg, ha még mindig nem jöttél rá. Te fiú! Bármennyire meg akar is az ember változni, azért önmaga kíván maradni... a saját személye. Hány és hány ember (főként, ha nő!) szebb akar lenni, okosabb (hány államférfi!), zseniálisabb (hány író!); ismertem olyanokat, akik cézári álmokat dédelgettek magukban, uralmat a világ felett... de végső soron mindegyikük önmaga akart maradni. Ki vagy mi bennünk az, ami a világ minden változása ellenére csak önmaga akar maradni? Meglehet, ez életünk legnagyobb talánya. Legyen más a test, az ész, az arc, a szem, mind, mind más legyen... csak ő maradjon ugyanaz. Legszívesebben egyfolytában változna, mint a kaméleon, mégis egy és ugyanaz maradjon. Ha folyton nem emlékeznénk magunkra, mindegyikünk vágya teljesülhetne... mert egyre megy an-

nak, kinek nincs szüksége azonosságára *tudatára*, hogy a király az még ő maga-e vagy már más. Ő a király, csak egyet ne akarjon: hogy előbbi önmagával azonos legyen... Tessék, itt van ez az új test, új ész, új státus, egy nincs: te magad. Na, fiú, megértetted végre, mi Archaeus?

– Nem, én aztán a legkevésbé sem.

– Nem is csoda, hisz felfoghatatlan, merthogy örökkévaló. És örökkévaló az, ami mindig jelen van... épp ez a pillanat. Nem az, ami elmúlt, mert az csak volt a dolgok állapota, és nem ami lesz, mert az meg csak a dolgok ezutáni állapota. Ami van. Csak ha megállna az idő, láthatni meg azt, ami örök... A világ nem más, mint az adó, amelyet az élet a halálnak fizet. Ha bár egyszer az élet a haláltól fizetési haladékot kapna – csak akkor tudnánk meg, mi halhatatlan. A dolgoknak ez az állása szülte az időt. Ha ez nem volna, az örök érvényű dolgok körös-körül feltárnák magukat látásunknak, s mi megismerhetnénk azt, ami valóban létezik.

– Mit érek én ezzel az eszmefuttatással, mikor még mindig nem tudom, micsoda ez az Archaeus?

– Hm. Be nehézfejú vagy, fiam. Ha elgondolod, hogy eltörpül az ember az akarat hatalmas ereje mellett (lásd Napóleont), vagy azt, hogy az ember, szenvedélyek palackja, nemritkán szenvedélyek játékszerévé válik, s széthull darabokra; másfelől látod, hogy egyazon életelv bőkezűen sok ezer virágot fakaszt, nagy részüket félúton szétpallja, később a megmaradt kevésre is ugyanaz a sors vár, mindezeket egybevetve ráeszmélsz, hogy csak az ember lénye halhatatlan. Ez a sok ezer embert összekötő egy és azonos punctum saliens levette tér és idő nyűgét, egy és oszthatatlan, ez bújik be minden emberi testhéjba, egyiket a másik felé irányítja, elhagyja őket, másokba bújik, s testünk a számára csak anyag, formák Ahasvérusa, mely egyik alakból a másikba vándorol, s utazásának, legalábbis úgy tűnik, nincs végállomása.

– Mert valóban nincs is.

– A világegyetem szelleme minden emberben megmérkőzik saját magával: újból nekifeszül, új sugárként felragyog a láthatáron, megkísértve újból és újból a magaságos eget. De félúton szárnyát szegi, s hol királyként, hol koldusként megreked. Minden ember egy-egy feladvány, amelyet az egyetemes szellem magának feltesz, az életük pedig megannyi megoldási kísérlet. A vég nélküli szenvedés, az örök rohanás valami ismeretlen felé nem hasonlít-e arra a mohóságra, ahogy egy izgató kérdésre keressük a választ?

– Én mégis azt mondom, hogy a válasz is csak ott található, ahol a kérdés.

– Hát persze. Kant. A legtöbb ember viszont kérdés marad, némelyikük egyenesen a legmulatságosabbak közül való, néha terméketlen, néha gazdag értelmű, néha üres. Amikor megpillantok egy otromba orrot, önkéntelenül jön szájamra a kérdés: mit keres a világon ez az orr?

SZABÁLYTALAN GONDOLATOK JOHN CAGE MŰVÉSZETÉRŐL

Kocsis Zoltán és Rácz Zoltán beszélgetése

KOCSIS ZOLTÁN 1992. augusztus 31. van. Folyó hó 12-én halt meg John Cage. Rácz Zoltánnal arról beszélgetünk, hogy – de ne vágjunk a dolgok elébe. Cage-ről beszélgetünk. Lehet, hogy rossz az első kérdés, mégis kénytelen vagyok feltenni, mert ilyenkor ez szinte szokás. Mennyiben jelent új állapotot a világ zenei életében s ezen belül saját zenei világunkban az a tény, hogy Cage immár a történelemé?

RÁ CZ ZOLTÁN Tulajdonképpen a kérdésben a válasz. Mert, mondjuk, én személyesen sohasem éltem át, hogy egy olyan ember – úgymond – eltűnik a földről, aki addig élő és mindennap elérhető valóság – ilyenformán művei előadásához is állandó, nélkülözhetetlen segítség – volt. Egy olyan forrás, amit el lehetett érni. És ez egyik pillanatról a másikra megszűnik. S itt maradnak a művek. Soha életemben nem voltam még úgy, hogy olyasvalaki tűnik el az én személyes létemből is, aki az eltűnése pillanatában történelemmé válik, de nem csupán a zenetörténet, hanem úgy általában a gondolkodás számára. Azt hiszem, Cage nemcsak a szűken vett zenetörténet szemszögéből nézve volt jelentős alkotó.

K. Z. Tehát végeredményben igazat adsz Schönbergnek, aki azt mondta Cage-ről – valamikori tanítványáról –, hogy roppant tehetséges ember, kár, hogy nem zeneszerző.

R. Z. Pontosabban – ha jól tudom – azt mondta, hogy nem zeneszerző, hanem feltaláló. De nem tudom, Schönberg mit látott az akkori Cage-ben, én az öreg Cage-et ismertem. Ráadásul azért borzasztó nehéz egy ilyen jelentős emberről beszélni, mert nem egyszer lehetünk tanúi annak, hogy midőn egy nagy szellemiség fizikai léte megszűnik, a világ hirtelen hajlamos lesz az azt követő rövid időn belül olyasmit is megérteni, amit az illető életében nem akart vagy nem tudott megérteni.

K. Z. A történelminek tűnő távolság miatt?

R. Z. Nem a távolság miatt. Egyszerűen valahogy ilyen hatású jelenség fizikai megtestesülésének eltűnése olyan helyzetet teremt, amelyben nagyon hálás feladat hirtelen „megvilágosodni”, s úgy érzem, Cage-dzsel kapcsolatban ezt különösen jó volna elkerülni. Mint ahogy ő maga is...

K. Z. Hogyan magyaráznád meg egy konzervatív, ha úgy tetszik vaskalapos, ha úgy tetszik ignoráns pályatársadnak Cage jelentőségét? Esetleg valakinek, aki őt örültnék vagy félbolondnak tartja?

R. Z. Amikor Cage-et megkérdezték, melyik darabját tartja a legfontosabbnak, habozás nélkül azt felelte, hogy a 4' 33" című művét – amely ugye semmiféle előre intencionált cselekményt nem tartalmaz. Az egész kompozíció az előadás helyszínén éppen megszólaló hangokból, létrejövő eseményekből áll. Valószínűleg az egész Cage-féle gondolkodásban ez a legfontosabb. Az a szabadság, ahogy Cage mindent elfogad. Hiszen a 4' 33" nem más, mint maga az elfogadás, a világnak az elfogadása. Az események elfogadása. És tulajdonképpen maga ez a gondolat szabadítja fel a zenéről való gondolkodást is. És azt hiszem, Cage után vagy ez után a darab után – amely, ha jól em-

lékszem, 1952-es keltezésű, legalábbis az első változat – *nem lehet* a zenéről úgy gondolkodni, mint annak előtte.

K. Z. Konformisták vagy konzervatívok fogadatlan prókátoraként nem is azt kérdezném, zene ez még egyáltalán, vagy mennyire feszíti szét a zenei határokat, hanem sokkal inkább azt: *kell-e* ez a zenének?

R. Z. A zene, amit Cage irt, nagyon, nagyon közel áll a világ zeneiségének egy olyan részéhez, amelyet régen homály fed – és most a tradicionális zenékre, mindenféle népek zenéire gondolok, amiknek a megszólalása, eszköztelensége, sokszor pusztán a hangzás egyszerűsége könnyen eszembe juttatja a cage-i gondolkodást. Néha úgy tűnik, szinte végtelen az egyszerűség, ami jellemzi. Ami különben azokat az említett, dőlőfős európaiak által sokszor primitívnek bélyegzett zenéket is. Közben az egészmégiscsak kozmikus.

K. Z. Ellenvethetném, hogy Bartók nem vonzotta. Bartók és a népzene kapcsolata sem érdekelte különösképpen, illetve *Bartók népzeneje*, a zenefolklór azon faktora, amely Bartók számára az életet jelentette, őt nem lelkesítette, nem jelentett a számára semmit. Lehet, hogy nem volt neki elég népi, elég ősi, netán elég primitív?

R. Z. Valóban nem látom Cage életművén, hogy a bartóki értelemben vett népzene bármennyire is érdekelte volna. Viszont a távol-keleti zene, gondolkodás, ha úgy tetszik, filozófia nagyon is érdekelte. Kapcsolata Suzukival s a Suzukin keresztül megismert *zennel* jelentősen kihat életművére, az utolsó pillanatilag.

K. Z. Tehát neki az európai zenei ideálhoz, zenekultúrához lényegében semmi köze.

R. Z. Ezt megint csak nem merném egyértelműen kimondani. Mert néhány darabjában – most hirtelen a HARMADIK KONSTRUKCIÓ jut eszembe – olyan megoldások találhatók, amelyek nyilvánvalóan számunkra ismerős stílusok részei lehetnének. Ott a formarészeket szabályszerű kádenciák határolják, amelyek természetesen – minthogy Cage az ütőhangszeres darabjaiban éppen a konkrét hangmagasságokat akarta elérni – nem hangmagasságokban jelentkeznek, hanem egy ritmikai figurában. Úgy érzem, ennek a használata mégiscsak egyfajta hagyományos gondolkodásra enged következtetni. Igaz ugyan, hogy Cage életében, művészetében ez nagyon, de nagyon ritka.

K. Z. Hogy a hangmagasságok nem hagyták hidegen, több művéből is kiderül, még az ütőhangszerekre írottakból is, sőt az Amadinda Együttesnek adott instrukcióiból is, hiszen keményen és radikálisan lecseréltetett veletek hangszereket. Éppen hangmagassági problémák miatt.

R. Z. Igen, de nem keményen és nem radikálisan. Amikor azt próbáltuk kinyomozni, hogy a darabok megszületésekor milyen hangzáskép járhatott a fejében, nem győzte hangsúlyozni, hogy szerinte az ütőhangszereknek pontosan az a szépségük, hogy végeredményben megfoghatatlanok, nem lehet a hangzást egészen egzakt módon lekotázni, mereven rögzíteni. Mert abban a pillanatban, hogy *más* őt hangszert tesznek oda – amelyek adott esetben ugyanazok a fajták, de mégis más példányok –, reprodukálhatatlan az *egyszeri* hangzás.

K. Z. De te sem tagadod – abból, amit elmondtál, kiderül –, hogy Cage zenéjében vagy bizonyos műveiben az európai zenekultúrának legalább azok az elemei benne vannak, amelyek lejegyezhetőséget, reprodukálhatóságot, alapelemeiben hasonló előadásokat feltételeznek egy mű esetében.

R. Z. Persze, bármilyen darab, amit megkomponáltak, s abból bármiféle lejegyzés készült, alapelemeiben sérthetetlen. Egyébként sokat – az elmúlt napokban, mikor tu-

domásomra jutott a halálhíre, különösen sokat – morfondíroztam azon, hogy vajon a Cage-életmű mely része lesz, ami időtálló és fönmarad.

K. Z. Tehát úgy érzed, nem minden része lesz időtálló?

R. Z. Igen. Határozottan úgy érzem, hogy például az a része, amely az ő személyes előadói jelenlétét feltételezi, netán kívánja, úgy, ahogy van, el fog tűnni.

K. Z. És itt nemcsak az audiovizuális darabokra gondolsz, hanem...

R. Z. Hanem például az EMPTY WORDS című munkára, amely négy részből áll, megközelítőleg tizenkét óráig tart, és kötve hiszem, hogy rajta kívül bárki akár csak megpróbálná előadni.

K. Z. Leírt formában megvan.

R. Z. De üljön oda valaki, és mondja el úgy, mint amikor – emlékszel – Szombathelyen leült, és elmondta a negyedik részt. El tudod képzelni bárkitől is?

K. Z. Elvben el is tudom képzelni. Na de az ő életművének – legalábbis a lejegyzetnek – mégis a jelentősebb hányada, mondhatni túlnyomó többsége *nem* igényli a szerző személyes jelenlétét. Aprópó, mennyire tartotta jelentősnek Cage az ütőhangszeres műveit? Hová helyezte el őket?

R. Z. Sosem kérdeztem tőle.

K. Z. Te hová helyeznéd el őket? A legmagasabb polcra? Egyáltalán létezik-e ilyen faktor?

R. Z. Most tévedünk pontosan arra a területre, amire az elején azt mondtam, jó lenne elkerülni. Mert mindenfajta véglegesség valahogy idegen Cage-től. Néha úgy érzem, egy-egy megnyilvánulásával mintha még jobban elrejténé magát, személyiségét.

K. Z. Ez a hajlam valamennyiünkben megvan. Erre még csak azt sem lehet mondani, hogy alapvetően nem európai típusú hajlam. Mert hiszen nagyon sokan színészkednek, nagyon sokan nem lebbentik fel magukról a fátylat. De megmondom őszintén, azért vagyok szkeptikus ezekkel a megnyilvánulásokkal szemben, mert ad hoc jellegűek. Szóval akkor is a lejegyzett műveket tekintem jelentősebbeknek, ha pontosan tudom: egyes alkotók fizikai léte, alapjában rögzíthetetlen megnyilvánulásaiuk fontosabbak akár az utókorra nézve is, mint a leírt munkáik. Sok ilyen példát lehetne az európai zene történetéből is felsorolni. Még Cage saját műveit érintő instrukcióit sem tekinteném az egyetlen és egyedül lehetséges...

R. Z. Olyannyira nem, hogy muszáj itt elmondanom egy történetet. Az 1935-ben komponált kvartett kidolgozatlan, meghangszereletlen formában került annak idején kiadásra. A negyedik tétel nyomtatott kottájából hiányoznak a struktúrahatárok. Úgy gondoltuk, addig nem lehet jól hangszerezni, ameddig nem vagyunk tökéletesen tisztában a darab *belső életével*. Végül sikerült rendszert találni az említett tételben, ami mindent megmagyaráz. Négy hang kivételével. Továbbmenően kiderült, hogy ennek a tételnek a befejezése teljesen illogikus, viszont 1912 nyolcad érték van benne, ami megegyezik Cage születési évének számával. Úgy találtuk, hogy ez nem lehet véletlen, s megkérdeztük tőle, hogyan is van ez. Az 1912-es szám felhasználása tudatos vagy nem tudatos? Erre elkezdett csodálkozni, hogy na hát, tényleg annyi? A tétel végén van egy nagyon furcsa terület, amelynek zenei eszközei teljesen elütnek az addig használtaktól. Azt is megkérdeztük, hogy az miért van úgy. Azt felelte, hogy ott nagyon tréfás akart lenni, ezért írt különböző hosszúságú crescendókat. És a döbbenet az, hogy ez mind, úgy, ahogy van, *nem igaz*. Mert éppen azok a hosszúságok adták meg a kulcsot nekünk a darab végleges föltérképezéséhez. Ennek tudatában kellett hogy legyen.

K. Z. Olyan módon, mint Bartók, aki használta az arany metszés arányait műveiben, de nem tudta, vagy úgy tett, mintha nem tudná?

R. Z. Talán igen. Cage személyes megnyilvánulásai műveivel kapcsolatban nagyon sok esetben újabb kérdésekhez vezettek. Emögött azt érzem, hogy ő tulajdonképpen soha nem akart végleges magyarázatokkal szolgálni. Minden darab nyitva áll. Tehát végeredményben hiába keresgélünk, hiába kérdeztünk, hiába hisszük a megoldást. És neki pontosan ez az élete. Hogy a dolgok nem merevednek meg, sokféle létük lehetséges. Cage művészetében változatlanul nem az előítélettől való mentességet, hanem a mindent elfogadni tudó készséget hangsúlyoznám. A sokak által még mindig vezetősztásban lévő európai zene pedig egyszerűen képtelen volt a legutóbbi időkhöz közeledni más földrészeknek a kultúráját, gondolkodását, művészetét.

K. Z. Gondolod, hogy szándékosan?

R. Z. Azt gondolom, hogy az európai természetben van egy – hogy mondjam – önteltség. És ez abszolút hiányzott Cage-ből.

K. Z. Ez így van, de időben, stílusban és térben is oly sokrétű az európai zene, hogy nagyon sokáig, a XIX. század végéig nem szorult fölfrissítésre. És akkor még mindig csak a saját népei zenéjéből táplálkozott. Tehát...

R. Z. Ha azt mondjuk, európai zene, hány évszázad jut eszedbe? Tíznel biztosan nem fogsz nagyobb számot mondani.

K. Z. De hát az isten szerelmére, nem is ismerjük...

R. Z. Na, ez az. És mégis egy óriási tradícióról beszélünk. Hat évszázad az emberiség nem tudom hány évszázadához képest?

K. Z. Jó... de hogyha azt vesszük, a történelem előtti idők aránya az emberiség létében is óriási ahhoz a kis tízezer évhez, amit ismerünk vagy jobban ismerünk. Egymillió év és tízezer év, az nagyon nagy különbség.

R. Z. Igen, de az emberi szellem számára vagy egy közösség gondolkodásának a számára – és e helyütt teljesen felesleges, hogy megnevezzünk bármely népet – nem. Az nem tízezer évben méri tradícióját. Még mielőtt teljesen elkanyarodnánk...

K. Z. Pontosan a lényegnél tartunk. Tudniillik, hogy mi is az, hogy tradíció, milyen gyors az evolúció, hogy egyáltalán egy kultúra miből épül fel és így tovább. Én is azt hiszem, hogy minden jelentős, maradandó érték borzasztó hosszú folyamat végterméke, és hallatlan – így mondanám, ez a szó jön most a számra – mázli van jelen minden igazi érték megszületésénél. Mert a megszületéshez az az egyáltalán nem elhanyagolható faktor is kell, hogy valaminek elérkezzen az ideje. A zenetörténet előtti időkben létezhetek talán – tegyük fel, a régi görögöknél – olyan zenei tehetségek, akiknek egyszerűen nem volt lehetőségük kifejlődni, mert maga a zene nem tartott még ott. Helyette lettek belőlük közepes filozófusok. Nem gondolkodtál még ezen?

R. Z. Nem. Eleve nem tudok gondolkodni azon, hogy mi lett volna, ha Cage a XIX. században... el sem tudom képzelni. Lehet, hogy a gondolat nagyon érdekes, de nem tudok vele foglalkozni.

K. Z. Akkor viszont felteszem a kérdést, hogy a XX. század tette Cage-et Cage-dzsé? Vagy ő maga?

R. Z. Cage életében a XX. századnak nyilván ugyanolyan jelentősége van, mint Cagének magának. Vagy mint Amerikának. Hiszen Kaliforniában élte fiatal éveit, ahol az első pillanattól kezdve kapcsolódási pontjai lehettek a távol-keleti kultúrával. Jelentősége lehetett feltaláló apjának, akiről azt mondta, néha eltűnt egypár napra, s akkor rendszerint feltalált valamit. Jelentősége lehetett Schönbergnek, aki a tradíciók felrú-

gásában ugyancsak jeleskedett. Hiszen Schönberg élete sem szólt másról egy időszakban, mint hogy valami újat létrehozni...

K. Z. De mégis német alapokon, amire ő nagyon büszke, többször említi...

R. Z. Az amerikai Cage nem gondolkodik német alapon, de ettől függetlenül is lehetett rá Schönbergnek hatása.

K. Z. Természetesen. Ha a HÁROM KONSTRUKCIÓ-t alaposabban megnézzük, számomra egy par excellence komponistát, zenei jelenséget mutatnak be, aki konstruktív gondolkodással, hangszereléssel, a zene megannyi más elemével a legszigorúbb szabályok szerint építkezve *játszik*. És valahogy a játék örömét érzem mindenben, amit Cage csinál. Gyakorlatilag azt a fajta spontaneitást, amit nagyon sok huszadik századi művel kapcsolatban nem tudok fölfedezni.

R. Z. Így van. Amit Cage műveiből soha nem érezni, az a spekuláció. Az ő zenéje és gondolkodása – kezdve a happeningdaraboktól, végezve szinte bárminél – sohasem spekulatív preconcepcióból indul ki. A játék itt tényleg nagyon fontos. Hogy játszik. Hogy sohasem erőlködés, amit ő csinál.

K. Z. Korlátozott előadói gárdája lévén nem szükséges, hogy bizonyos apostolok továbbvigyék a zenéit? Elég a leirt forma? A maga talányos mivoltában is?

R. Z. Hogy érted, hogy apostolok?

K. Z. Előadói...

R. Z. Akik most jönnek, és elmondják, hogy hogyan kell...

K. Z. Akik továbbviszik az ő zenéjét. Akik instrukciókat kaptak tőle...

R. Z. Hogy mondjam? Az az előadóművész, aki ma – nagyon durván fogalmazva – tőkét kovácsol Cage halálából, és azt merészeli mondani, hogy egy darabját így kell meg úgy kell eljátszani, az tökéletesen az ellenkezőjét csinálja mindannak, amit Cage egész életében gondolt és művelt. Ha valamit ő sohasem mondott ki a darabjaival kapcsolatban – s ez saját tapasztalatom –, hát akkor ez a szó az: *kell*. Ez az ő szájából soha nem volt hallható. Tehát ha fellép egy ilyen előadói apostolsereg, akkor mind hazudik. Ez meggyőződésem.

K. Z. Utoljára hagytam azt, amire részben válaszoltál is, hogy... ha mindennel együtt nézzük az életművet, az összes kísérletezéssel, értékkel, szeméttel...

R. Z. Festményekkel...

K. Z. Tehát, ha Cage műve fönmarad, akkor ennek jelentős oka nem az-e, hogy mindig is lesznek kérdőjelek, megfejtésre váró titkok és főleg lehetőségek, olyasfajta lehetőségek, amelyek az európai tradíciók ketrecébe – hogy így mondjam – beszorított zenészeknek a szabadságot jelentik?

R. Z. Egy bizonyos dolog fönmaradásáról ha beszélünk, akkor szerintem kapásból van egy bizonytalansági tényező. Egyáltalán nem biztos, hogy néhány évszázad múlva az európai zenének a maihoz mérhető dominanciája lesz. De ettől függetlenül: akkor marad fön bármilyen is, ha az aktivitását nem veszi el a szerző fizikai elmúlásával. Ha van benne valami, ami ellenáll az időnek, és lehetővé teszi, hogy értelmezhető legyen különböző közegekben, kulturális környezetekben, emberi szituációkban. S Cage műveinek jelentős része hordozza ezt az időnkivüliséget, így mindenképpen fön kell hogy maradjon. Az életmű jelentős részében hordoz olyan elemeket, amelyek isten tudja mennyi idő múlva is értelmezhetők lesznek valamilyen módon az illető kor részére. Hogy hogyan, nem tudom. De ez tulajdonképpen minket nem is olyan nagyon kell hogy foglalkoztasson.

Szauer Ágoston

MÚHELY

Árnyak nőttek a padokhoz,
sosem látszik a mennyezet,
nincs folyosó, mely elvezet,
a zene matt és barokkos.

Kettő brácsáz, egy fagottoz,
minden kis láng egy ékezet,
gyanta lepi a székeket,
gordonka dől a sarokhoz.

Lakkilatban dallam libben,
megdől egy hang, s elszáll innen.
Nyitott ablak tán a fenti.

Ismétlés csak, egyre-másra,
a feledés ellen játszva –
kottát írni nem tud senki.

PARTOK

bolond amforatestű asszony
keze a fülkekilincsen
a távbeszélőlámpa ki-kigyúl,
mérföldekre senki sincsen

a túlparti távcsőnek fénypont
világítótoronyféle
felvillanása esetleges
akár az őr ebédje

nőruhába burkolt
halászott antik váza
római számos telefonkönyv –
a parti őrség háza

Vajda Mihály

A TUDÓS, AZ ESSZÉISTA ÉS A FILOZÓFUS

1910: Lukács elkészült már A LÉLEK ÉS A FORMÁK¹ című esszékötetének a német változat számára átdolgozott kéziratával is. Seidler Irma öngyilkossága után, 1911 augusztusában ír még egy esszét A LELKI SZEGÉNYSÉGRŐL (EGY LEVÉL ÉS EGY PÁRBESZÉD) címmel,² 1911–12 telén viszont már állítólag rendszeres esztétikáján dolgozik, amelyvel később Heidelbergben habilitálni akar. 1914-ben kész a mű, melyet ma A HEIDELBERGI MŰVÉSZETFILOZÓFIA címen ismerünk³ (hogy ezt akkoriban Lukács és mások is kész műnek tekintették-e vagy sem, az már más lapra tartozik), Lukács azonban ahelyett, hogy megkísérelné a habilitációt, egy Dosztojevszkij-esszé megírásához fog. Amint azonban elkészül az első fejezettel,⁴ feladja az egészet, s újra a rendszeres esztétikán kezd dolgozni,⁵ hogy azután 1918-ban évtizedekre felhagyjon a rendszeres teoretikus munkával, és írói munkásságát a kommunista politikának rendelje alá.

Mivel kell mindezt magyarázni? S ami itt minket a leginkább érdekel: mi köze mindennek Heidelberghez, ahol környezete – mindenekelőtt azok, akik ott számára az idő tájt mértékadók voltak – Lukácsot elsőrangú esszéistának ismerte el, ami azonban a rendszeres munkára való képességét illeti, szkepszissel tekintett rá?

Márkus György LUKÁCS ELSŐ ESZTÉTIKÁJA⁶ című dolgozatában idézi a fiatal filozófusnak 1911 szeptemberében íródott (tehát az első heidelbergi tartózkodását megelőző időből származó), Paul Ernsthez intézett levelét, ahol Lukács a korabeli német kultúrának a filozófia – hogy úgy mondjam – igazi szellemével szembeni értetlenségéről panaszkodik: „A németek számára Kant és Hegel valóban hiába élte át, hogy létezik a »szellem önmozgása«, hogy csak a szellemre lehet hatni – ma Németországban ezt senki sem tudja. És nem is akarja tudni. Azt hiszik, megélhetnek »gyakorlati« rutinmunkájukkal.” És már a levél elején levonja a maga számára a gyakorlati következtetést: „Látom, hogy mégis a tiszta »tudományos« filozófiához űznek.”⁷ Ha az ezt követő hét-nyolc – alkotói szempontból rendkívül termékeny – évben Lukács ide-oda kapkodását ennek a megjegyzésnek a fényében akarjuk magyarázni, akkor feladatunk végtelenül egyszerűnek tűnik. Minthogy habilitálni akart valamelyik német egyetemen (Freiburg és Heidelberg jöhetnek szóba; Heidelbergben azonban több és jobb kapcsolata volt, így majdnem magától értetődőnek tűnt, hogy ez utóbbi helyen fog kísérletezni), alkalmazkodnia kellett az említett „gyakorlati rutinmunkaszellemhez”, azaz fel kellett hagynia az esszéírással, s „tudományos” filozófiát kellett művelnie. Az a kézirat tehát, amelyet Márkus György 1974-ben A HEIDELBERGI MŰVÉSZETFILOZÓFIA (1912–1914) címen adott ki a hagyatékból, ennek a filozófusra kényszerített alkalmazkodásnak első eredménye lenne. Éppen ilyen egyszerű lenne továbbá pszichológiai magyarázatát adni annak, hogy 1914-ben miért adja fel a rendszeres mű befejezésére vonatkozó tervét. A világháború kitörése – amely nemcsak a világtörténelemnek, hanem Lukács személyes sorsának is új irányt szabott – evidens magyarázattal szolgálna arra a tényre, hogy felhagy ezzel a számára idegen és kellemetlen tevékenységgel, s visszatér az esszéformához,⁸ hogy azután 1916-ban

– Budapestről visszatérve Heidelbergbe – ismét hozzáfogjon rendszeres esztétikájának vagy művészetfilozófiájának kidolgozásához. Mégsem mondott le véglegesen a szándékáról, hogy Heidelbergben habilitáljon. Ha pedig habilitálni akart, akkor szóba sem jöhetett, hogy ezt valamifajta esszével, illetve esszéjellegű művel tegye. Elegendő csupán Max Weber véleményét idézni: „*Ha őszinte akarok lenni, el kell mondanom valamit. Egy nagyon jó barátja – szóval: Lask – azon a véleményen volt: »született esszéista, nem fog megmaradni a szisztematikus (szakszerű) munkánál; ezért nem kellene habilitálnia. Az esszéista persze egy hajszállal sem kevesebb a szakszerű szisztematikusnál – talán éppen ellenkezőleg! – De nem való egyetemre, és nem tenne jót sem a cégnek, sem pedig, ami még fontosabb, saját magának.*» Annak alapján, amit annak idején felolvasott nekünk esztétikája ragyogó töredékeiből, én élesen ellentmondtam ennek a nézetnek. És mivel hirtelen elkanyarodása Dosztojevszkij felé ennek a [laski] nézetnek látszott igazat adni, gyűlöltem ezt a munkáját, és gyűlölöm ma is. Mert alapjában véve nekem is ez a véleményem. Ha önnek valóban kibírhatatlan kin és gátlás, hogy egy szisztematikus művet befejezzon, és közben máshoz ne fogjon – akkor nehéz szívvel, de azt tanácsolnám: hagyja a habilitációt. Nem azért, mert »nem érdemli meg.« Hanem mert nem használ önnek, és végső soron a diákoknak sem, a legmélyebb értelemben. Akkor más a hivatása.”⁹

A történet azonban egyáltalán nem látszik ilyen egyszerűnek és egyértelműnek. Egyrésztől semmiképpen sem magától értetődő, hogy Lukács a filozófiai szisztematikát, a rendszeres művészetfilozófiát azonosította volna a gúnyral emlegetett „*tudományos*» filozófiával”. Amint majd még látni fogjuk, nagyon is lényeges nyilatkozatai utalnak arra, hogy az volt az ambíciója: maga mögött hagyja az esszéizmust, és rendszeres filozófiát alkot. Mint már mondtam: az ötletnek, hogy megírjon egy rendszeres művészetfilozófiát, tulajdonképpen semmi köze sem volt a habilitációhoz. A művészetfilozófia első fejezete már Firenzében elkészült.¹⁰ 1916-ban, amikor újra dolgozni kezdett művén, persze már habilitációs irásként kezelte azt, s a lehető leggyorsabban be kívánta nyújtani.

Másrésztől viszont, bármilyen rossz volt is a véleménye Németország szellemi állapotáról,¹¹ a szemében Weber és Lask semmiképpen sem voltak ennek a kicsinyes szellemnek a képviselői. Lukácsnak amaz ismételt kísérleteit, hogy egy rendszeres esztétikát tető alá hozzon, Heller Ágnes éppenséggel abból eredő frusztrációval magyarázza, hogy „csak” esszéista, nem pedig rendszerező tehetséggel rendelkezett. Lukács igyekezete és kudarcai Heller szerint abból fakadnak, hogy a filozófus magáévá tette a tudományos filozofálás követelményeit, jóllehet azoknak semmiképpen sem volt képes-e eleget tenni. „*Lukács képtelen volt kimondani: a filozófiai esszék iránt van tehetségem, ezért én ezt fogom művelni, s csináljanak bármit is a többiek, nem tartozik rám.*”¹²

Nem hinném, hogy el kellene döntenünk – szerintem nem is lehet eldönteni – a kérdést, vajon Lukács számára a rendszeres munka valami rákényszerített nyűg volt, amihez alkalmazkodni akart, vagy, éppen ellenkezőleg, valamiféle eszmény, amelyhez – úgy érezte – nem tud felnőni. Mindkét – nagyon is különböző – motívum játszhatott bizonyos szerepet. Amúgy is egy másik kérdés tűnik számomra fontosabbnak. Egy olyan kérdés, amely nem egyszerűen Lukács szellemi biográfiájára, hanem Heidelberg szellemi légkörére s azon túl a német filozófiai fejlődés állapotára vonatkozik. A kérdés így hangzik: valóban egyszerűen csak arról lenne itt szó, hogy képes-e Lukács egy problémának türelmes rendszerességgel utánajárni, a „professzori céh” szabályait követni? Köve hiszem. Szó van itt tartalmi kérdésekről is, a filozófia státusáról is, arról, hogy vajon egyáltalában lehetséges-e a filozófiát tudományként művelni; így az adott esetben tényleg egyértelmű és megnyugtató választ adni arra a kérdésre: „Műalkotá-

sok vannak, miként lehetségesek?” – ami egyben azt is jelentené, hogy egy valamiképpen beteljesült kantianizmus lenne a filozófia végső szava. Vagy éppen ellenkezőleg: tudomásul kell vennünk, hogy a megismerés és valamennyi más „tétélezés” végső feltételeit illető kérdés nem megoldható, azaz hogy a tudomány és az a racionalista világkép, amely a világ varázslattól mentessé tételén nyugszik, más világképekkel szemben semmiféle előjoggal nem bír.

A dolog ironiája, hogy a „szerény céhes munkát” követelő Max Weber végső soron arról van meggyőződve, hogy a „végső kérdések” nem megoldhatók, míg Lukács a „gyakorlati rutinmunkát” azért utasítja vissza, mert „a filozófia végső kérdéseit” kívánja megoldani. Mindaddig, amíg nem érezte képesnek magát arra, hogy előálljon e megoldással, legalább a megoldás irányát szeretne volna jelzesszerűen megadni. Ez pedig az esszét jelentette a számára. Meg vagyok győződve arról, hogy a megváltás, a szilárd bizonyosság iránti leküzdhetetlen vágytól úzított Lukács sohasem adta fel azt a lehetőséget, hogy ráleljünk racionális tudásunk szilárd alapjaira. Számára az esszéforma valami ideiglenes, pontosabban átmeneti forma volt – a végső, szilárd igazsághoz vezető úton. Ezzel szemben Max Weber, aki a végső metafizikai kérdések „megoldhatóságát” illetően teljesen szkeptikus, s ennek megfelelően egy „igazán emberi társadalom” lehetőségét illetően nagyon pesszimista volt, meg akarta tiltani az irracionálissal folytatott veszélyes játékot legalább azon a területen, ahol a ház urának tarthatta magát. Az egyetem falai, egy olyan intézmény falai között, melynek a racionálisan megismerhetőt kell szolgálnia, nem akarta és nem tudta megtúrni az esszéistát: a prófétát. Gyűlölnie kellett tehát A REGÉNY ELMÉLETÉ-T ez a mű heidelbergi körének legzseniálisabb ifjú tagja és az egyetem mint intézmény közé állott. Talán már sejtette: semmi sem tudja majd Lukácsot visszatartani attól, hogy hamis prófétává legyen.

A heidelbergi Lukács-történetnek ezt az interpretációját persze nem lehet direkt módon bizonyítani. Hogy azonban legalább hihetővé tegyem, szeretném itt a következőket tárgyalni: 1. Lukács az esszéről, 2. Max Weber a tudományról, 3. A habilitációs írás első fejezete első és második variánsának összehasonlítása.

I. Heidelberg előtt: Mi az élet, az ember és a sors

Lukács első esszékötetének, A LÉLEK ÉS A FORMÁK-nak az előszava egy levél. A szerző levele legjobb barátjához, az esszék német fordítójához, Popper Leóhoz szól. Az írás: levél az esszéről, a kísérletről. Ez is a címe: LEVÉL A KÍSÉRLETRŐL.¹³ Lukács itt mindenekelőtt a tudomány és a művészet megkülönböztetésére tesz kísérletet, hogy e megkülönböztetésen keresztül jusson el azután az esszé jellemzéséhez. „A tudományban a tartalmak hatnak ránk, a művészetben a formák; a tudomány tényeket és azok összefüggéseit nyújtja a számunkra, a művészet ezzel szemben lelkeket és sorsokat. Itt elvi különbségek vannak, és nincsenek pótlások és átmenetek. És ha kezdetben, a differenciálatlan korokban együtt van még, és elválaszthatatlanul tudomány és művészet (és vallás és etika és politika), mihelyt különvált a tudomány, értékét veszítette minden előkészítője. Csak ha valami minden tartalmát feloldotta a formában, és így tiszta művészetté lett, csak akkor következhet be, hogy már nem lehet feleslegessé; akkor azonban egykori tudományossága teljesen feledésbe merül és jelentőség nélkül való lesz.

Tehát van művészet-tudomány; és van az emberi temperamentumoknál egy másfajta megnyilvánulása, mely megjelenési formának rendszeren szintén a művészetről való írást választja. Csak rendszeren, mondom, mert sok írás van, ami ugyanezekből az érzésekből nőtt, és mégsem érinti

az irodalmat és művészetet; mely ugyanazokat a kérdéseket teszi fel az élethez, mint minden kritikának nevezett írás, csak éppen egyenesen az élethez fordul velük, és nem kell neki irodalom és művészet mint közvetítő. És éppen a legnagyobb, a legtökéletesebb esszéisták írásai ilyenek: Platón dialógusai és középkori misztikusok írásai, Montaigne ESSZÉI, valamint Kierkegaard imaginárius naplói és novellái.”¹⁴ Van tehát először is a tudomány. Tényekkel és azok összefüggéseivel foglalkozik. Ez a foglalatosság nem érinti tehát a lényegiségeket. A tudományban minden esetleges. A tények ugyanis nem kényszerítő erejűek: egészen mások is lehetnének. Van azután, másodszer, a művészet. A tiszta művészetben minden tartalom feloldódik a formában. „Csak ha valami minden tartalmát feloldotta a formában, és így tiszta művészetté lett, csak akkor következhet be, hogy már nem lehet feleslegessé, akkor azonban egykori tudományossága teljesen feledésbe merül és jelentőség nélkül való lesz.” A „művészet [...] lelkeket és sorsokat” nyújt a számunkra. Ha a két állítást összevetjük, azt kell mondanunk: A művészet, de csakis a művészet képes arra, hogy túllépjen az emberi élet esetlegességein és ténszerűségein, s megmutassa a lényegit, a sorsszerűt. A tudományosságot, a ténszerűséget el kell felejtünk, ezeknek el kell veszíteniök jelentőségüket, hogy a lelkileg lényegi, a sorsszerű világosan álljon előttünk. A tudomány fejlett formáitól nincs is többé átmenet a művészethez. Harmadszor van a művészet-tudomány. Lukács itt ezt nem elemzi, ha azonban a tudomány mint olyan meghatározása erre is érvényes, akkor a művészet-tudománynak a már tiszta formába emeltet kell világunk valamifajta tényeként, valamifajta esetlegességként felfognia. A művészetről azonban lehet olyan formában is írni, hogy az ne legyen többé ténszerűségnek tekinthető. Ez, negyedszer, a kritika, az irodalom- és a művészetkritika. Talán valamifajta művészetéről szóló művészet, olyaténvaló írás művészetéről és irodalomról, hogy ne kezeljük többé azokat pusztán a világ tényeként, hanem ők maguk is feloldódjanak a formában. S van, ötödször, az esszé, „mely ugyanazokat a kérdéseket teszi fel az élethez, mint minden kritikának nevezett írás, csak éppen egyenesen az élethez fordul velük, és nem kell neki irodalom és művészet mint közvetítő”. A dolog fogalmilag minden, csak nem egyértelmű: vagy kritikaértelmezésem hamis, s a kritika talán mégis valami más, mint művészet a művészetéről, vagy pedig hiányzik még valami, ami az esszét – ezt az így vagy úgy, de művészetsszerűt – a szorosabb értelemben vett művészettől (ahol lélekről és sorsról van szó) megkülönbözteti. A példák azonban segítenek: esszék Platón dialógusai, a misztikusok írásai, Montaigne ESSZÉI, valamint Kierkegaard imaginárius naplói és novellái. Az esszé tehát egyfajta művészeti műfaja a filozófiának, amely a szorosabb értelemben vett művészettel valamifajta rokonságot mutat fel. S úgy tűnik, nem kevésbé értékes egyéb filozófiai műfajoknál, melyeket Lukács itt nem említ. Ha valamifajta támpontra akarunk találni, figyeljünk fel a következő kifejezésre: „[...] az emberi temperamentumoknak egy másfajta megnyilvánulása.” Ehhez a másfajta megnyilvánuláshoz tartozik a kritika és az esszé. Ez rendszeren a művészetéről való írást választja megjelenési formának. Ha viszont ugyanezzel a temperamentummal közvetlenül – irodalom és művészet mint közvetítő nélkül – az élet felé fordulunk, akkor esszéisták vagyunk. Az eddigieket összefoglalva azt mondhatjuk talán: eddig a viszonyulásnak három fajtája soroltatott fel. Először is adva van a tudomány, amely az – esetleges – tényeket és összefüggéseiket mutatja fel nekünk; méghozzá olyan módon, hogy itt nincsenek pótlások és átmenetek, ahonnan ugyanis nem vezet el semmi a viszonyulás más módjaihoz. Azután van művészet, amely a tartalmakat, a lelkeket és a sorsok területére tartozó tényeket és összefüggéseiket a tiszta formába emeli. Van végül az esszé, amely alapjában véve ugyanezt teszi, csak hogy talán mások a tartalmak, amelyeket a tiszta formába emel. És valóban: „[...] van-

nak élmények, amiknek nincsenek kifejező gesztusaik, és amik kifejezés után vágyódnak mégis. És az eddig elmondottakból kivesszed bizonyára, hogy mik és milyenek ezek az élmények. Az intellektualitás, a fogalmiság ez, mint szentimentális élmény, mint közvetlen valóság, mint spontán lételv; a világnézet a maga meztelen tisztaságában, mint lelki szenzáció, mint motorikus ereje az életnek. A közvetlenül feltett kérdések: mi az élet? mi az ember? mi a sors? De csak mint kérdések, mert a felelet itt sem felelet igazán, nem »megoldásokat« hozó, mint a tudományban vagy mint – magasabb szinten – a filozófiában, hanem szimbólum, sors, tragédia, csakúgy, mint bármely költészetben.»¹⁵

A dolog tehát, úgy tűnik, a következőképpen fest: az esszé mégiscsak egyfajta művészet, ahol is a lelkek és sorsok helyett az intellektualitás, a fogalmiság mint szentimentális élmény, mint közvetlen valóság, mint spontán lételv emelkedik formává (most már újból érthetjük a kritikát is művészetnek: a kritikában a művészet mint élmény, mint spontán lételv lesz formára emelve); mindent lehet azonban tudományosan is kezelni, mint tényt, illetve mint a tények szintjén lévő összefüggést. Ebben az esetben művészet helyett pszichológiával, kritika helyett művészet tudománnyal, esszé helyett pedig megint pszichológiával van dolgunk: a pszichologizmussal a filozófiában.¹⁶ Tisztább magasságokban azután mindez feldolgozható valóban *filozófiailag* is. Most még azonban valami középső szinten mozgunk (hogy szabad-e ezt mondanunk, nehéz kérdés: a tudománytól ugyanis – tudjuk – nincsenek átmenetek), ahol nincsenek „megoldások”, csak kérdések mint feleletek: szimbólum, sors, tragédia. Itt talán a legfontosabb: az esszé szintjén is vannak válaszok. Ezek a válaszok azonban „csak” kérdések, abban az értelemben, hogy nem „megoldások”. És megoldások nélkül minden csak szimbólum és sors és tragédia. Minden abba az irányba mutat, hogy itt – annak ellenére, amit Lukács a filozófia tisztább magasságairól mond – nem valamifajta „filozófiai műfaj” személyes megválasztásáról van szó, nem az esszéista vagy éppen a filozófus tehetségéről (csak nem hiszem, hogy Lukács számára Platon „kisebb” lett volna Arisztotelésznél, Montaigne „kisebb tehetségű” filozófus Descartes-nál, Kierkegaard Hegelnél!). Minden valószínűség szerint *a világhoz való viszonyulás módjáról van szó.* Ez már majdnem egyértelművé lesz, amikor Lukács az esszéista ironiáját elemzi. Esszé – kísérlés – a szó egyfajta szerénységre utal. De már magát a szerénységet is ironikusan éljük meg. *„Mert gógós udvariasság ennek a szónak egyszerű szerénysége. Ironikusan inti le saját gógós reményeit a végső pontok megközelítéséről.»¹⁷* Ezek után Lukács a platóni dialógusok ironiáját elemzi, hogy végül is azt állítsa: az újabb esszéistáknál is rátalál erre az ironiára. *„És nagy, modern esszéisták óriási tudományos apparátusában (csak Weiningerre emlékeztek) ugyanezt az ironiát érzem, és csak másfajta megnyilvánulását másoknak – Diltheynek például – finoman óvatos tartózkodásában.»¹⁸* Az ironia: távolságtartás az ábrázolttal szemben, tudatos távolságtartás a tényekhez, egyfajta majdnem-frivolitás, amely prioritást ad a szempontnak, a fogalomnak a látottakkal szemben. *„És nem érzed-e, milyen kedves és megható ironia, hogy amikor egy ilyen vágy teljesül, amikor egy nagy kritikus belealmodja a mi vágyainkat korai firenzei festményekbe vagy görög szobrok torzóiba, és elhossa onnan azt, aminek mi máshol hiába kerestünk formát, hogy akkor a tudományos kutatás új eredményeiről beszél, új adatokról, új módszerekről, régi adatok új elrendezéséről? Adatok mindig vannak, és mindig bennük van minden, de minden időnek más görögök kellene, és más középkor, és más reneszánsz.»¹⁹* Ez a távolságtartó, majdnem frivol látásmód azonban mégiscsak nagyon problematikus Lukács szemében. Már Szókratésznál is problematikus volt: *„És Szókratész [...] kimondja a hozzá hasonló emberek örök ideálját, amit sohasem fognak megérteni sem a töretlenül emberien érzők, sem a lényük legmélyén poéták, azt, hogy ugyanannak az embernek*

kell írnia a tragédiákat és komédiákat. Hogy szempont dolga a tragédia és komédia: a kritikus kimondta itt legmélyebb életérzését, a szempont, a fogalom prioritását az érzés felett, a legmélyebben görögellenes gondolatot, amit csak elképzelni lehet.”²⁰ A problematikus tehát a szempont, a fogalom prioritása – nem a tényekkel, hanem az érzéssel szemben.²¹ Egyfajta frivol intellektualizmus az, amit itt az esszéista az esszéista szemére vet.²² „[...] ha egyszer egy gondolkodási mód problematikussá vált – és ez a gondolkodásmód s annak ábrázolása nem is vált problematikussá, hiszen mindig is az volt –, akkor az üdvösség mindenfajta probléma esetében csakis a kérdésesség legvégső kiélezettségéből, egyfajta radikális az úton végigmenésből származhat.”²³ Nincsen más út, csakis az esszéistái – hiszen a tudomány szóba sem jöhet, a tényektől nem vezet út a lényegiségekig. Megoldásokról pedig a tudományban szó se essék – mindaddig, amíg el nem jő a filozófus, akinek saruját megoldani sem érdemes az esszéista. „Az esszéista egy Schopenhauer, aki a Parergát írja, arra várva, hogy eljőjön az ő (vagy a más) országa mint akarát és képzet: ő a Keresztelő, aki kivonul a pusztába, hogy ott hírt adjon arról, akinek el kell jönnie, arról, akinek ő nem érdemes saruját sem megoldani [...] Az előfutár tiszta típusa, s nagyon kérdésesnek tűnik, hogy az ilyen önmagában, tehát az általa megjövendöltek sorsától függetlenül, egyáltalában igényt tarthat-e értékre és érvényességre.”²⁴ Lehetetlen nem látni, hogy a megoldás itt megváltás – Lösung ist Erlösung –, hogy itt műfajok és műnemek csak azért játszanak szerepet, mert ők a viszonyulás formái, „hozzárendelt, zugerechnet” formái. Lehetetlen nem látni, hogy itt a kizökkent időről van szó, ahol az esszéista csupán a kizökkent idő hírnöke, s a filozófus és csakis a filozófus az, aki megváltó lehet, aki arra született, hogy a kizökkent időt helyretolja. „Az esszé nyugodtan és büszkén állíthatja szembe a maga töredékességét a tudományos egzaktság kis beteljesültségeivel és az impresszionista frissességgel, de legtisztább megvalósulása, legerőteljesebb célba érkezése is erőtlenné lesz, ha megjött a nagy esztétika.”²⁵ A nagy esztétika? Már hogyan lenne a nagy esztétika megváltás? Hiszen kétség sem lehet felőle, hogy a megváltásról van szó! Irónia? Persze. Az esszéisták mindig ironikusak. Vagy a nagy esztétika, vagy a lényegtelenbe való behullás apokalipszise. Nem feledkezhetünk meg róla, hogy Lukács egész életművében csak egyetlen rövid pillanat volt, ahol az esztétika mint megváltóptlék nem állt a középpontban. A TÖRTÉNELEM ÉS OSZTÁLYTUDAT történelmi pillanata, amikor is az e világi gyakorlati megváltás pusztító hitében élt.

Hogy mit értett akkoriban Lukács esszén, az most már alapjában véve világosnak tűnik. Az ugyanis világos már, hogy az esszéforma a világhoz való sajátos viszonyból fakad. Mi határozza meg ezt a viszonyulást – ezt azonban még alapjában véve nem tudjuk. A mondottak után talán azt állíthatnánk, hogy három lehetőség van. Lehet az esszé annak terméke, hogy szerzője képtelen előrenyomulni a megoldásokhoz, hogy hiányzik a talentuma vagy éppen ehhez szükséges jelleme (emlékezzünk csak arra, hogy Lukács temperamentumról beszél!). Vagy az határozza meg az esszéformát, hogy a szerző egy bizonyos pillanatban külső okokból nem képes rá, vagy éppen elvesztette képességét arra, hogy megalkossa az abszolút rendszert. Végezetül lehet, hogy minden a korból adódik, a kizökkent időből. Vannak talán olyan korszakok, amelyekben nem lehetséges filozófia.

Nos, 1912 őszéről van Lukácsnak egy levele, amely világos választ ad kérdésünkre. A levélben Lukács Margarete Susmann-nak A LÉLEK ÉS A FORMÁK-at illető kritikájára válaszol. „Őn [...] jellemvonást csinal abból a helyzetből, amelyben a könyvet írtam, vagy abból a helyzetből, amelyben ilyen könyvek íródnak. A végső, feloldhatatlan lezárás hiánya a kétségbeesés a könyvben, de – legalábbis ma úgy érzem – a távolban néhányszor mégiscsak feltűnik.

Őn ezt a célt elérhetetlenként fogja fel, és elérhetetlenségét történetfilozófiai »faktumként«, korunk jellemzőjeként. Előttem (abban az időben is, amikor a kezdő és befejező esszét írtam) a cél feltétlenül elérhetőként és elérendőként állt. Ha mégsem érném el, ez nem olyan »faktum« volna, amelyből következtetéseket lehetne levonni a metafizikai érzés lényegére vonatkozóan, hanem ítélet rólam (és csak rólam), a filozófiához való el nem hivatottságomról.»²⁶

Ha egyszerűen csak az esszéformáról szeretnénk tudni, hogy vajon azt a személyes képtelenség vagy a történelmi konstelláció határozza-e meg, akkor a mondottak már elegendők is lennének. Lukács úgy véli, az esszé szerzőjének arra való képtelenségéből ered, hogy megragadja az abszolútat.²⁷ Ami azonban itt engem a leginkább izgat, arra kényszerít, hogy folytassam az idézetet: *„Amennyiben az ember a végső, mindent eldöntő kérdésre való választ elutasítja, amivel minden kategóriánk elvesztette valóban konstitutív jelentését, és minden, amit a Felettünk és Rajtunk Kívül levőről kijelentünk, bennünk marad, reflexív lesz, az ember elveszíti a fogalmak szigoráért való döntő felelősséget, amit csak az abszolút rendszerbe való hierarchikus besorolás nyújthat. Nincs olyan, amit ezekben az esszéekben meg ne próbáltam volna, hogy elkerüljem ezt a veszélyt. Minden – látszólag – nagyon is szubjektív, »költői«, töredékes mozzanat abból a törekvésből fakadt, hogy egyértelmű, éles és felelősségteljes lehessen – anélkül, hogy a kiteljesedett rendszer magától értetődő felelősségével rendelkeztem volna már. És az esszéisztikus forma etikája a kétségbeesés, amely e formának ebből az ősi kettősségből adódik.»²⁸* Ha valaki egyszer már úgy véli, hogy a cél, a fogalmak szigora, a „megoldás” mindenképpen elérhető, akkor felelőtlenység, ha az esszé kétségbeesését nem akarja meghaladni. Ezért volt Lukács számára Heller Ágnes álláspontja – hogy ugyanis Lukácsnak azt kellett volna mondania: *„a filozófiai esszék iránt van tehetségem, ezért én ezt fogom művelni, s csinaljanak bármit is a többiek, nem tartozik rám”* – elfogadhatatlan. Nem szabad megfélemlenünk róla: az esszé nem más, mint az álláspont, a fogalom prioritása az érzéssel szemben, amit sem az 1912-es Lukács, sem Heller nem tudnak tolerálni. Csak ha mindezt figyelembe vesszük, csak akkor tudjuk magunknak megmagyarázni Lukács Dilthey-nekrológiának kegyetlen hidegségét: *„Igy egész életén keresztül a pszichológiai »élmény«-fogalommal operált mint centrális fogalommal – egy zavaros és minden teherbíró és rendszerépítő képesség nélküli fogalommal. Így lett a filozófus Diltheyből esszéista. És ha sirjánál megsiratjuk az utolsó finom és nagystílű német esszéistát – már életében megsirattuk egy filozófus elpusztulását, egy kitűnő emberét, akít a rossz kor, amelybe született, és amelytől nem bírta emancipálni magát, pusztított el.»²⁹*

II. A heidelbergi találkozás után: A tudomány mint hivatás – A tudomány hivatása

Weber két 1919-es előadását, A TUDOMÁNY MINT HIVATÁS-t és A POLITIKA MINT HIVATÁS-t szinte Lukács 1912 és 1919 közötti útjára való reakcióként is felfoghatnánk: A TUDOMÁNY MINT HIVATÁS-t egyenesen válaszként Lukács LEVÉL A KÍSÉRLETRŐL című esszéjére. Bizonyítani nem tudnám, hogy Weber olvasta Lukács esszéjét, jóllehet, ezt nemcsak kizárni nem lehet, hanem tulajdonképpen nagyon is valószínű.³⁰ Az viszont valószínűtlennek látszik, hogy Weber, amikor 1919 elején a két előadást tartotta, ismerte volna már Lukács kommunista „karrierjét”. Jóllehet, még ezt sem lehet kizárni. Legyen azonban bárhog is, semmiképp sem tudom kiverni a fejemből a gondolatot: Weber már korábban megsejtette, hová vezet Lukács útja.

Amit Weber A TUDOMÁNY MINT HIVATÁS című híres előadásának részletes elem-

zésével meg szeretnék mutatni, az a következő: Max Weber ellenszenvé az esszéista Lukáccsal szemben egyáltalában nem azon alapszik, hogy azt gondolta volna: a tudós megélhet és meg kell hogy éljen „gyakorlati»rutinmunkájával”. Kimondta ezt vagy sem, Lukács esszéizmusával szembeni ellenszenvében valamifajta félelem rejtett a démoni-kustól, aminek létét tagadni, amit az életből kirekeszteni nem akart, a tudománytól – legalább az egyetemről – azonban távol szeretett volna tartani. Igen nagyra becsülte Lukács talentumát, amint azt a már idézett levelek is tanúsítják. Ez a tehetség azonban félelemmel töltötte el. Nem azért, mintha szerinte Lukácsnak képesnek kellett volna lennie a „gyakorlati»rutinmunkára” is, s nem is azért, mintha a rendszerezőt önmagában magasabbra értékelte volna az esszéisztikusnál.³¹ Hanem mert az esszéista képtelen a követelményt teljesíteni, melyet a tudósoknak teljesítenie kell: *a szükséges önfegyelmet magára kényszeríteni*. Az esszéista nem elég bátor, hogy belássa: a „végső kérdések” szigorú-racionálisan meg nem oldhatók. Weber jól értette Lukácsot: az esszé nem ad megoldást a végső kérdésekre. De e kérdéseket *csak azért* hagyja nyitva, mert az esszéista – akár személyes, akár történeti-szociális okokból – „még” nem talált rá a megoldás-megváltásra. Szeretném még egyszer hangsúlyozni: két diametrálisan ellentétes világfelfogás harcáról van itt szó, nem pedig a szűk céhes szempontok harcáról „a szellem önmozgása” ellen. Hogy a végeredményt előlegezzem: Max Weber számára Lukács maga esszéizmusával azok közé tartozott, akik korunk sorsát nem tudják és nem akarják elviselni. *„Korunknak, a világ racionalizálása, intellektualizálása, varázslat alól való feloldása korának az a sorsa, hogy éppen a végső és legmagasabb rendű értékek húzódtak vissza a nyilvánosságból, mégpedig vagy a misztikus élet világ mögötti birodalmába, vagy az egyének egymással való közvetlen kapcsolatainak testvériségébe.”* „Aki a kornak ezt a sorsát nem tudja férfiasan elviselni, annak ezt kell mondani: térjen vissza inkább hallgatva, a szokásos nyilvános renegát-reklám nélkül, egyszerűen és szerényen a régi egyházak szánóan kitért karjai közé.”³²

Lukács más utat járt. Minthogy a kornak ezt a sorsát nem tudta férfiasan elviselni, a Weber szemében lehetetlent kísérelte meg, azt, hogy elméletileg megfogalmazza a választ a végső, mindent eldöntő kérdésre, s így meghaladja az esszéisztikus forma kétségbeesett etikáját. Miután ez nem sikerült neki – a nagy esztétikamegváltás mégsem jött meg –, nem valamelyik régi egyház szánóan kitért karjai közé tért vissza, hanem egy új egyház, egy olyan egyház harcosa lett, amely az e világi megváltásra törekedett. Az eredmény – itt bennünket mindez csak művének színvonalát és értékét tekintve érdekel – ismeretes. Talán csak ettől akarta Weber Lukácsot visszatartani?³³

Van egy hely az előadásban, ahol úgy tűnik, mintha Weber számára mégiscsak a fent emlegetett céhszerű lenne a döntő, mintha az lenne a véleménye: „Ha nem tudod magadra erőltetni a céh szűk szabályait, akkor lehetsz akármekkora zseni, nem kerünk belőled.” Mintha Weber beállítottsága a középszert támogatná. De erről szó sincsen. A legcsekélyebb mértékben sem tekintette kellemes ténynek, hogy a tudományban a legkülönfélébb és megszüntethetetlen okokból gyakran a középszert támogatják.³⁴ Csakhogy amikor a tudomány iránti belső elhivatottságról kezd beszélni, mégis úgy látszik, mintha a modern tudományban nélkülözhetetlen specializáció azt jelentené, hogy szemellenzöt hordunk. *„A tudományos munkás azt az életben egyszer és talán többé sohasem fellépő teljességérzést, hogy itt valami olyasmit csináltam, ami tartós lesz, csak szigorú specializációval szerezheti meg. A valóban végérvényes és becsületos teljesítmény ma minden esetben szakteljesítmény. Aki tehát nem képes kifejezetten egyoldalúvá válni [a német eredetiben: Aki tehát nem képes egyszer legalább, hogy úgy mondjam, szemellenzöt*

venni – V. M.] és elmerülni abban a képzelben, hogy lelkének sorsa attól függ, helyesen értelmezi-e azt, éppen ezt a fordulatot ennek a kéziratnak ezen a helyén, az csak maradjon távol a tudománytól.”³⁵

Úgy látszik, mintha Weber számára is a „gyakorlati» rutinmunka” lenne a döntő, mintha éppen ez a rutinmunka képezné a tudomány lényegét. Észre kell azonban vennünk az idézett szövegben az „egyszer legalább” szavakat. Weber nem azt mondja, hogy a tudományos munkás munkája során szemellenzöt kell hogy hordjon. Weber azt mondja: a tudományos munkásnak meg kell hogy legyen a *képessége*, hogy a részletekben szakszerűen elmerüljön, sőt hogy ezt szenvedéllyel tegye. E nélkül a képesség nélkül nem lehet tudományos munkás, úgy valahogy, ahogy senki sem lehet festő anélkül, hogy ne lenne képes „természethűen” ábrázolni valamit. A szakszerű részletmunka iránti szenvedély azonban önmagában nem vezet eredményre. Ez csak egyik előfeltétele annak, hogy az, ami döntő, az „ötlet” érvényesülhessen. Az utóbbinak a tudományban „[...] – ezt [...] sokszor nem látják – nincs kisebb szerepe, mint a művészet területén”.³⁶ De: „Az ötlet nem pótolja a munkát. S másfelől a munka ugyanúgy nem pótolhatja vagy nem kényszerítheti ki az ötletet, mint a szenvedély.”³⁷ Munka; a részleteken való munka iránti szenvedély; ötlet. A tudósnak ezenkívül természetesen „személyiségnek” is kell lennie – de ami a tudós személyiségét teszi, az megint csak nem különbözteti meg őt senkitől, aki valami jelentőset akar és képes létrehozni – bármiben is. „Személyisége» tudományos téren csak annak van, aki kizárólag az ügyet szolgálja. És nemcsak a tudomány területén van ez így.³⁸ Nem ismerünk nagy művészt, aki valaha is mást tett volna, mint hogy az ügyet szolgálta és csakis azt. [...] A politikában sem más a helyzet.”³⁹ Mindaz, amit eddig felsoroltunk, fontos, de nem megkülönböztető jegye a tudománynak mint hivatásnak; mindez nem különbözteti meg a tudományt a művészettől vagy a politikától. Ami a tudományt mint hivatást minden más hivatástól, különösen a művészettől és a politikától megkülönbözteti, az két dolog. Egyrészt tisztában kell lennünk azzal, hogy a tudomány a szellemi produkció egyetlen olyan területe, ahol haladásról beszélhetünk. „A művészettel közös eme feltételekkel [...] szemben áll egy olyan mozzanat, amely munkánkat [a tudományos munkás munkáját – V. M.] mélyen megkülönbözteti a művészi munkától. A tudományos munka a haladás része.” „Ez a tudomány sorsa, sőt ez a tudományos munka értelme, ennek van alárendelve, és ezt szolgálja, egészen sajátos, valamennyi többi – ugyanennek a törvénynek alávetett – kulturális elemtől eltérő értelemben: minden »tökéletes« tudományos alkotás új »kérdéseket« jelent, és azt akarja, hogy felülmúlják és elavuljon.”⁴⁰ Ez a pont szempontunkból már önmagában is fontos: minthogy a tudományban van haladás, bizonyos idő elteltével még a legnagyobb tudományos felfedezések is pusztán tudománytörténeti érdekességek lesznek. A nagy esztétika egyáltalában nem létezhet tehát. Ez azonban mégis csupán mellékes körülmény. Ami itt fontosabb, a második dolog, az a következő: „A tudományos haladás az egyik eleme, és pedig a legfontosabb eleme annak az intellektualizációs folyamatnak, amelynek az ember évezredek óta alá van vetve, s amellyel szemben ma rendszerint oly hallatlanul negatív módon foglalnak állást.”⁴¹ Mit jelent ez az „intellektualizálódás és racionalizálódás”? „A fokozódó intellektualizálódás és racionalizálódás [...] nem jelenti az ember saját életfeltételeinek fokozódó általános ismeretét. Hanem valami mást jelent: annak a tudásról vagy abban való hitet, hogy ha akarjuk, bármikor megismerhetjük ezeket, hogy tehát itt elvileg nem működnek közre semmiféle titokzatos, kiszámíthatatlan hatalmak, hogy ellenkezőleg, számitással uralmunk alá hajthatunk – elvben – minden dolgot. Ez azonban azt jelenti, hogy feloldjuk a világot a varázslat alól. Nem kell többé a vadember módjára, akinek a számára léteztek titokzatos hatalmak, mágikus eszközökhöz nyúlni, hogy uralmunk alá gyűrjük

vagy kérleljük a szellemeket. Technikai eszközökkel és számítással érvük el ezt. Az intellektualizálódás elsősorban ezt jelenti.”⁴² Azt gondolhatnánk: a XIX. század szokásos tudományfanatizmusa: számítással uralmunk alá gyűrhetjük a dolgokat. A nyugati civilizáció embere, mint a létező ura – ahogy később Heidegger megfogalmazta. Weber felfogása azonban sokkal rafináltabb. A következő bekezdésben a haladás már idézőjelbe kerül. Mindez ugyanis megfosztotta az embert az élet értelmétől. „De vajon állíthatjuk-e, hogy ennek a nyugati kultúrában évezredek óta folyó folyamatnak, a varázs alól való feloldásnak és egyáltalán, ennek a »haladásnak«, amelynek a tudomány is szerves része és előrehajtó ereje, volna valamilyen, e tiszta praktikumon és technikumon túlmutató értelme? Ezt a kérdést a legélesebb, elvi formában Lev Tolsztoj művei vetik fel. Sajátos úton jutott el ide. Töprengésének egész problematikája egyre inkább a körül a kérdés körül forgott, hogy a halál értelmes jelenség-e vagy sem. Válasza az, hogy a kultúra embere számára nem. Éspedig azért nem, mert a civilizált, a »haladásba«, a végtelenbe beállított egyedi életnek a maga saját, immánens értelme szerint nem volna szabad befejeződnie.”⁴³ „S minthogy a halál értelmetlen, a kultúra embere is az, hiszen éppen a maga értelmetlen »haladni akarásával« pecsételi értelmetlenségé a halált.”⁴⁴ Vajon ez csak Tolsztoj? S Weber részéről egyfajta ironikus elhárítása a maga feltette kérdésnek, vagy Weber saját válasza is? Minden látszat ellenére nem olyan könnyű megválaszolni ezt. Itt ugyanis – jóllehet, Weber indicativust használ: „weil der Tod sinnlos ist, ist es auch das Kulturleben als solches” – Tolsztoj véleményéről van szó. „Tolsztoj kései regényeiben kivétel nélkül ez a gondolat képezi művészetének alaphangját.”⁴⁵ Tegyük fel azonban, az indicativus azt jelzi, Weber azonosul a tolsztoji gondolattal. Tehát a tudomány: intellektualizálódás és racionalizálódás, azaz a világ feloldása a varázslat alól; ez azonban azt jelenti, hogy az élet – a kultúrelét, a nyugati civilizáció élete – értelmetlenné vált. „[...] mi a tudomány hivatása az egész emberiség életén belül? és mi az értéke?”⁴⁶ Nem vezet-e a gondolatmenet elkerülhetetlenül egyfajta romantikus tudományellenességhez? Itt ugyanis Platón barlanghasonlatának leírása következik az ÁLLAM-ból, s a leírás lezárásképp a következők állnak: „Fokozatosan [...] megtanulja, hogy belenézzen a fénybe, s akkor az a feladata, hogy lemenjen a barlangban ülőkhöz és kivezesse őket a világosságra. Ő a filozófus, a nap pedig annak a tudománynak az igazsága, amely egyedül nem éri be tévképekkel és árnyakkal, hanem a dolgok igaz értelmét keresi.” Új bekezdés: „Igen, ki az, aki ma így szemléli a tudományt?”⁴⁷ Mit jelent ez a kérdés? Ma már nem az igazságot akarja a tudomány? Vagy a kérdés éppen kritikája „az irracionalitás modern intellektuális romantikájának”⁴⁸ Az elemzés ezt követő lépései olyan izgalmas-érdekesekek, hogy a legszívesebben egyszerűen csak idemácsolnám az egészet. A fogalom felfedezése a görögöknél, a racionális kísérlet bevezetése az újkor kezdetén. „Mármost mit jelentett a tudomány ezeknek az embereknek az újkor küszöbén?”⁴⁹ – teszi fel azután Weber a kérdést. „[...] az igaz művészethez vezető utat [...] a [z igaz – csak a németben] természethez vezető utat” és „még ennél is többet: [...] az Istenhez vezető ut”-at. „Ezt az utat akkor nem a filozófusoknál, nem a filozófia fogalmaiban és dedukcióiban lelték meg. Az egész akkori pietista teológia, elsősorban Spencer azt tartotta, hogy Isten nem található meg azon az úton, amelyen a középkor kereste. Isten rejtve van, útjai nem a mi útjaink, gondolatai nem a mi gondolataink. Az egzakt természettudományokban azonban fizikailag meg lehet ragadni műveit, s azt remélték, hogy itt nyomára bukkannak a világgal való szándékainak. És ma? Ki hiszi ma még – eltekintve néhány nagy gyermektől, éppen a természettudományokban –, hogy a csillagászat vagy a biológia vagy a fizika vagy a kémia ismeretei valamit is mondanának nekünk a világ értelméről vagy akár csak arról is, hogy milyen úton lehetne nyomára akadni ennek az »értelmennek« – ha ti. van?”⁵⁰ Igen, az újkor hajnalán a tudomány értelme: fellelni az igaz természetet, Istent, a világ értelmét. Mi nem hi-

szünk többé ebben. De vajon akkor egyáltalában igazság-e az, amit a tudomány nyújt nekünk? „Minden természettudomány arra a kérdésünkre ad választ, mit tegyünk akkor, ha technikailag uralkodni akarunk az életen. De hogy uralkodjunk-e felette technikailag, és hogy akarjuk-e ez, hogy van-e ennek végső soron egyáltalán értelme, azt vagy tökéletesen figyelmen kívül hagyják, vagy feltételezik céljaik szempontjából az igenlő választ.”⁵¹ És alapjában véve így van ez a szellemtudományokkal is. „[...] vegyünk egy olyan tudományt, mint például a művészettudomány. A műalkotások létezése adott tény az esztétika számára. Tisztázni igyekszik, milyen feltételek mellett következik be ez a tényállás. De nem veti fel azt a kérdést [...], hogy legyenek-e műalkotások.”⁵² Vagy: „Nem tudom, hogyan tudná valaki megoldani, hogy »tudományosan« döntson a francia és a német kultúra értéke között. Mert itt is különböző istenek állnak egymással harcban, és pedig mindörökké. [...] Csak azt lehet megérteni, mi az isteni az egyik és a másik számára, illetve az egyik és a másik rendben.”⁵³ Tehát mégsem maga a világ az, amit a tudomány felold a varázslat alól? Az istenek és démonok továbbra is jelen vannak, harcolnak egymással, és a tudomány, melynek varázslat alól feloldott világa nem azonos az igazi világgal, nem szabadított meg és nem is tud megszabadítani ezektől az istenektől és démonoktól? Weber álláspontja bizonyosan nem egészen egyértelmű. Újra idézem, amit az intellektualizálódásról és racionalizációról, a világ varázslat alól való feloldásáról mond: „A fokozódó intellektualizálódás és racionalizálódás” azt jelenti, hogy „nem működnek közre semmiféle titokzatos, kiszámíthatatlan hatalmak, hogy ellenkezőleg, számítással uralmunk alá hajthatunk – elvben – minden dolgot. Ez azonban azt jelenti, hogy feloldjuk a világot a varázslat alól. Nem kell többé vadember módjára, akinek a számára léteztek titokzatos hatalmak, mágikus eszközökhöz nyúlni, hogy uralmunk alá gyűrjük vagy kérleljük a szellemeket. Technikai eszközökkel és számítással érjük ezt el. Az intellektualizálódás elsősorban ezt jelenti.” Mindez úgy hangzik, mintha Weber szerint a Nyugatnak ez a varázslat alól feloldott világa – a nyugati embernek legalábbis – maga a világ, az ő világa lenne. Vagy az intellektualizálódás végső soron mégiscsak egy „mintha”, egyszerűen csupán a tudomány eljárás módja, amely – ami a világgal való technikai bánásmódot illeti – megengedi nekünk, hogy kényelmesebben kezeljük a világot, s ne kelljen a vadak módján mágikus eszközökhöz nyúlnunk; de amelynek a világról való igaz tudáshoz semmi köze sincsen, hiszen azt továbbra is démonok és istenek uralják? Majdnem minden amellet szól, hogy ez az utóbbi volt Max Weber álláspontja. A másik előadásban, A POLITIKA MINT HIVATÁS-ban Weber egyértelműen és világosan beszél „a világ irracionálisának tapasztalatát”-ról.⁵⁴

Ami Weber számára biztosan a legfontosabb volt, az két dolog. Először: az istenek és démonok harcában az egyes embernek – legyen tudós, művész vagy bármi más – magának kell döntenie. „Az egyén számára saját végső állásfoglalásától függően az egyik az ördög és a másik az isten, és el kell döntenie, melyik az ő számára az isten és melyik az ördög.”⁵⁵ Ami a végső kérdéseket illeti, nem segít semmifajta racionális megismerés. És ami a legabszurdabb a számára: a döntéshez alapot a tudományban keresni. Másodszor (és ezzel Weber meg is válaszolja a kérdést: mit jelent tulajdonképpen a tudomány a számunkra?): a tudománynak – a világ irracionálisitása ellenére – világosságot kell teremtenie. „[...] ha mindez így van, akkor voltaképpen miféle pozitívumot nyújt a tudomány a gyakorlati és személyes »életnek«? [...] Először is természetesen ismereteket nyújt arról a technikáról, amelynek segítségével számítás révén uralmunk alá hajtjuk az életet, a külső dolgokat csakúgy, mint az emberek cselekvését [...]. Másodszor [...] rendelkezésre bocsátja a gondolkodás módszereit, a gondolkodás szerszámaikat és iskoláját. [...] Szerencsére azonban még ezzel sem merült ki a tudomány teljesítménye, hanem még egy harmadikra is rámutathatunk: ez a világosság.”⁵⁶ Világosság –

mire vonatkozóan? „[...] meg tudjuk mondani, [...] hogy ezt és ezt a gyakorlati állásfoglalást lehet belső következetességgel, tehát becsületességgel levezetni a dolog belső értelme szerint ebből és ebből a végső világnézeti alapállásból [...], ezekből és ezekből viszont nem. Képekben szólva, ha ezt az állásfoglalást választod, akkor ezt az istent szolgálod, és megsérted ezt és ezt a többit. [...] A filozófia mint szaktudomány és a különböző tudománysszakok lényegileg filozófiai jellegű elvi vizsgálódásai meg is próbálják ezt.”⁵⁷ Világosság tehát a különféle istenek választásának következményeit illetően. De semmifajta világosság, ami a végső kérdéseket illeti.

Nincs mit csodálkozni azon, hogy Weber gyűlölte a lukácsi esszét. Ez ugyanis – bevallottan vagy sem – mindig az igaz Istent akarta megtalálni, s így a tudományra háritani azt a választást, melynek terhét az egyesek válláról senki sem veheti le, és senkinek sem szabad levennie. Ez Weber szemében annak a kis haladásnak is a visszavétele lenne, amiről a Nyugat történetében beszélhetünk.

Egyvalamit azonban fel kell hoznunk Lukács mentségére – végiggondolta ezt Weber vagy sem: a tudás itt ábrázolt elképzelésén belül *nincsen hely a filozófia számára*. Amit Weber filozófiának tekintett, az – Heidegger szavaival szólva – „*filozófiatudomány*”, de nem filozófia. Lukács feltehetette volna Webernek a kérdést: kedves Herr Weber, mit jelent a haladás a filozófiában? Csakhogy ez a kérdés – amely az én kérdésem – a lukácsi állásponttól éppoly kevésbé volt feltehető, mint a weberiről.

III. Heidelberg előtt és Heidelbergben: Lukács két korai esztétikája

Márkus úgy véli,⁵⁸ hogy Lukács HEIDELBERGI MŰVÉSZETFILOZÓFIA-ja⁵⁹ éppúgy töredék, mint a HEIDELBERGI ESZTÉTIKA.⁶⁰ Heller úgy véli,⁶¹ A HEIDELBERGI MŰVÉSZETFILOZÓFIA lekerekített kész mű, s csak azért vagyunk hajlamosak töredéknek tekinteni, mert szerzője, mielőtt kiadhatta volna, elégedetlenné vált vele, s újra akarta írni. Nem szeretnék itt e vitában állást foglalni, az adott összefüggésben nem is különösebben érdekes számunkra a dolog. Itt csak az a fontos, hogy a két műnek vagy műtöredéknek van egy-egy fejezete, amelyeket illetően nem is merülhet fel a kétség: a későbbinek a korábbi helyére kellett volna lépnie. E két fejezet témája: művészet és élményvalóság viszonya. Pontosabban – s ezzel már benne is vagyunk a probléma kelletős közepében –, a MŰVÉSZETFILOZÓFIAI RÉSZ (1912–1914) kérdéses fejezete⁶² bizonyos tisztázatlanságok ellenére felfogható annak magyarázataként, hogy mennyiben lehet, illetve nem lehet a művészetben az élményvalóság szolipszizmusának börtönét megszüntetni, míg az ESZTÉTIKAI RÉSZ (1916–1918) megfelelő fejezetéről⁶³ szólván, ha pontosak akarunk lenni, egyáltalán nem szabad művészet és élményvalóság viszonyáról beszélnünk – a késői műben ugyanis az esztétikumnak semmi köze sincsen az élményvalósághoz. Hogy pontosan milyen tényezők járultak hozzá Lukács beállítottságának megváltozásához, azt meglehetősen nehéz lenne megmondani. Habilitációs tervei, Windelband, Weber, Lask véleménye az esszéisztikusról⁶⁴ nem hagyhatók figyelmen kívül, mégis szeretném az olvasó figyelmét felhívni arra a körülményre, hogy az a tragédia, amely – ha nem is feltétlenül kialakította, de mindenképpen – megerősítette Lukácsnak azt a meggyőződését, hogy az élményvalóságban lehetetlen a kommunikáció, 1911-ben következett be. Seidler Irma öngyilkosságára gondolok.⁶⁵ Akkortájt Lukács írásaiban kétségtelenül saját személyes problémáira is kereste a választ.⁶⁶ 1916–1918-ban kérdései már sokkal kevésbé voltak személyes jellegűek.

De bárhogyan álljon is a dolog, annyi bizonyos, hogy Heidelbergbe való visszatérése után Lukács úgy érezte, át kell írnia az első fejezetet, még hozzá radikálisan. Az első változat minden kétséget kizáróan esszéisztikus, és – hogy úgy mondjam – dialektikus „megoldatlansága” ellenére, vagy éppen annak következtében igen profetikus: az „elérhetetlen földi paradicsom”-ra való vágyakozás szellemében íródott. Az ESZTÉTIKÁ-ban azután valami „megoldásra” vélt találni. Miféle megoldásról van itt szó? A kérdés most már mindörökre nyitva marad. Hogy Lukács egy pillanatra abban a meggyőződésben élt-e, hogy megalkotta a „nagy esztétikát”, azaz hogy a tudományos munka kisztilituságához való menekülést elkerülve, meghaladta a töredékeset, a megoldatlant, a frivolan nyitottat? – erre nincsen válasz, s a magam részéről meg vagyok győződve róla, hogy maga Lukács sem tudott volna a kérdésre választ adni. Menekülése a kommunizmushoz, az abszolút bizonyossághoz a „párt”-ban és a „párt” által (amelynél élete végéig – kegyetlen tapasztalatai ellenére – megmaradt – credo quia absurdum est), arra látszik utalni, hogy Lukács a teóriában azután is a megváltást kereste, hogy kísérletet tett valamifajta szigorúan „tudományos”-kantiánus formára. De a teória nem hozott megváltást. Késői önéletrajzi vázlatában, a MEGÉLT GONDOLKODÁS-ban ezt írja: „Legjobb esetben... »érdekes«-excentrikus heidelbergi magántanárrá fejlődhettem volna.”⁶⁷ És ezt minden valószínűség szerint már akkor sem akarta feltétel nélkül. Számára a teória – legyen az „tudomány” vagy bármi más – soha nem volt öncél, mindig csak eszköz volt – a megváltás eszköze.⁶⁸ A két fejezet összehasonlítása itt persze csak néhány fontos pontra korlátozódhat: amúgy sem az élményvalóság vagy az esztétikai tételezés problémája érdekel bennünket, hanem kizárólag Lukács elméleti alappozíciójának megváltozása.

Ha futólagos pillantást vetünk a MŰVÉSZETFILOZÓFIA első fejezetének szövegére, úgy tűnik, mintha a művészet már itt is igen határozottan elváltnék az élményvalóságtól. „Ha tehát, egyrészt, nem reflektálunk arra, hogy milyen mélységesen valószínűtlen az, hogy a mű immanens tökéletessége emberi (tehát törékeny és tökéletlen) alkotó műveletnek köszönheti létezését, és ha, másrészt, nem tudatosodik a befogadói magatartás ama sajátossága, hogy mint élmény, közvetlenségének felszámolása nélkül, örök érvényű normáknak kell hogy megfeleljen, ha tehát az adottságok e komplexusából nem világlik ki a mű belsőleg paradox jellege, akkor az a nagy módszertani veszély keletkezik, hogy a művészetet túlságosan közelítjük az élményvalósághoz, s így félreismerjük tulajdonképpeni lényegét. Az a veszély keletkezik, hogy ez a folyamat úgy jelenik meg, mint az élményvalóságbeli közlésfolyamat egyszerű, legfeljebb lehető legintenzívebb folytatása és kiteljesedése, a mű pedig mint a kifejezés pusztá eszköze, ami megint csak felszámolja létezésének elsődleges tényét: immanens önmagában lezárt voltát. Mert ebben a paradoxonban, ebben az élményvalósághoz⁶⁹ való egyidejű közelségben és távolságban rejlik a művészet lényege: amikor elismerjük létezését, egyszersmind világosan kell látnunk e létezés valószínűtlenségét is, és nem szabad a művészetet sem összecsereleéseket lehetővé tevő és igazi konstitutív sajátosságait elfedő közelségbe hozni más értéksférákhoz, sem azt nem hagyhatjuk, hogy hasonlóképpen összezavaró, túlságosan erős rokonság álljon fenn a művészet és az élményvalóság között, ami elhomályosítaná mindkettő legsajátabb lényegét.”⁷⁰ Az idézett szöveg szándéka kétségtelenül egyértelmű. Mindenekelőtt arra akarja felhívni figyelmünket, milyen nagy veszély rejlik abban, ha a művészetet és az élményvalóságot túlságosan közelítjük egymáshoz. Ha ezt tesszük, félreismerjük a művészet tulajdonképpeni lényegét. Fennáll az a veszély, hogy a folyamat, „amely az alkotástól a művön át a műélvezetig végbemegy”,⁷¹ úgy jelenik meg, mint az élményvalóságbeli közlésfolyamat egyszerű folytatása és kiteljesedése, ami megszünteti a mű létének primer tényét. A művészet lé-

nyege ugyanis Lukács szerint abban a paradoxonban áll, hogy az élményvalósághoz való viszonya közeli s egyszersmind távoli. Arra hívja fel a figyelmünket, hogy egyáltalában nem érthetjük meg a művészetet, ha nem vesszük észre a distanciát, amely elválasztja az élményvalóságtól. Mialatt azonban mindegyik felhívják a figyelmünket, a szöveg világossá teszi a számunkra: a veszély akkor áll fenn, ha a művészetet *túlságosan* közelítjük az élményvalóságához, nem pedig, ha egyáltalában közelítjük; hogy a művészet specifikuma egyidejű *közelsége* és *távolsága* az élményvalóságához, azaz hogy a művészet nemcsak távol, hanem közel is áll az utóbbihoz; hogy nem hagyhatjuk, hogy művészet és élményvalóság között *túlságosan erős rokonság* álljon fenn, de rokonság azért fennáll közöttük; továbbá azt tanuljuk meg, hogy a mű megalkotásának és élvezetének folyamata az élményvalóságbeli közlésfolyamatnak nem egyszerű folytatása és beteljesülése, de azért mégiscsak valamifajta folytatása.

Most pedig a fejezet végére ugrunk: „Ezzel, úgy látszik, világossá vált az élményvalóságbeli közlésfolyamattal kapcsolatos vizsgálódásunk módszertani jelentősége: ha lehetséges ebben a folyamatban adekvát tartalmi közlés, akkor lehetséges, sőt szükségszerű, hogy fokozatosan emelkedő hierarchia épüljön fel a közvetlen élménykifejezéstől az isten közvetlen megismeréséig, amely hierarchiában a művészet a legjobb esetben is csak átmeneti stádium; ha viszont bebizonyosodott, hogy ez a folyamat semmiféle közlésre és közösségre nem alkalmas, akkor azok a szervek, amelyek az »igazi lényegét« megragadják, teljesen különböznek ettől a lényegtől, és a művészetnek az a paradox beosztás jut a rendszerben, hogy [...] normatív és általános közvetlenséggel rendelkezen [...], objektív, egyén feletti értékkel bírjon. [...] Az esztétika, központi értékének örökkévalósága, általánossága és objektivitása jóvoltából élesen elvalik az élményvalóságtól; a mű normatív hatásának spontaneitása és élményszerűsége, továbbá az a tendencia, hogy ne lehessen az élményvilág zavaros és elszigetelő közvetlenségét meghaladni, félreértését leküzdni, eleve kizár minden lehetséges közeledést más értékszférákhoz.»⁷²

Itt, úgy látszik, a művészet talán még távolabb van az élményvalóságtól, mint a fentebbi szöveg szerint. Ha pedig itt továbbmennénk, s azt a kritikát olvasnánk, amelyet Lukács mindenekelőtt Fiedler esztétikafelfogásán gyakorol, ez a benyomásunk még csak fokozódna. Mégis, a művészetnek itt az a funkciója, hogy megragadja az „igazi lényegét” (még ha ez az igazi lényeg idézőjelbe kerül is), minthogy az élményvalóságból kiindulva ez nem lehetséges. És a végeredmény a következő (Lukács itt elhunyt legjobb barátjára, Popper Leóra hivatkozik, akinek gondolataiból sokat kölcsönzött): „[...] számára a technika és az anyag elmélete volt a művészet metafizikájának igazi előfoka; mert nézete szerint a technikai akarás és az anyag törvénye a műre irányuló akarat metaszubjektív hordozói, mely műre irányuló akarat az akaró és odaadó szubjektumokon keresztül kénytelen megvalósulni, s amely a műben szubsztancializálódik, hogy az emberektől vágyva vágyott, általuk megteremtett, de akaratauk és élményük számára mégis mindörökké elérhetetlen földi paradicsomot hozzon létre.»⁷³

Nézzük meg ezek után az ESZTÉTIKA felfogását. Ami a változás lényegét illeti, teljesen egyetérték Márkussal: „Mindezáltal maga az esztétikai tételezés nem annyira úgy jelenik meg, mint a közönséges élet alapvető antimóniáinak végső és egyedüli (ám épp ezért »hamis«) meg- és feloldása (ilyen felfogása maga is normatív inadekvációt képvisel), hanem mint az emberi tudat alapstruktúrájához tartozó egyik, az élményvalóságban szükségszerűen csupán töredékes-depravált, ellentmondásos formában érvényesülő meghatározottság és lehetőség tökéletes és teljes megvalósulása.»⁷⁴ Mert Lukács itt (ez alkalommal egyértelműen és határozottan) azt mondja: „Azok a zavarosságok, amelyek itt fel szoktak lépni, általában két típusra vezethetők vissza. Vagy felismerik az esztétikai tételezés érvényességjellegét, de – mivel közös nevezőre hozzák

az érvényességi formát és az élménytranszcendenciát – érvényessége lényegét szükségképpen eltávolítják eredeti jellegétől, logizálják vagy etizálják. Vagy pedig ragaszkodnak az élményszerűséghez, de ezáltal az egész szférát túlságosan közel viszik valamiféle érvényességen inneni (vagy túli) »élethez«, s új szerkezeti keveredéseket okoznak, pszichologizálják vagy metafizikaivá teszik az esztétikát aszerint, hogy az adott esetben számba jövő életfogalom pszichológiai-e vagy metafizikus. S ennek során figyelmen kívül hagyják, hogy az esztétika formája ugyanúgy érvényességi forma, mint az elméleté vagy az etikáé, hogy tehát – anélkül, hogy ezzel élményjellege okvetlenül fel kellene hogy számolódjék – pontosan úgy eltávolodott az »élettől«, mint ezek, s nem tételez és okoz kisebb distanciát az élettől, mint ők.⁷⁵ A „túlságosan közel viszik” kifejezés itt is előfordul. Itt azonban nincsen a közelmek és távolnak semmiféle paradoxonja többé, a művészet itt éppoly távolra került az élettől, mint a logika és az etika, az élettől való distanciája éppoly nagy, mint az utóbbiaké, szó sincsen arról, hogy az élményvalóságot transzcendálná. Egyszerűen ott van. És ha Lukács úgy vélte, hogy az élményt mégis elemeznie kell, ez csak azért van, hogy megmutassa: az élményszerűnek nem szükségképpen van köze az élményvalóság szubjektivitásához. „Ahhoz azonban, hogy az esztétikum mint autonóm érvényességi mód lényegét megvilágítsuk, az a legfontosabb, hogy rendszerbeli funkciójának összes lehetősége tekintetében tisztázzuk az élmény fogalmát.”⁷⁶ Csak az ESZTÉTIKA-ban lesz az esztétikai tételezés valóban kiindulópontja. Az élményvalóság megoldhatatlan problémái semmiféle szerepet nem játszanak többé. Ha egyáltalában terítékre kerülnek, akkor csak azért, mert ahhoz, hogy megvilágíthassuk az esztétikumot, meg kell értenünk az élmény különféle lehetőségeit. Műalkotások vannak – hogyan lehetségesek?, nem pedig: Műalkotások vannak – mire jók?

Hogy a mondottakat alátámasszam, szeretném még röviden az élményvalóság két elemzését szembeállítani. MŰVÉSZETFILOZÓFIA : „[...] gyenge intenzitásán belül [a gyakorlati valóságról van szó – V. M.] mintha minden kifogástalanul működne, és az élményvalóság embere csak nagyon ritkán, a nagy elhagyatottság gyászos időszakában ébred e meghasonlottság tudatára, és még ilyenkor is csak szubjektíven, csupán »átéli«, de nem érti meg.”⁷⁷ „[...] itt is hiába lehet biztosítékot találni a legszemélyesebb, a közvetlenül átélt dolog átadására való képességre [...] a saját individualitás börtöne táglul itt világgá – miközben mégis börtön marad [...] Ez az élményvalóság emberének mély nyomorúsága és felszámolhatatlan magányossága.”⁷⁸ „A szolipszizmus [...] az élményvalóság belső szerkezetének fogalmi kifejezése.”⁷⁹ Vitán felül áll, hogy itt a műalkotás megértésének valóságos kiindulópontja éppen ez a teljes elmagányosodás az élményvalóságban, a szolipszizmus, a kommunikáció lehetetlensége. Már az élményvalóság ilyen jellemzése önmagában is arra csábít bennünket, hogy így gondoljuk. Ezzel szemben az ESZTÉTIKA egészen eltérő szempontból elemzi az élményvalóságot: a „[...] készen adott tárgyiasság olyan világát jelenti, amelynek elvei különmeműek, és ezért a tárgyiasságot elvileg vegyes tárgyiasságként határozzák meg”⁸⁰ Az ember magatartását az élményvalóságban Lukács közvetlen, természetes magatartásnak nevezi: „[...] e közvetlen, természetes magatartás feltételezi, hogy a tárgyiasság kész világában van, amelyet a maga módján befogad, amelyen azonban semmit sem változtathat, amelyben semmit sem teremthet.”⁸¹ Az élményvalóság világa a kész, vegyes tárgyak világa. Ezzel a művészet egyszerűen mint egyfajta sajátos tételezés van szembeállítva. Az élményvalóság nem siralomvölgy többé, amelynek problémáit a művészet által, a művészetben kellene megoldani – jóllehet, e megoldás csak látszat lehet.

E „művészettudomány” hívős objektivitása még az 1916–1918-as évek személyesen már kiegyensúlyozottabb Lukácsát sem tudta kielégíteni. A mű – egyértelműen –

torzó maradt. Lukács ahelyett, hogy a művészetben transzcendálta volna saját individualitásának börtönét, az individualizmus világának meghaladását választotta. A Weber szerint mindenfajta elméletben visszautasítandó kérdésre – „[...] a harcoló istenek közül melyiket szolgáljuk, vagy esetleg valaki egészen mást, és ki legyen az?”⁸² – feltétlenül személytelen – filozófiai – választ kívánt kapni. S ily módon – „egy istentől idegen, próféta nélküli korban”⁸³ – nem érdekes-excentrikus heidelbergi magántanárrá, hanem prófétává lett. Művét illetően is siralmas következményekkel.

Jegyzetek

1. A LÉLEK ÉS A FORMÁK. KÍSÉRLETEK. Budapest, 1910. A kötet valamennyi írása megtalálható in: Lukács György: IFJÚKORI MŰVEK (1902–1918), szerk. Timár Árpád. Budapest, 1977.
2. A LELKI SZEGÉNYSÉGRŐL (EGY LEVÉL ÉS EGY PÁRBESZÉD). *A Szellem*, 1911. dec. I. évf. 2. sz. 202–214. o. Új kiadás in: IFJÚKORI MŰVEK, 1. kiad. 537–551. o.
3. HEIDELBERGER PHILOSOPHIE DER KUNST. Georg Lukács: WERKE 15, szerk. Márkus György és Frank Benseler, Luchterhand, Darmstadt und Neuwied, 1974. Magyarul: HEIDELBERGI ESZTÉTIKA I. MŰVÉSZETFILOZÓFIAI RÉSZ, in: Lukács György: A HEIDELBERGI MŰVÉSZETFILOZÓFIA ÉS ESZTÉTIKA. A REGÉNY ELMÉLETE. Magvető, Budapest, 1975.
4. DIE THEORIE DES ROMANS. A REGÉNY ELMÉLETE. Magyarul in: Lukács György: i. kötet.
5. Az egyértelműen torzóként fennmaradt végeredmény: HEIDELBERGER AESTHETIK. Georg Lukács: WERKE 17, szerk. Márkus György és Frank Benseler, Luchterhand, Darmstadt und Neuwied, 1974. Magyarul: HEIDELBERGI ESZTÉTIKA II. ESZTÉTIKAI RÉSZ. In: Lukács György: i. kötet.
6. LUKÁCS ELSŐ ESZTÉTIKÁJA. A FIATAL LUKÁCS FILOZÓFIÁJÁNAK FEJLŐDÉSTÖRTÉNETÉHEZ. In: *Újsymposion*, 1980/5–6. 36–46. o.
7. LUKÁCS GYÖRGY LEVELEZÉSE (1902–1917). Válogatta és szerkesztette Fekete Éva és Karádi Éva. Magvető, Budapest, 1981. 423. o. E kötet a szerkesztőktől származó BEVEZETŐ-je világos áttekintése a „tényeknek”.
8. 1915-ben írja meg Dosztojevszkij-esszéjének első fejezetét. Ez jelent meg A REGÉNY ELMÉLETE címmel 1916-ban.
9. Max Weber levele Lukács Györgyhez 1916. augusztus 14-én. LEVELEZÉS, i. h. 628. o.
10. Hogy a MŰVÉSZETFILOZÓFIA Lukácsnak abból az igényéből született, hogy végre tető alá hozzon egy rendszeres művet, az semmiképpen sem vonható kétségbe. Azt a kérdést azonban, hogy valóban rendszeres műnek kell-e tekintenünk, már nem lehet minden további nélkül igennel megválaszolni. Heller Ágnesnek például az a véleménye, hogy A HEIDELBERGI MŰVÉSZETFILOZÓFIA egy hosszú esszé. „A MŰVÉSZETFILOZÓFIA valóban esszé, mintegy 250 gépelt oldalon, ami a legtöbb, amit terjedelemben egy esszé még el tud viselni.” Heller Ágnes AZ ISMERETLEN REMEKMŰ. *Gond*, 1992/1. 54. o. Ezenkívül szeretném még felhívni az olvasó figyelmét Max Weber egy levelére. Már idéztem Weber augusztus 14-i levelét. Erre Lukács – érthető módon – azonnal reagált, mert aug. 23-án már Weber válaszevele is megíródott. Ez utóbbiban olvashatjuk a következőket: „Amikor... én az ön munkájának kitűnő (és emellett nagyon »szakszerű«) második részére hivatkoztam, ő [Lask – V. M.] azt hozta fel: »Igen, de vajon rászánja-e magát valaha is, hogy valóban átalakítsa az elsőt? és vajon befejez-e egy fejezetet vagy legalább egy részfejezetet?»” (Max Weber Lukács Györgyhez 1916. aug. 23-án. LEVELEZÉS, i. m. 634. o.) A kérdés mármost az, miről van itt szó. Az említett munka minden kétséget kizáróan a MŰVÉSZETFILOZÓFIA. Ha Márkus rekonstrukciója helyes, s ez számomra vitán felül áll, akkor a nevezett II. rész, amely AZ ALKOTÓI ÉS BEFOGADÓI MAGATARTÁS FENOMENOLÓGIAI VÁZLATA címet viseli, már Heidelbergben íródott; ezzel szemben az elsőt – A MŰVÉSZET MINT „KIFEJEZÉS” ÉS AZ ÉLMÉNY-

VALÓSÁG KÖZLÉSFORMÁI – Lukács még Firenzében írta, azelőtt, hogy a heidelbergi habilitációra gondolt volna. Ezt a fejezetet 1916–1918-ban habilitációs dolgozata számára, amely ma a HEIDELBERGI ESZTÉTIKA (magyarul: HEIDELBERGI ESZTÉTIKA II. ESZTÉTIKAI RÉSZ) címet viseli, átírta. Ezek szerint talán úgy áll a dolog, hogy a már Heidelbergben íródott szövegek még Lask számára is elég rendszeresek-tudományosak voltak, és csak az 1911-es szöveget tekintette esszéisztikusnak. Lasknak ezt a megjegyzését feltétlenül szem előtt kell tartanunk, ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy tulajdonképpen mit is jelentett a heidelbergiek számára az, hogy valami esszéisztikus.

11. „[...] az ember teljesen elszörnyed Németország szellemi hanyatlásától” – írta 1911 szeptemberében már idézett levelében Paul Ernstnek. Lásd: LEVELEZÉS, i. m. 423. o.

12. Heller: i. h. Erdemes talán részletesebben idézni Hellert, hogy megmutassuk, milyen különféleképpen magyarázható az egész történet. „Hatalmas talentuma valóban a filozófiai esszéirő tehetségében rejtett. Teoretikus személyisége nem lehetett otthonra a fegyelmezett szisztematikus vizsgálódásban. [...] Amíg Lukács úgy hitte, hogy korszákának szava a fragmentációé volt, addig nem nyílt diszkrépancia abszolutisztikus izlése és saját képességei között. A helyzet egyértelműnek tűnt számára. Mivel korunk fragmentációt igényel, az esszé, a fragmentum az, melyben korunk szelleme teljes kifejeződéshez juthat. [...] Bloch vagy inkább »példája« bizonyította számára, hogy a filozófia klasszikus formátuma még mindig lehetséges [...]. Ez a felismerés önmagában véve még nem kellene hogy válsághoz vezessen. Hogy Lukácsot mégis válságba sodorta, ez filozófiai karakterének gyengeségét mutatja. [...] következtetése a következőképpen hangzik: [...] ha az abszolútum nem tört darabokra a kor gátjain, akkor [...] arra kell törekednünk, hogy elérjük a legmagasabb rendűt, a rendszert magát. A filozófia feladatának ilyen felfogása azonban semmiféle racionális védvonalat sem kínál Rickerttel szemben, még kevésbé Lask és Max Weber surgetése ellenében. Mikor Lukácsot rendszeralkotásra szólították fel, nem tettek egyebet, csak kifejezték a filozófia belső normáit. Lukács egyszerűen nem rendelkezett olyan kognitív eszközökkel, amelyekkel ellenállhatott volna ennek a vele szemben támasztott igénynek, de mégsem volt képes ennek a posztulátumnak a szellemében írni. Erezte, hogy nem tud egyszerre megfelelni a méltó mű meg-

írását szorgalmazó protokoll, az önmagához való hűség és a szisztematikuság követelményeinek. [...] Rátartisága és buszskége nem tudta elviselni, hogy nem képes megfelelni a normának, vagy inkább annak, amit a normának hitt. Ugyanakkor pedig nem volt elég hiú vagy narcisztikus lélek ahhoz, hogy saját talentumát tartsa olyan normának, amelynek mások nem tudnak megfelelni.” (Heller: i. h. 54–55. o.)

13. Lásd Lukács György: IFJÚKORI MŰVEK, i. kiad. 304–321. o. A LEVÉL A KÍSÉRLETRŐL német szövege jelentősen eltér a magyartól, annál sokkal hosszabb is. Minthogy a német szöveg a későbbi, nyugodtan tekinthetjük az eredeti magyar szöveg javított változatának. Ahol az előbbi eltér az utóbbtól, ott az előbbit idézem.

14. Georg Lukács: DIE SEELE UND DIE FORMEN.² Neuwied–Berlin, 1971. 9–10. o. Vö. Lukács György: IFJÚKORI MŰVEK. 306. o.

15. Német szöveg: i. h. 15. o. Magyarul: i. h. 311. o.

16. Lukács még öreg korában is hangsúlyozta azt a pozitív hatást, amelyet Husserl LOGIKAI VIZSGÁLÓDÁSOK című műve, mindenekelőtt annak első kötete, a filozófiai pszichologizmus kritikája gyakorolt rá.

17. Németül: i. h. 19. o. Magyarul: i. h. 314. o. A német szövegből ezen a helyen az „ironikus” szó hiányzik. De az egész bekezdés az esszé ironikus voltáról szól ott is.

18. Németül: i. h. 19–20. o. Magyarul: i. h. 314. o.

19. Németül: i. h. 23–24. o. Magyarul: i. h. 317. o.

20. Németül: i. h. 26. o. Magyarul: i. h. 319–320. o. Kiemelés tőlem – V. M.

21. Az első önmagában teljesen természetes lenne az esszéiben: „Persze van művészettudomány, és kell is lennie. Pontosan az esszé legnagyobb képviselői mondhatnak le róla a legkevésbé: amit megalkotnak, tudomány is kell legyen, ha egyszer már élellátomásuk a tudomány köreit meghaladta.” Németül: i. h. 24. o.

22. A LELKI SZEGÉNYSÉGRŐL című esszéjében (I. a 2. sz. jegyzet) úgy tűnik, Lukács számára egy pillanatra egész egyszerűen isteni adomány, ha valaki képes arra, hogy ne rendelje alá az érzést a szempontnak. És ott ő ezt mélyen tragikus értelemben – persze az érzést a szempontnak megint csak alárendelve –, önkritikusan fogalmazza meg.

23. Németül: i. h. 27. o.

24. Németül: i. h. 29. o.

25. Németül: uo.

26. Lukács György levele Margarete von Bendemannhoz 1912. szept. 25-én. LEVELEZÉS, i. h. 501. o.

27. Ez – gondolom – nem lehetett mindig így. Az talán tényleg kissé frivol lenne, ha valaki Platón, Montaigne vagy Kierkegaard filozófiájára való el nem hivatottságáról beszélne. A dolog nincs egészen tisztázva, jóllehet a LEVÉL A KÍSÉRLETRŐL-ben – furcsa módon abban a bekezdésben, ahol a gondolkodásmód mindig is problematikus voltáról beszél – a következő mondat található: „*A modern esszé elvesztette azt az életháttérrel, amely Platónnak és a misztikusoknak erejüket adta.*” Németül: DIE SEELE UND DIE FORMEN, i. h. 27. o.

28. Lukács György levele Margarete von Bendemannhoz 1912. szept. 25. i. h. 501. o.

29. Lukács György: WILHELM DILTHEY. In: Lukács György: IFJÚKORI MŰVEK (1902–1918), i. h. 553. o.

30. „*Tegnap Windelband mellett ültem (szándékosan), és Gotheinnel Onre tereltem a beszélgetést. W[indelband] erre tett néhány (tárgyilag jelentéktelen) megjegyzést az On esszéiről, nem kimondottan barátságatlanul, de ahogy vártam: a forma természetesen rendkívül távol áll tőle, erről kifejezetten nyersen nyilatkozott.*” Max Weber levele Lukács Györgyhez 1912. július 22-én. LEVELEZÉS, i. h. 489. o. Ezt a helyet nyugodtan felfoghatjuk annak bizonyítékaként, hogy Weber maga olvasa az esszéket.

31. Emlékezzünk csak – Lasktól egyetértően idézett – mondatára: „*Az esszéista [...] egy hajszállal sem kevesebb a szakszerű szisztematikusknál – talán éppen ellenkezőleg!*”

32. Max Weber: A TUDOMÁNY MINT HIVATÁS. In: Max Weber: ÁLLAM, POLITIKA, TUDOMÁNY. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970. 155–156. o.

33. Mielőtt Weber előadásának részletes ismertetéséhez és elemzéséhez fognék, hangsúlyoznom kell a következőket: amint az már az eddig mondottak alapján is világossá kellett hogy váljon, Weber mindent megtett azért, hogy Lukács Heidelbergben habilitálhasson. Bizonyára már akkor is tisztában volt a ténnyel, hogy Lukács zsidó volta akadály lehet, Lukács esetében azonban ez a körülmény bizonyára nem befolyásolta őt. Amikor Lukács

csot szinte már le akarta beszélni a habilitációról, ez csak azért volt, mert Lukács nem akarta és nem tudta feladni esszéizmusát. Azért tartom ezt fontosnak hangsúlyozni, mert Weber a következőket mondja az előadásban: „*Amikor fiatal tudósok tanácsért jönnek az emberhez habilitációs ügyekben, a rábeszélés szörnyű felelősségérzetet kell. Ha zsidó, természetesen azt mondom neki: lasciate ogni speranza.*” (I. m. 131–132. o.)

34. L. i. m. 132. o.

35. I. m. 132. o.

36. I. m. 134. o.

37. I. m. 133–134. o.

38. Ez a mondat nem szerepel a magyar fordításban.

39. I. m. 135. o.

40. I. m. 136. o.

41. I. m. 137. o.

42. I. m. 137–138. o.

43. I. m. 138. o.

44. Uo.

45. Uo.

46. I. m. 139. o.

47. Uo.

48. I. m. 141. o.

49. I. m. 140. o.

50. I. m. 140–141. o.

51. I. m. 143. o.

52. Uo.

53. I. m. 147–148. o.

54. Max Weber: A POLITIKA MINT HIVATÁS. Medvetánc Füzetek, Budapest, 1989. 78. o.

55. Max Weber: A TUDOMÁNY MINT HIVATÁS. I. h. 148. o.

56. I. m. 150. o.

57. I. m. 151. o.

58. Márkus: i. m. i. h. 39. o.

59. Magyarul: HEIDELBERGI ESZTÉTIKA I. MŰVÉSZETFILOZÓFIAI RÉSZ, I. i. h.

60. Magyarul: i. m. II. ESZTÉTIKAI RÉSZ, I. i. h.

61. Heller: i. m. i. h. 51. o.

62. A művészet mint „kifejezés” és az élményvalóság közlésformái.

63. Az esztétikai tételezés lényege.

64. Ahol mindenekelőtt Lask véleménye kellett hogy súlyosan essék a latba. Hiszen Lask az első fejezet esszéisztikus jellegét egyértelműen észrevette; szeretném emlékeztetni az olvasót Weber 1916. augusztus 23-án Lukács-hoz írott levelére (l. fentebb). Az ismert dokumentumok fényében úgy tűnik, hogy Weber – aki amúgy is elnézőbb volt Lasknál Lukács

esszéizmusával szemben – a MŰVÉSZETFILOZÓFIA első fejezetének esszéisztikus jellegét nem akarta feltétlenül észrevenni. A műnek az ESZTÉTIKA-éval formálisan azonos kérdésfeltevése már maga is faszcinálta Weber, eleve „tudományosnak” tekintette azt. Az első mű a következő mondattal kezdődik: „Az az esztétika, amely illegitim előfeltevések nélkül kíván megalapozást nyerni, ezzel a kérdéssel kell hogy kezdje: »Műalkotások léteznek – hogyan lehetségesek?«” (Lukács György: A HEIDELBERGI MŰVÉSZETFILOZÓFIA ÉS ESZTÉTIKA. A REGÉNY ELMÉLETE. I. h. 15. o.) A másodikban a megfogalmazás így szól: „Műalkotások léteznek – hogyan lehetségesek?« – ezzel a – ha részleteiben nem is szó szerinti, szellemében – kantii kérdéssel kell kezdődnie minden olyan esztétikának, amelyet az esztétikum tiszta érvényességétanaként – tehát nem metafizikaként és nem is pszichológiaként – kívánunk megalapozni.” (Uo. 249. o.) – Marianne Weber írja Weber-életrajzában: Lukács, „éppen egy esztétikán dolgozott; egy jövőbeni rendszer részeként gondolta azt el, amelynek meg kellett nyitnia a számára az akadémiai pályához vezető utat. Weber elmélyül benne, és ezt a megjegyzést teszi: »Nagyon erős benyomásom van róla, és egészen biztos vagyok benne, hogy a probléma felvetése defmitíve a helyes felvetés. Nagy jótétemény, hogy miután irtak esztétikát a befogadó álláspontjáról, most meg megkísérlik az alkotóéről üzni, végre egyszer már a >mű< mint olyan jut szóhoz [...]»” (Marianne Weber: MAX WEBER EIN LEBENSBIOD.³ I. C. B. Mohr [Paul Siebeck], Tübingen, 1984 473. o.) A legfontosabb azonban ebben az összefüggésben, hogy Weber éppen A TUDOMÁNY MINT HIVATÁS című előadásban a lukácsi kérdésfeltevést mint a tudományos esztétikai kérdésfeltevést tekintti: „Vagy mint ahogyan a modern esztétikák (kimondva, mint például Lukács György, vagy gyakorlatilag) ebből az előfeltételből indulnak ki: »vannak műalkotások« – és felteszik a kérdést: hogyan lehetséges ez (értelemszerűen)?” (I. h. 154. o.)

65. L. Lukács esszéjét A LELKI SZEGÉNYSÉGRŐL, i. h. és Heller Ágnesét: LUKÁCS GYÖRGY ÉS SEIDLER IRMA In: Heller Ágnes: PORTRÉVÁZLATOK AZ ETIKA TÖRTÉNETÉBŐL Budapest, 1976. 385–422. o.

66. Weber: „»Személyisége« tudományos téren csak annak van, aki kizárólag az ügyet szolgálja. És nemcsak a tudomány területén van ez így. [Ez a mondat a magyar fordításból hiányzik – V. M.] Nem ismerünk nagy művészt, aki valaha is mást tett volna, mint hogy az ügyet szolgálta és csakis azt. Még olyan rangú személyiség esetében is, mint amilyen Goethe volt, megbosszulta magát – művészetében –, hogy vette magának a szabadságot és »életéből« akart műalkotást csinálni. De még ha ebben tévednék is, mindenesetre Goethének kell lennie valakinek ahhoz, hogy ezt megengedhesse magának, és abban mindenesetre mindnyájan egyetértünk velem, hogy ezt ő sem tehette meg buntellenül, ő, akihez fogható csak minden ezer évben egyszer él.” (A TUDOMÁNY MINT HIVATÁS, i. h. 135. o.)

67. Lukács György: MEGÉLT GONDOLKODÁS. In: Lukács György: MEGÉLT GONDOLKODÁS. ÉLETRAJZ MAGNÓSZALAGON. Magvető, Budapest, 1989. 56. o.

68. L. esszéimet: A DIALEKTIKA NYOMÁBAN. LUKÁCS 1918–1919-BEN. In: VÁLTOZÓ EVIDENCIÁK. Századvég Kiadó, Budapest, 1992. 53–99. o. (Ez az esszé a hetvenes évek elején íródott, amikor még teljesen kritikátlanul elfogadtam Lukács viszonyát az elmélethez mint eszközhez.) És A FILOZÓFUS ÉS A POLITIKA. In: 2000, 1990/1. 51–57. o.

69. A magyar fordítás hibás – V. M.

70. Lukács György: A HEIDELBERGI MŰVÉSZETFILOZÓFIA ÉS ESZTÉTIKA. A REGÉNY ELMÉLETE, i. h. 20. o. Kiemelések tőlem – V. M.

71. Uo.

72. I. m. 44. o.

73. I. m. 48. o. Kiemelés tőlem – V. M.

74. Márkus György: i. m. i. h. 43. o.

75. Lukács György: i. h. 254. o. Kiemelés tőlem – V. M.

76. Uo. Kiemelés tőlem – V. M.

77. I. h. 28. o.

78. I. m. 38–39. o.

79. I. m. 39. o.

80. I. h. 266. o.

81. I. m. 267. o.

82. Max Weber: A TUDOMÁNY MINT HIVATÁS. I. h. 153. o.

83. Uo.

Mesterházi Mónika

TÖRTÉNET NINCS.

alaptalan félelmem, legalább
 alapzata volna, nincs: van,
 mibe tűnik át,
 hol volt, ami veszteség,
 vagy hol nem, ma már
 legenda.

mennyi minden vár
 bele nem gondolásra,
 lappang –
 kinek szemére vetni nincs
 mit úgysem érdemes
 tehát:

marad, múlik, marad,
 belátni? mit, hova, világos
 kint van,
 jó nézni, élesen, ahogy két faág
 megtartja, amit a sötét
 leejt.

MILYEN IDŐ

Milyen idő, az ember mindig csak enne,
 vagy aludna, aztán meg csodálkozik,
 ha álmában feketehimlőt kap, ami
 nem fáj, csak megoldandó, mert ebben
 meg is lehet halni, és most annyi más
 van, különben undorító is, még jó,
 hogy nem hétvégére esett, és van
 rendelés, csak mit szól majd az új
 orvos – nem szól semmit, csak
 hogy feketehimlő már nincs, ez is
 vigasztaló, és lám, reggelre tényleg elmúlt –

Kalmár Melinda

A POLITIKA POÉTIKÁJA

Irodalomideológia az ötvenes évek első felében

Az autentikus idealizmus korszaka

Amikor a hetvenes évek közepén Italo Calvinót megkérték, hogy beszéljen az irodalom és a politika kapcsolatáról, azt mondta, hogy lehetséges az irodalomnak helyes és helytelen politikai alkalmazása. Helytelen, ha a politika magára hagyja az irodalmat, és hallani sem akar róla, de az is, ha túl sokat foglalkozik vele, s ilyenkor úgy véli, az alkotónak a politikai igazság hangját kell megszólaltatnia, és azokat az értékeket kell megjelenítenie, amelyeket a politika birtokol vagy birtokolni szeretne. Az irodalomnak ebben az esetben Calvino szerint ornamentális szerepe van, amely a hatalom állandóságát sugallja, és annak önbizalmát hivatott erősíteni; és ez csakis rossz irodalom és rossz politika lehet. Ugyanígy a politikával szemben álló alkotás, amely magát örök emberi értékek és az igazság őrzőjeként mutatja fel, s amelynek háttérében a művészet klasszikus, mozdulatlan ideája jelenik meg, nem más, mint az irodalom helytelen politikai alkalmazása.

Calvino gondolatmenete innentől fogva elbizonytalanodik, hiszen logikusan következne a harmadik lehetőség, amely már nem az irodalom politikája, és nem a politika irodalma lenne; abban az esetben, ha az alkotó végleg lemondana prófétai szerepéről, mert senkire sem akarna hatni, és felelősséget sem érezne senki és semmi iránt, vagyis nemcsak kelleetlenül elfogadná, hanem önmagát majdhogynem tagadva hirdetné is a modern művészet paradoxonát, amit számára a szabadság kényszere teremtett: ne kövessetek engem, csak magamnak és magamért beszélek. De mert a szó nem oldozhatja el magát végleg a társadalmi léttől, s még dologinak nevezett hatalmi struktúrájú társadalmakban sem válik soha dologgá, s így egy pillanatra sem záródhat magába személytelenül, Calvino nemzedéke szinte reménytelenül belebonyolódott a *politikus-profetikus és a nem profetikus, magáért való művészet dilemmájába*. *„Fiatalságom éveiben 1945-től kezdődően, az ötvenes éveken keresztül és azon túl, a legfőbb probléma az irodalom és a politika kapcsolata volt. Majdnem azt mondhatnám, minden beszélgetés e körül forgott. Az én generációmát úgy lehetne meghatározni, mint amelyik egyszerre kötelezte el magát az irodalomnak és a politikának. [...] Ma, amikor ezt a két problematikus területet összevetem, két egymástól elkülönülő érzésem van, és mindkettő az üresség: nincs olyan politikai program és nincs olyan irodalmi program, amiben hihetnék.”* (Calvino: RIGHT AND WRONG POLITICAL USES OF LITERATURE.)¹

Az ötvenes évek keleten és ennek vetületeként némiképp nyugaton is, megnyugtató történelmi kitérőt jelentettek azzal, hogy a Szovjetunió után most már az úgynevezett népi demokráciák (később új proletárdiktatúrák) kulturális ideológiája is (újra) egyértelmű/szoros összefüggést teremtett a művészet sajátos törvényszerűségei és társadalmi szerepe között. Ebben az ideológiában a szó közvetlen viszonyban van a cselekvéssel, és a művészetnek ha nem is mindenható, de kiemelkedő szerep jut a valóság (át)alakításában. A modern Európa baloldali elkötelezettségű és/vagy premodern lel-

kü művészei a szocialista realizmus forradalmi-prófétai ideológiájában egy visszavetített utópiára találtak rá, amely az alkotó és a gondolkodó tradicionális, így soha nem volt társadalmi szerepét állította volna helyre. Talán ezért van, hogy míg a hatvanas évek emlegetése többé-kevésbé hasonló érzeteket kelt bennünk nyugaton és keleten, az ezt megelőző évtizedről egészen eltérő elképzeléseink vannak, lehetnek. Sydney Pollack amerikai filmrendező például nemrégiben azt mondta egy interjú alkalmával, hogy erősen vonzódik az ötvenes évek világához, mert ez volt az autentikus idealizmus utolsó évtizede.

Ezt a korszakot nem egy, hanem két egymást erősítő dátum zárta le: 1956 és 1968; mindkettő az európai status quo megtartását jelentette, földrajzi és társadalmi/szociális tekintetben egyaránt. S miközben a történelemformáló radikális eszméket keleten és nyugaton is legyőzte a körülmények hatalma, hiteltelenné váltak az utópiák, ennek következtében megváltozott az utópiához való viszony, Európa nyugati felében pedig végleg eltűnt a profetikus szellemi magatartás közege. (Ezen a tényen a Kelet-Közép-Európában tovább élő, sőt megerősödő politikai ellenirodalom virágzása sem változtatott.) Visszatért a korábbi kinzó paradoxon: a szó elvesztette súlyát a történelmi-társadalmi léttel szemben, és mégis szavakat kellett találni arra az újra nyilvánvalóvá vált ellentmondásra, amely az alkotás hatni vágyó természete és a művészet modern társadalmi szerepe között feszült. A dilemma feloldhatatlanságát mutatja, hogy Michel Foucault, francia filozófus csak majd tíz évvel 1968 után mondja ki, hogy a görög bölcs, a zsidó próféta és a római törvényhirdető hamis modellek a ma értelmisége számára, mert megszűnőben van a szellem emberének profétai szerepe: „[...] és nemcsak arra gondolok, hogy megmondják, mi fog történni, hanem arra a törvényhirdető funkcióra is, amire oly sokáig pályáztak: »Nézzétek csak, mit kell tenni, mi a jó, és kövessetek engem.«”²

A közép-kelet-európai ember még ha baloldali elkötelezettségű is, aligha tudja az ötvenes éveket az autentikus idealizmus beteljesítőjének tekinteni, s a profetikus idealizmus értelmezése helyett sokkal inkább egy hatalomkép megrajzolásával van elfoglalva. A korszakról alkotott elképzeléseink között három domináns kép váltja és/vagy fedi egymást. Az ötvenes évek megjelenhettek a politikai romanticizmus nagy korszakaként, amikor a hatalom piramisszerű, lenyűgöző monumentalitásában és a művészi szolgálatban nem lehetett nem hinni. (Az autentikus idealizmusképhez kétségtelenül ez áll legközelebb.) Van úgy, hogy a hatalmat olyan építménynek látjuk, amely alapvetően elnyomókra és elnyomottakra tagolódott, és nem a hit, hanem a félelem volt a politikai és az emberi viszonyok alakítója. De megmutatkozhat az ötvenes évek úgy is, mint kibogozhatatlan hatalmi szálak szövevénye, amelynek legfőbb jellemzője a bizonytalanság. Ez a három leküzdhetetlen mítosz minduntalan átjárja az ötvenes évekről való gondolkodásunkat.

A kérdés most már az, hogy a nyugati és a keleti ötvenesévek-mítoszok egymásra csúsztatott képei nem mutatnak-e lényegesnek olyan tanulságokat, amelyeket eddig hangsúlytalanak gondoltunk. Megtudhatnánk így talán azt is, hogy van-e a profetikus idealizmusnak és a politikai pragmatizmusnak, a hitnek, a félelemnek és a bizonytalanságnak olyan találkozási pontja, amelynek közelében a hatalom és az alkotó alku köthet egymással.

A profetikus idealizmus utópiája és pragmatizmusa Magyarországon 1949 és 1952 között

1. A művészet társadalmi szerepe és az alkotói szerepértelmezés

Az ötvenes évek prófétai idealizmusának felvirágzása Kelet-Közép-Európában megszakította, majd pedig saját képére formálta azt a hosszú modernizációs folyamatot, melynek részeként a centralizált, központi hatalom felbomlott, s vele együtt eltűnt udvari kultúrája és irodalma, amely kiszolgált a uralkodó rendet, de cserébe védettséget és támogatást élvezett, s ezért olykor részesülhetett a törvényhirdetés ceremóniájából és pompájából. Ugyanakkor a monarchikus irodalmi modell szétesésével megszűnt a hatalomellenes irodalom varázsa is, és a társadalmi élet marginális jelenségévé vált.

A kommunista kulturális ideológia keretében Magyarországon 1949 és 1952 között egy teoretikus, egy író és egy politikus mégis kísérletet tett arra, hogy a szocialista realizmus elveinek magyar adaptációja közben a művészetet újra összekapcsolja az alkotó egyértelmű társadalmi elkötelezettségével. Lukács György, Déry Tibor és Révai József törekvései azon a ponton találkoztak, ahol a társadalmi utópia, a belletrisztika és a politikai érdek egymás vágyait álmodhatják. Ideáik sajátos vonásait a történelmi kényszer és a személyes sors különös összefüggései alkotják

Lukács György, a szocialista művészi teória magyarországi megalapozója nem hitt a művészet társadalomátalakító szerepében, hiszen sokat vitatott IRODALOM ÉS DEMOKRÁCIA című kötetében azt mondja, hogy „ami társadalmilag szükségszerűen nincsen, azt semmiféle költészet nem tudja élővé varázsolni”.³ Másfelől viszont az volt a meggyőződése, hogy az új típusú, közvetlen demokráciában, ahol az állampolgár és a magánember elkülönültsége megszűnik, az alkotó megértheti és ábrázolhatja az egyéni lét és a társadalmi lét közötti objektív összefüggéseket, vagyis a művész nem változtathatja meg alapvetően, de művészetével tükrözheti teljes egészében az igaz valóságot, s ezzel jelentős szerephez jut a helyes cselekvési stratégiák kialakításában. Lukács ebben a szociális-művészi utópiában a „szabadság kényszere” alól akarta felszabadítani az elköteleződni vágyó alkotót, s ezzel a művészet prekapitalista, premodern, tradicionális szerepének modelljét állította a művészek elé.

Az 1949–50-es Lukács-vitában ezt a teoretikus óhajt Révai József, a kulturális ideológia megtervezője praktikus, politikai megszorításokkal egészítette ki. A pártos irodalom lenini elvét úgy értelmezte, hogy megszűnik a burzsoá társadalom írójának személyes szabadsága és a néptől való elszigetelődése. Az alkotás munkájába ez közvetlen beavatkozást is jelent, s ezáltal az irodalom és a közönség szerves kapcsolatának soha nem látott bensőségét teremti meg. Révai érvelése már félreérthetetlenül alárendelte az irodalmat a politikának, s helyét egyértelműen az ideológia legitimációs formái között jelölte ki, cserébe viszont olyasmit ajánlott számára, ami csak a tradicionális társadalmakban volt meg, s amit a modern, személytelen hatalmi struktúrájú társadalmakban az alkotók már régen elvesztettek: kiemelkedő szerepet a valóság átalakításában és a nemzet életében. A politikai garanciákkal ellátott prófétaság pedig állandó alku tárgya lehetett, és ez nem maradt hatás nélkül az irodalmi alkotások esztétikai minőségére sem.

2. A profetikus idealizmus politikai játékerének alakulása – az alkufolyamat

Irodalom és politika, poétika és társadalmi mozgás bonyolult játékszabályainak alakulására jellemző az a folyamat, amely az 1949-es Lukács-vitával kezdődött, majd az 1951-es írókongresszuson keresztül az 1952 őszi megrendezett Déry-vitához vezetett.

A politikai fordulat után, 1949-től Lukács tágan értelmezhető nagyrealizmus-elmélete már nem felelt meg a normatív mintateremtés aktuális követelményeinek; mindemellett mereven klasszikus ízlésével még ki is zárta volna az irodalmi életből azt a fiatal nemzedéket és főként a gyorsan reagáló lírát, amelynek forradalmi lelkesedésére a hatalom leginkább számíthatott. A politikai és poétikai akadályok elhárítása végett a kultúrpolitika eltörölte tehát a „nagy irodalom” nyomasztó követelményét, és ehelyett a fiatal irodalom, az úgynevezett derékhad klasszikusan sematikus irodalmát támogatta. (A derékhad nemzedékének [el]ismert költői és írói: Aczél Tamás, Devecseri Gábor, Karinthy Ferenc, Kuczka Péter, Nagy Sándor, Somlyó György.) Ez a támogatott *sematizmus* 1949 és 1951 között még ellátta ideológiai, normatív és propagandaszerepét, de ezzel küldetése befejeződött, autentikus korszaka lezárult. 1951-től már legitimálásra alkalmatlanná vált, ezért a mintateremtés egyszerű formáit bonyolultabbak kellett hogy felváltásák, s a szocialista realizmus meseirodalmát felnőtt irodalommal kellett átalakítani. Az irodalom és a politika között kialakult erőterben politikai problémát jelentett az, hogy a *sematizmus írói és költői* elszigetelődtek az írói táboron belül, és az ifjú szocialista irodalom és a régi emigráns kommunista irodalom egyre inkább kiszorult az irodalmi élet társasági nyilvánosságából, noha képviselőik megtartották vezető szerepüket a folyóiratok élén és az írószövetségben. A politikai feszültség megszüntetése és egy hatékonyabb, differenciáltabb irodalmi ideológia megteremtése érdekében Révai az 1951-es írókongresszuson meghirdette a *sematizmus elleni harcot*, de *máris és mindvégig kétfrontos harcot vívott*: egyfelől igyekezett visszaszorítani az úgynevezett baloldali túlzókat, és életszerűbb, színvonalasan ábrázoló irodalmat várt tőlük, másfelől viszont eloszlatta azok illúzióit, akik a „nagy irodalom” minőségi követelményeinek rehabilitálását remélték.

Az írókongresszus után *a párt a kétfrontos harcban a két front közé szorult*; az egyik oldalon az írók a *sematizmus elleni harc* következetességét várták az irodalompolitikától, a másik oldalon pedig helytelenítették az útítársakkal szembeni „liberalizmust”, és azt mondták, hogy hiba volt 1951-ben a *sematizmus elleni harcot* meghirdetni, amíg az új, szocialista irodalom első hajtásai meg nem erősödtek. Ezzel szemben szerintük a kultúrpolitika utat nyitott a polgári befolyásnak és az útítársak kritikátlan dicsőítésének, s ezzel háttérbe szorította a proletár- és kommunista írókat, különösen a munkásírókat.

Az irodalmi viták valamilyen formában mindvégig a legitimáció és a hitelesség egymással összefüggő kérdései körül folytak; és nemcsak a kultúrpolitika és az irodalom között, hanem az írói táboron belül is. A derékhad és Benjámín László csoportja állandó küzdelmet vívott *az igazi, hiteles és hivatalosan elismert proletárirodalomért*, amelynek ideológiája a származástan volt (a hiteles származás), vagyis hogy ki született valóban proletárnak. A kommunisták és a (volt és még mindig) népiek is harcoltak egymással *a társadalom objektív érdekeit megjelenítő városi vagy paraszti irodalomért*, a tehetséges és kevésbé tehetséges írók pedig *a művészi vagy az eszmei szempont elsődlegességéért*. Sajátos e tekintetben Déry Tibor esete, aki *az elkötelezetten autonóm irodalom paradoxonát*, az autentikus szocialista realizmust akarta megvalósítani.

Az irodalompolitikai játéktérben tehát állandó alkudozás folyt részben az önálló gondolkodás és önálló alkotás lehetőségéért, részben pedig személyes írói, politikai és ezzel összefüggésben időnként anyagi érdekek érvényesítéséért, melyek olykor jól kiegészíthették egymást. A kultúrpolitika tudatosan is gerjesztette az írók közötti versengést, például azzal, hogy semmit nem ismert el egyértelműen, és senkinek sem engedte meg, hogy munkájával egy pillanatra is elégedett legyen. (Erre a taktikára

jellemző az a beszámoló, amely 1950 októberében készült, és az írókongresszus előkészítéséről szól. A tervezett felszólalások témájának listáján már szerepelt a *Csillag* folyóirat bírálata, holott a lap még csak egy hónapja, szeptembertől jelent meg az írószövetség orgánusaként, s így aligha lehettek még komoly hibái. A *Csillag* korábban is működött 1947 decemberétől, kommunista befolyás alatt, de koalíciós szellemben.) Az alapelv tehát az volt, hogy mindenki tévedhet, sőt biztosan tévedni is fog, bármennyire igyekszik megfelelni feladatának.

A kultúrpolitika megfélemlítő hadműveleteinek és következetlenül alkalmazott kétfrontos harcának végül az lett az eredménye, hogy 1951-től a sematikus írók és a sematizmust ellenzők egyaránt kényelmetlenül érezték magukat; és bár írók csak nagyon kis számban kerültek börtönbe ebben az időben, a politikai elítéltek példája táplálta a *félelmet* a sohasem eléggé jó alkotókban.

Az íróársadalom egyre nyilvánvalóbban (alapvetően) két pártra szakadt, és kölcsönösen klikkek létrehozásával vádolták egymást, szűkebb értelemben viszont csak az ifjú sematikusokat nevezték *klikk*nek. 1952. július elején Horváth Márton egy feljegyzésben azt írta Révainak, hogy a klikk tagjai egyre elkeseredettebbek, és nem mernek a nyilvánosság elé lépni, amíg „*a párt nem mossa le róluk a rágalmakat, amit az ellentábor rájuk kent. Minthogy közösen támadják őket, megerősödik közöttük a csoportszolidaritás: egymást nem bírálják, mert ennek ösztönességét úgysem hinné el senki, de nem is védik meg egymást, mert az rossz vért szülne. Az elvi álláspontok majdhogynem eltűntek a színről! Az a taktikájuk, minél kevesebb támadási felületet adni, kibőjtölni az időt az irodalmi vitáig, zavarba hozva a másik tábor, amelynek így nincs kívül hadakozni*”⁴

Az *irodalmi vita*, amire Horváth Márton utal, a FELELET vitája lesz majd, de ennek tézisei ekkor még eléggé körvonalazatlanok. A kultúrpolitika irányítói csak azt érzékelték egyértelműen, hogy a klikkel szemben már kialakult Déry tábora főképpen azok közül, akiket Lukács követőinek és hiveinek tartottak. (Mészáros István, Keszi Imre, Eörsi István, Abody Béla.) Ők elsősorban a Benjámín főszerkesztősége alatt megjelenő *Új Hangban* publikáltak, ami azt jelentette, hogy az igazi proletárirodalomért versengő Benjámínék hajlandók voltak társulni a „*nagy irodalom*” hiveivel az ortodoxokkal szemben. (Utólag 1953 végén a pártvezetés ezt úgy értékelte, hogy a Benjámín- és a Déry-, illetve Lukács-tábor összefogása az „*erkölcsi vonal*” győzelme volt a világnézeti fölött).

1952 nyaratól Déry kulcsfigurája a magyar irodalmi életnek. A FELELET második részének megjelenése élénk vitát váltott ki a sajtóban, miközben Dérynek rendkívüli módon megnőtt a tekintélye az írók között, s ez a kultúrpolitikai vezetést komolyan aggasztotta. A vita állásáról júliustól folyamatosan érkeztek a jelentések a párt agitációs-propaganda osztályára. Déry múltját és óvatlan kijelentéseit már egy évvel korábban is kivizsgálta a Központi Ellenőrző Bizottság, de fegyelmi határozatot akkor nem hozott. Révai kérésére Illés Béla megismételte egy évvel korábbi panaszait Déryvel kapcsolatban, de most szintén Révai kérésére ezeket le is írta. Illés szerint Déryről közszájon forog, hogy szovjetellenes, Gestapónak nevezte a szovjet hatóságokat, Zsdanov könyvére pedig azt mondta, hogy ezek miatt nem dolgozhatunk rendesen, nyugodtan. Az állandó vádpontok kelléktárából előkerült az is, hogy Déry talán francia vagy angol ügynök volt. Révai utasította Kiss Károlyt, a KEB elnökét, hogy diszkrétan vizsgálja ki az ügyet, mert Déry tehetséges író, akit „*nem lehet egyszerűen elintézni*”.⁵ Révai hirhedten arrogáns viselkedése ellenére óvatosan bánt a tehetségesnek tartott írókkal, s bár több hónapon keresztül halmozódtak a jelentések, tanulmányok és adatok a FELELET-vitához és ennek mellékperiéhez az irodalmi élet minden területéről

(Lukácsról, Illyésről, Veres Péterről, Benjáminról, a klikkekről, az újságokról és a káros nézetekről), a kulturális játéktér legfőbb alakítója nehezen szánta el magát a Déry-vitára. Nyár végére azonban oly mértékűvé vált az írók közti feszültség, hogy az írószövetségben fegyelmi büntetés terhe mellett megtiltották, hogy bárki klikkekről beszéljen. (Nyugtalanító volt az események nemzetközi visszhangja is, az, hogy júliusban egy bolgár és román költőnküldöttség nem tudta mire vélni a magyar irodalmi életben uralkodó zűrzavart. Még rosszabb volt az, hogy Aczél Tamást meghívták a szovjet nagykövetségre, és Horváth Márton értesülése szerint elismertették vele, hogy a sematizmus elleni küzdelem címén a pártosság ellen folyik a harc, és ez Lukács működésével kapcsolatos.)

Mindezek után augusztus végén, a *Szabad Népb*en jelent meg Révai első bíráló cikke Déryről, amit az akkoriban szokásos koreográfia szerint az írószövetség különböző fórumain többször megvitattak. Révai nyilvánvalóan sokat merített a Déry-kritika körüli találgatásokból és értelmezésekből, mivel erre az időre éppen a megfelelésért folyó verseny miatt az írókban már kialakultak az önkéntes önmeggyőzés módszerei. Az érvrendszer tehát hólabdaszerűen formálódott, amit vezetők és irányítottak közösen gyarapítottak.

A kulturális élet alakulását tehát sok tekintetben a politikusok és az írók között, illetve az írói táboron belül létrejött erőviszonyok határozták meg, azaz a politika nem egyszerűen adminisztratív intézkedések függvénye volt. A Déry-vitát megelőző politikai, művészi és személyes harcokban az irodalmi csoportok kusza szövevénye alakult ki, s a folytonosan változó viszonyokat a kultúrpolitika csak elvétve, bizonytalanul és koncepciótalanul tudta befolyásolni.

3. Az esztétikai minőség – a profetikus idealizmus *poétikája*

A teória

A sematizmus virágzásának idején, 1950-ben Révai József a Lukács-vitát lezáró cikkében arra figyelmeztette az írókat és a politikusokat, hogy a pártirodalom nem lehet gyenge színvonalú, hiszen ennek politikai haszna igen csekély lenne. „*A szocialista realizmus, a pártirodalom hegemoniája nem utolsósorban azon múlik, hogy sikerül-e fejlesztenünk színvonalát.*”⁶

Éppen ezért megígérte, hogy támogatja a szocialista irodalom fiatal képviselőit, de elutasította a baloldali túlzásokat és a sematizmus abszurdításait. (Ő is, mint Lukács, Marxra hivatkozott, aki Lassalle-lal folytatott vitájában elutasította a schillerizálást, azaz az eszmék nyílt megjelenítését a művekben.) Révai a baloldali túlzókat arra intette, hogy értsék meg, nem lehet szocialista irodalmat adminisztratív rendszabályokkal teremteni, az útítársakat pedig figyelmeztette, hogy „*szövetséges és útítárs mivoltuk csak átmeneti állapot lehet, lépcsőfok, amelyen nem lehet megállni*”. Az átmeneti állapot végpontján „*az igazi, komoly irodalom*”, a szocialista realizmus vágyképe jelent meg Révai előtt, s ezért a sematizmus elleni küzdelmet valójában nem az 1951-es írókongresszuson hirdette meg, s kétfrontos harcát sem 1952-től vívta, hanem kultúrpolitikai tevékenysége kezdetétől fogva; vagyis Révai koncepciójában és politikai szerepeltetésében mindig is („már”) benne volt az egyensúlyozás, azaz az engedés és korlátozás kettős kényszere, amelynek gravitációs középpontjában a megvalósítható szocialista realizmus nagyravágyó, rögeszmés álma volt.

A szocialista realizmus fogalmának állandóan változó és a politikai körülményekhez igazodó értelmezésében lényeges fordulat 1952-ben következett be. A hangsúlyaiban új politika teoretikus megalapozását Lukács György vállalta februári cikkében, amely

a *Csillagban* jelent meg A SEMATIZMUS ELLENI HARC MAI ÁLLÁSA ÉS PROBLÉMÁI címmel. Lukács másfél évvel az őt elítélő vita lezárása után minden bizonnyal nem önként lépett a nyilvánosság elé, s ha mégis megtette, ez azért lehetett, mert korábbi nézeteitől nem kellett nagyon eltávolodnia. Írásában, amelyet az írószövetségben is felolvasott, kísérletet tett arra, hogy a műalkotás *eszméi és művészi tartalmát* egy kompozícióelméletben a megfelelő világnézet elve alapján közös nevezőre hozza. Azt hangsúlyozta, hogy csak az egységes, egytónusú világnézet biztosíthatja az alkotás kompozicionális egységét és harmóniáját; ez a világnézet pedig a legmodernebb, legátfogóbb, (leg-)objektív(ebb) teória, a marxizmus–leninizmus. *Olyan rugalmas poétikai formát keresett, amelyben az alkotó teljes mértékben szabad, mert az egyetlen helyes világnézetet önként és saját belátása alapján, mintegy erkölcsi meggyőződéséért, sajátjaként ismeri el, és tudja, érzi, hogy műalkotásának teljességét, vagyis megfelelő minőségét csakis ez az egy világnézet adhatja.* A szocialista realizmus megvalósíthatatlan, fiktív poétikája talán ebben a teóriában nyerte el igazi alakját, s éppen ebben a formában volt Lukács és Révai művészetpolitikai elképzeléseinek találkozási pontja, az idea és az ideológia érdekközössége. Amit Lukács 1952 elején elmondott, az alig különbözött a nagyrealizmus követelményétől, tehát nem mondott lényegesen mást, mint korábban, és csak teoretikus emelkedettségében tért el Révai kultúrpolitikai vágyaitól, amelyekben szintén erős volt a folytonosság. (Érdekes, hogy a kitűnő hírszolgálattal rendelkező brit diplomácia magyarországi képviselője is felfigyelt a változásra, és a budapesti követség szokatlanul ingerült hangú levelet küldött a londoni külügyminisztériumba. A jelentés arról szólt, hogy a magyar kultúrpolitika feltehetően moszkvai sugallatra megtévesztő propagandafogásként a szocialista realizmusnak egy kevésbé politikus, elvont, teoretikus fogalmát akarja bevezetni, és ezzel akar újabb híveket szerezni magának itthon, de főképpen a nyugati közvélemény körében. Úgy gondolták, mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy a brit nyilvánosság tájékozódhasson az ügyben, és megértse: Moszkva nem a kultúra védelmezője az amerikai kultúriparral szemben, ahogyan azt magáról állítja, hanem éppen ellenkezőleg, az igazi kultúra „sírásója”. „Kétségtelenül ez az első alkalom, hogy a kommunista irodalmi eszménykép sterilítása lelepleződik; mégis Mr. Lukács cikke a budapesti kommentárokkal kiegészülve olyasmiről, aminek könnyen bedől a nyilvánosság. Sajnos e tekintetben a nyugati közvéleményt nehezebben tudjuk befolyásolni, mint a magyart.”²⁷)

Az aggodalom persze felesleges és túlzott volt, hiszen a nyugati közvéleményt sohasem fenyegette az a veszély, hogy egységesen kiálljon a szovjet rendszer mellett. Két másik észrevétel azonban figyelemre méltó lehet a külső szemlélő nézőpontjában: az egyik annak feltételezése, hogy nyugaton és keleten lényegesen eltérően ítélik meg a szocialista kultúra ideáját és ideológiáját, vagyis hogy az autentikus idealizmus-sal kapcsolatban nagyobb mértékűek lehetnek az illúziók, a másik észrevétel pedig a szocialista realizmus fogalmának értelmezésében beállott 1952-es magyar kultúrpolitikai változás.)

A regény

A minőségi hatalmi irodalom (a szocialista realizmus) vágya és teóriája és az ennek ellentmondó, főképp a sematizmust támogató politikai gyakorlat sajátos esztétikai paradoxont hozott létre: olyan utópisztikus poétikát, a szocialista realizmust, amelynek sohasem volt irodalma, hiszen a sematizmus nem volt az, és egy olyan irodalmat, a sematizmust, amelynek sosem volt esztétikája, hiszen a szocialista realizmus általános követelményei közvetlenül nem a sematizmust írják elő. A kettő közé szorult művek esztétikai és politikai szempontú értékelései a legváltozatosabb képet mutathatják. Eb-

ben az ellentmondásos gondolatkörben mozog tehát az a feltevés, hogy a diktatúrának nem feltétlenül rossz irodalomra van szüksége hatalmas megerősítésére, miközben a vele szemben állók csakis jó irodalmat akarnának; inkább az alku tárgya és eredménye az, ami ilyen esetben leginkább kérdéses lehet.

1952-ben, amikor a sematikus irodalom normateremtő szerepére már nem volt szükség, és a sematizmus sokkal inkább az alkufolyamat, a konszenzus akadályává vált, a magyar kultúrpolitika bevezette a szocialista realizmus metafizikus, fiktív poétikáját, de innentől fogva az új irány ellentmondásos következményeit is el kellett viselnie. Ez a teória engedte egy jobb, irodalmibb irodalom kialakulását, de ezzel a szocialista realizmus alapelveinek értelmezését kivonta a hatalmi kontrollálhatóság köréből. Az 1952-es költészeti és szerelmi viták már erről a politikai-poétikai átrendeződésről szólnak, amelynek időleges lezárását a Déry-vita jelentette.

Révai ez alatt az idő alatt végső soron mindig ugyanazt mondta, mert rögeszmés volt, és azon belül rugalmas. Csak hangjának akusztikája volt más a változó hatalmi erőterekben, amelyeknek alakításában persze ő maga is részt vett. Mégis szüntelenül küszködött a gyakorlati élet irányításával, mert az valahogy mindig valamilyen irányban eltért az akaratától. Révai jó irodalmat akart, olyat, amely magas színvonalú, és ezzel együtt és éppen ezért teljes mértékben meg tudja nyerni a közönséget a hatalom akaratának. Állandóan sürgette a regényes párttörténet megalkotását, mert meggyőződése volt, hogy a kommunista párt történetét az irodalomból lehet a legjobban megismerni, nem a pártfőiskolai szemináriumok anyagából. A szocialista kultúra tervezője az irodalmi *másként ábrázolás* igazságára és tükrére vágyott, arra az igazságra, amely az európai szellemi hagyomány szerint a politikai tekintélytől és a gazdasági hasznosságtól egyaránt független tudott lenni, a magyar tradícióban pedig ezzel nem ellentétesen a politikai/társadalmi igazság megszólaltatója is volt. Déry készülő regénytrilógiája azt a reményt keltette benne, hogy a társadalom egész életét értelmező nagy eposz, a szocialista másként ábrázolás megvalósulhat. Az ekkor már hasznavehetetlen, sematikus írások tömegében Déry regénye a szocialista nagyepika ígérete volt, amelyben az esztétikum és a kommunista világnézet teljes egysége teremtődött volna meg. Az 1952-ben elkészült második rész azonban csalódást okozott Révainak. Úgy ítélte meg, hogy Déry művének világnézeti hibái éppen azért veszélyesek, mert a FELELET irodalmi színvonala magas. Révai olyan regényt várt Dérytől, amely a politika igazságát fejezi ki, de amit szívesen olvasnak az emberek, vagyis legitim hatalmi irodalmat akart. Nem tudni, mennyire tudatosan, azt feltételezte, hogy az emberek önkéntes, aktív és főként érzelmi feloldódása az ideológiában a történetmondás, a történetként megnevezés ismerős aktusában valósulhat meg. A nem fogalmi építkezésű történet mindenki számára érthető, és saját élményeivel, saját *érzelmeivel* kiegészíthető volt. A valóságos elemekből épülő fiktív világ felmutatásával a politika a *déjà vu* érzetét akarta kelteni úgy, hogy a történet rögzített igazságán keresztül ne a kitalálás, hanem a *ráismerés* élményét ébressze fel az olvasóban, mintha már tudott dolgokra kellene emlékeznie, s ekkor az irodalomban felfedezni véli az életet, majd az életben rátalál a fiktív igazságra. „A sematizmus elleni harc – harc az olyan irodalom ellen, amelyben olyan figurák szerepelnek, akikben az ember nem ismer saját magát, saját jobbik énjére vagy az azt fenyegető veszélyekre. Az alakokkal nem tud igazán egygyé válni, velük gyűlölni és szeretni, és nem kap kedvet velük együtt harcolni és cselekedni.” (Révai József az első írókongresszuson elhangzott beszédéből.)⁸

A politikát ellentmondásos viszony fűzi az irodalomhoz. Szeretné, ha az irodalom a lenini terminus szerint a politikai munka csavarjaként működne, ugyanakkor hisz

a fikció lélek- és társadalomformáló erejében, abban, hogy a vágyott valóság megjelenítése valahogyan hatással lehet a majdan történőkre, s ezért mindenképpen előnyösen akar megmutatkozni a fiktív világban. Egyszerre tiltja és csábítja is az irodalmat, amelynek az ideológia nem létező valóságát kellene úgy ábrázolnia, mintha az az igazság hordozója lenne. A politika annál inkább kényszerül az irodalmat és általában a megjelenítést felhasználni saját léte és céljai igazolására, minél nagyobb *a szükség és a lehetőség* a mintateremtés érzelmi, képi formáira. Azaz nem modern társadalmakban az irodalomnak egyáltalán nem ornamentális, sokkal inkább valamiféle mágius szerepe lehet az ember közreműködésének elnyerésében. Nagyon tanulságos az, amit Michel Foucault mondott egy interjú alkalmával a politika és a fikció viszonyáról: *„A fikciónak megvan az a lehetősége, hogy igazságként jelenjen meg, mivel a fikció az igaz beszéd hatását tudja kelteni, és el tudja hitetni, hogy ez az igaz beszéd felmutathat vagy előállíthat valamit, ami így még soha nem létezett, és hogy ezt a soha nem létezőt a fikció által megteremtheti. Aki a történelmet a politikai realitás alapján teremti újjá, és politikáját ezzel igazolja, az a politikának egy olyan képét, fikcióját teremti meg, ami a történelmi igazságban így soha nem létezett.”*⁹

Idea és ideológia úgy tűnik, a közös fikcionálásban (például a kollektív regényírásban) található meg érdekközösségét, amennyiben mindkettő hisz a művészet társadalomformáló erejében, a művész hisz az alkotó történelmi felelősségében, a hatalom pedig szavatolja a művészet kiemelkedő szerepét, ha nem is a társadalom életének alakításában, de az uralkodó ideológiában mindenképp.

Déry FELELET című regénye két ambiciózus ember, az író és a politikus (Révai) vágyának kereszteződésében áll, mindketten hittek *a szocialista realista fikció* megvalósíthatóságában, Déry az autentikus idealizmusban, Révai az autentikus ideológiában. Déry később nem szívesen emlékezett vissza a FELELET-vitára, talán éppen azért, mert ebben a regényében a szocialista realizmus lehetetlen követelményének meg akart felelni. A műben valóban jelen volt azoknak a hibáknak a jó része, amiket felrőttak neki, de mindenekelett az a kompozicionális és világnézeti kettősség (az egyéni és a közös morál kettészakítottága), amit Lukács 1952 februárjában a teória síkján áthidalhatónak tüntetett fel. Révai ezt a kettősséget szerette volna megszüntetve látni, de úgy, hogy a regény mind mondanivalójában, mind pedig hatásában alkalmas legyen a legitimáló fikció szerepére. Lehetetlent kívánt tehát, hiszen ha Déry jobb regényt írt volna, fikcionálisan egységesebbet, akkor feltehetően csak Révai haragját sikerült volna kivívnia. Ha eleget tett volna a szocialista propagandairodalom sematikus, normatív elvárásainak, akkor sosem került volna a közelébe annak, amit Révai az igazi szocialista regénytől várt. Vitára egyik esetben sem lett volna alkalmas. Ez pedig azzal a tanulsággal járt, hogy ha a mű túlságosan zárt, az aktuális politikától nem befolyásolt univerzum, akkor a politika elveszítheti befolyását és irányító szerepét ebben a küzdelemben. Ha viszont a mű nagymértékben megfelel a politikai elvárásoknak, akkor a saját hitelétől foszthatja meg magát az alkudozásban, és ha az irodalom elveszti hitelét, akkor megszűnik legitimálóereje is, és értéktelenné válik a politika számára. Megoldás pedig nincs, mert:

A Déry-vita eredménye azt mutatta, hogy az a mű, amely legitimációs alku eredményeként jött létre, mindenki számára kétes értékű, ide érve a politikust, az író és az olvasót is.

A politizáló irodalom, ha az uralkodó hatalom mellett agitál, akkor a legitimációs folyamatnak csak rövid, korai szakaszában alkalmas arra, hogy feladatát ellássa (ennek bizonyossága a klasszikus sematizmus rövid tündöklése és szükségszerű hanyatlása).

Ha viszont a politizáló irodalom hatalomellenes, akkor ennek olvasását a hatalom megtiltja, és kialakul az irodalom szétválásának az a szellemi és érzéki területe, amit Szilágyi Ákos kiválóan elemzett *AZ ÉRZÉKI CSÁBÍTÁS IRODALMA* című tanulmányában.¹⁰ Ehhez hozzátehetjük még, hogy az ellenirodalom annyi helyet foglal el a politikai és irodalmi játéktérben, amennyi a hatalomigazoló irodalom ellensúlyozásához szükséges, és olyan formában jelenik meg (politikus vagy apolitikus irodalomként), amely ehhez a szerephez a legmegfelelőbb. Az irodalom politikai alkalmazásának kétféle módja már csak azért is feltételezi egymást, mert a tiltás elárulja, hogy a hatalom hisz az irodalom felforgatóerejében, és ezzel megteremti saját felforgató irodalmát, és megerősíti a társadalmi folyamatokra nagy befolyással bíró fikció mítoszát.

A legkülönösebb az apolitikus irodalom helyzete, amelyben mindenki megtalálhatja a saját politikai értelmezéseit is. Ébren tarthatja az autonóm gondolkodás vágyát, és ugyanakkor a hatalom nézőpontjából: elterelheti a figyelmet az ember politikai, társadalmi kötöttségeiről. (Nem véletlen, hogy az *Újhold* körét a hatalom egyáltalán nem tudta és nem akarta integrálni, de még Erdélyi József esetében is óvatos volt, mert mint mondták, nagy mestere annak, hogy verseiben gondolatokat rejtjen el.) Az apolitikus mű a politikához való viszonyában azért is nehéz helyzetben van, mert értelmezésének tág lehetősége folytán felhasználható a hatalmi viszonyok konszolidálódásával szemben, ugyanakkor megfelelő ideológiával be is illeszthető ebbe a folyamatba. (Ezért sürgették néhányan író társaikat az 1953-as júniusi fordulat után, hogy az új folyamatokat egyértelműen támogató verseket írjanak, holott nyilvánvaló volt a politikus irodalom válsága.)

A vita végeredménye

Az Előadói Iroda vitája, azaz a tulajdonképpeni Déry-vita, amelyre 1952. szeptember végén, október elején került sor, a hatalom kényszerű engedményeinek tehetetlenségi nyomatóka folytán nem érte el célját. Molnár Miklós, az *Irodalmi Újság* akkori szerkesztője erre így emlékszik vissza: „*A Déry-vita [...] egészen mást hozott, mint Révai remélte. Megint helyreállt valamiféle egység, de ezúttal az engedetlenség egysége. A Déry és barátai elleni éles pártkritika révén a párt felső vezetése elvesztette legjobb íróinak kilenczizedét, és megingatta hitében a maradék egyziedet is, amely nem kapta meg a várt támogatást.*”¹¹

Néhány hónappal Révai leváltása után, 1953 októberében és novemberében Horváth Márton irányításával elkészültek azok a tézisztervezetek, amelyek az addigi irodalompolitikát tekintették át. Ezek arról szólnak, hogy a vita nem tudta megszüntetni az irodalom kettészakítottságát, azaz nem sikerült egymáshoz közelebb hozni a sematikusokat és a „*Déry–Lukács-irányzatot*”. „*Csak alig néhány íróra tudott a párt támaszkodni – az írók túlnyomó többsége a »két fronton« helyezkedett el. A párt számára úgy nem maradt más választás, mint a »harc két fronton« – a sematizmus ellen –, amely azonban így átalakult harccá »mindenki ellen«, olyan küzdelemmé, amelyben a párt úgyszólván magára maradt. Az 1952 őszi tartott előadói irodai vita és a kormányprogram nyilvánosságra hozatala közötti időszakot a párt elszigeteltsége, az írók elkedvetlenedése jellemezte.*”¹²

Az 1952-es fordulatot Rényi Péter a következőképpen jellemezte egy vele készült interjúban: „*A zárzó után [...] fölmentünk Horváth Márton szobájába. Horváth keserűen megjegyezte: »Bevégeztetett; a pártnak nincsnek többé írói. Egyetlen lehetőség van – fordult Gimeshez –, te fogod írni a verseket, maga, Rényi, a novellákat, én meg a regényeket. Ez lesz a magyar irodalom.*”¹³

A Révai-tragédia¹⁴

1953-ig a politikai szereposztásban Révai kapta a legnehezebb feladatot. A diktatúra legitimáló ideológiáját kellett megteremtenie, úgy is mondhatnánk, a politikai hatalom legitimációs image-ét ő tervezte meg, és ami még nehezebb volt, megkísérelt egy legitimációs folyamatot az ideológia eszközével elindítani, majd az így megszerzett átmeneti egyezségeket megtartani. Dalos György azt írja egy tanulmányában, hogy szerinte az MDP hitt az irodalom létfontosságú társadalmi szerepében¹⁵ – én azt hiszem, hogy ebben elsősorban Révai hitt, akinek az lehetett a meggyőződése, hogy az ideológiában a fikció a legitimációs bázis megteremtésének a leghatásosabb eszköze. Képességei alkalmassá tették a legfőbb kultúr-ideológus szerepére: biztosan ítélte meg, hogy *mi az irodalom, és azt is, hogy mi hasznos a politika számára*. 1951 elején megfelelő időben érezte meg, hogy mikor kell váltani, vagyis egy évvel a szocialista realizmus és a proletárirodalom hegemoniájának meghirdetése után, az erőltetett, feszített tervek bevezetésekor, amikor a sematikus irodalom már föltűnően eltért a tapasztalt valóságtól, és amikor a derékhad kis csoportja annyira megerősödött, hogy irritálta a hivatalos irodalomból kiszorult és többségben lévő írókat. A váltást Révai valószínűleg nem tervezte meg, de úgy viselkedett, mint egy nyomásmérő műszer felügyelője; állandóan szabályozni igyekezett a politikai élet különböző területein felgyülemlett feszültségeket, ami a legitimáció elengedhetetlen feltétele volt. Segítette őt ebben a szerepében korábbi meggyőződése, amely a társadalmi, politikai átmenetet hosszabbra tervezte. Emiatt 1948 novemberében a sztálini formula meghirdetésekor mint az ideológiai és az elméleti munka felelőse igen kinos helyzetbe került. (A sztálini formula: a népi demokrácia betölti a proletárdiktatúra alapvető funkcióit, tehát ehhez az elvhez kell most már mindenkinek felzárkózni, ehhez képest és utólag is önkritikát gyakorolni.) Révai a Lukács-vitában is éppen azért hangsúlyozta a BLUM-TÉZISEK hibáit, mert ez elfedhette, hogy a nézeteltérések ellenére a húszas évek végén, és 1948–49-ben is, rokonszenvezett a Lukács-féle elképzelésekkel. Csakhogy ő a BLUM-TÉZISEK vitáját és a Lukács-vitát is túl akarta élni, hogy ezek után, bár sokkal óvatosabban, de ugyanabban a szellemben folytathassa (kultur-)politikai elképzeléseinek a megvalósítását. Szenvedélyes politikus volt, és szenvedélyesen szerette a hatalmat.

Révai 1953-ig reformdiktátor volt, egyezkedő és esztétizáló, aki lágy diktatúrát akart megvalósítani a kultúra területén, s akinek nem kedveztek a *politikai körülmények*, amelyek *mást vártak tőle, mint amit engedtek neki*. Révai feladata a legitimáló ideológia megteremtése volt, ami nem működhetett a politikai diktatúra szabályai és logikája szerint, különösen nem a szocializmus építésének kezdeti szakaszában, az eredeti államosítás időszakában (később a kádárizmusban már igen). Révai tragédiája, ha volt ilyen, nem az volt, hogy tehetsége ellenére részt vett a hatalmi politizálásban, hiszen képességei éppen erre tették alkalmassá. Működésének alig feltárható rejtélyei inkább abból adódnak, hogy a diktatórikus hatalom gyakorlásához legitimációs játékszabályokat igyekezett komponálni, de ekkor ez még nem volt időzerű. Szükségszerű kísérlet volt, de nem időzerű, és ezért az általa kitalált vagy inspirált kultúrpolitikai elvek politikát alkottak a politikában. Révai tevékenysége nem volt annyira ellentmondásos, mint amennyire annak látszik, sőt bizonyos szempontból nagyon is következetes, legfeljebb nem tűnik logikusnak. Ez annak a következménye, hogy ez a fajta hatalmi logika nemcsak direktívákkal és adminisztratív úton kormányoz, hanem már a felvilágosult diktatúra igényeit követi, vagyis sokat alapoz az önkéntesség elvére, kialakítja az önkéntesség kényszerét, felkinál az értelmiségnek bizonyos helyeket és sze-

repeket a társadalom életében, és ezeket alku tárgyává teszi, s ilyenformán elismeri és elismerteti a legitimációs folyamat összjátékjellegét. Végül ebben a játékban mindenki részt vesz, az is, aki nem, hiszen aki ellenáll, az is csak a játékszabályok által kialakított, az ellenállás számára fennmaradt formákat választhatja. Ezért volt olyan nehéz 1953 után ez ellen a hatalom ellen lázadni annak az értelmiségnek, amely maga is részt vett a megengedő játékszabályok kialakításában. Nagyon pontosan fogalmazza meg ezt Illyés Gyula az EGY MONDAT A ZSARNOKSÁGRÓL című versében:¹⁶

*„s mert minden célban ott van,
ott van a holnapodban,
gondolatodban,
minden mozdulatodban;*

*mint víz a medret,
követed és terented;
kémlélődsz ki e körből?
ő néz rád a tükörből,*

*ő les, hiába futnál,
fogoly vagy, s egyben foglár;
dohányod zamatába,
ruháid anyagába,*

*beivódik, evődik
velődik;
eszmélnél, de eszme
csak övé jut eszedbe”*

Révai tragédiája tehát nem az irodalom és a politika közötti személyes meghasonlásában volt, hiszen 1953-ig mint kultúrpolitikus praktikusán és jól gondolkodott; meghasonlása 1953 júniusában kezdődött azzal, hogy éppen akkor került ki a politikából, amikor reformirányzat kezdett kialakulni a politikai vezetésben, miközben a négyes fogat másik három tagja továbbra is hatalomban maradt. De az erőviszonyok Révai számára voltak a legkedvezőtlenebbek, mert egy kemény diktatúra legitimációs ideológiájának megtervezése olyan ellentmondásos feladat, amely szükségszerűen tartalmazta a bukás lehetőségét, és amikor ez bekövetkezett, jó ürügyet szolgáltatott arra, hogy Rákosi őt okolhassa az események menetéért. Erre utal, hogy 1953 őszén az MDP KV októberi határozatának irányelveit még mindig Révai dolgozta ki, számítottak tehát a tapasztalatára, holott már nem volt tagja a PB-nek, és nem ő vezette már a Népművelési Minisztériumot sem, a párt kulturális ügyeit pedig Farkas Mihály irányította. Az 1949 és 1953 közötti irodalompolitika értékelésére viszont bizottságot neveztek ki, amelyben Révai mint kompromittált személy már nem vehetett részt.

Az 1953 előtti irodalompolitikát értékelő feljegyzések szövegvariánsai meglehetősen bizonytalanok Révai szerepének megítélésében. Egyfelől elismerik, hogy a szemantizmus elleni harc jelszava helyes volt, sőt olyan *politikai* hibákra mutatott rá, amelyeket lényegében csak a két évvel későbbi kormányprogram tárt fel. Másfelől azonban azzal vádolják Révait, hogy az általános politikától *eltérő* politikát folytatott. „[...] az irodalmi

*hibák elemzése közben pártunk helyes úton járt, mivel azonban nem az országos politika iránymutatása segítségével, hanem sok ponton annak ellenére jutott el az irodalompolitikai programhoz, célkitűzéseit nem tudta valóra váltani, sőt sok esetben célkitűzései el is torzultak.*¹⁷

Ezek az elemzések úgy érvelnek, hogy Révait a párt általános gazdasági és politikai programja akadályozta abban, hogy irodalompolitikai elképzeléseit valóra váltsa, de ha már így volt, mindenképpen ő a felelős az irodalmi közvélemény jobbrtolódásáért. Révai tehát, aki a sematizmus elleni harcot meghirdette, nem azért került ki a közvetlen politikai hatalomból, mert adminisztratív és diktatórikus eszközöket használt, hiszen ezzel nem volt egyedül. Az írók és művészek persze fellélegeztek, hiszen Révai liberális művészetpolitikusként egyáltalán nem volt nevezhető, jó modorúnak még kevésbé. (Ennek ellenére az írószövetség októberi ülésén néhányan félénken érdeklődtek leváltásának körülményei felől.) Bukásának igazi oka az volt, hogy az ő diktatúra-elképzelése eltért a Rákosiétól, és feladatát tekintve el is kellett hogy térjen. Révai tehát nem volt jó vagy jobb diktátor, mint Rákosi, csak egy másfajta diktatúrát képviselt, aminek viszonylagos különállását már érzékelti lehetett, de lényeges jellemzőit még nem igazán. Ezért azt mondhatjuk, hogy a politikai hatalom legitimációs ideológiájának sorsképe van inkább, mint pályaképe, mivel az államszocializmus hőskorának vezéri szereposztásából a szükségszerű, de nem időszerű szerepet kapta.

Révai számára 1956 októbere jelentette az igazi megrendülést. Egyfelől saját 1953 előtti engedékenységevel magyarázhatta az események alakulását, másfelől a vele szemben megnyilvánuló ellenséges érzéseket az is táplálta, amit 1953 előtt tett, és az is, amit nem tett meg 1953 után.

1956 után már nem tudott bekapcsolódni annak a politikai formának a kialakításába, amivel korábban kényszerűen kísérletezett, s ennek különössége főképp abban van, hogy a hatvanas évek elejétől fokozatosan kiépült lágy diktatúra hatalomfelfogásának folytonossága nem a Rákosi-diktatúra általános jellemvonásai között keresendő, hanem sokkal inkább a Révai-féle kultúrpolitikában és annak *1953 utáni módosított változatában*. Vagyis a kádárizmus általános jellemvonásainak előzményei talán egy szűkebb szférában és más szinten vannak. Az pedig a hatalmi, ideologikus legitimációs modell vizsgálata szempontjából tanulságos lehet, hogy ebben a kultúrpolitikában milyen nagy szerepet játszott az irodalmi fikció körül folytatott alkudozás.

Révaizmus Révai nélkül

Horváth Márton, Darvas József és Király István 1954-es szereplését Aczél Tamás és Méray Tibor úgy ítélik meg *TISZTÍTÓ VIHAR* című könyvükben, hogy előbbiek elvtelenül szembefordultak korábbi felettesükkel, Révaival, és csupán karrierizmusból álltak a reformok mellé. Ez részben így is volt, hiszen nem kétséges, hogy személyes egzisztenciájukat tekintve sem volt mindegy, hogy mikor és milyen mértékű lelkesedéssel csatlakoztak a reformtörekvésekhez. Ezzel együtt viszont kitartottak egy liberálisabb irodalompolitika mellett, és főnökük bukása után ők a szélsőbaloldallal ellenében továbbra is a révaizmust képviselték Révai nélkül. Horváth Márton az 1954. február 3-i PB-ülésen visszautasította Méray Tibor irodalompolitikai elképzeléseit, és vele szemben kifejtette, hogy továbbra is fenntartja azt a véleményét, miszerint a közvetlenül agitáló irodalom egyoldalú követelése ebben a helyzetben helytelen. „Amikor ő ezt a részt erőteljesen hangsúlyozta, az vezette, hogy ragadja végre kezébe a párt a művészet zász-

laját is. Szűnjék meg az a helyzet, hogy mi védjük a politikát, Déry, Illyés stb. pedig a művészetet”¹⁸ – érvel Horváth Márton saját állásfoglalása mellett.

Révai kultúrpolitikájának folytatásaként újra egyezséget ajánlottak a kiemelkedő íróknak. Erről tanúskodik annak a határozattervezetnek az 1953. november 28-i változata, amelyet az említett PB-ülésen vitattak meg. Nem utasították vissza az alkotók prófétai ambícióit, de igyekeztek ezt ismét alku tárgyává tenni. „Örkény és mások azzal léptek fel, hogy az íróknak a mi viszonyaink között is vátesznek kell lenni, a párt hibái azt bizonyítják, hogy ma is szükség van az írók prófétai nemzetmentő szerepére, mint a múltban. [...] A párt örömmel üdvözli azt, hogy az írók a maguk felelősségét olyan magasra értékelik, mint a párt felelősségét, szívesen fogad minden helytálló bírálatot, amelyet munkája felett gyakorolnak. Amennyiben azonban az írók úgy vélik, hogy a párt tapasztalataira, elméleti és gyakorlati segítségére nincsenek rászorulva, úgy megfosztják magukat egy ilyen jelentős segítségtől, amely épp arra hivatott, hogy lehetővé tegye, megkönnyítse az íróknak elfoglalni helyüket a nép, a nemzet élén.”¹⁹

A révaizmus továbbfejlesztése viszont az a törekvés, hogy a második vonalból előlépett új kultúrpolitikuskok nagyobb érvényesülési lehetőséget ígértek a kevésbé tehetséges és a nem föltűnően sematikus írók számára is. Erre azért volt szükség, mert ezek az írók elnyomottságról beszéltek, és azt panaszták, hogy 1953 előtt a párt elitpolitikát folytatott. Ennek megváltoztatására az irodalompolitika régi-új irányítói azt tervezték, hogy a szakkönyvek csökkentésével és a „felesleges szovjet művek kiadásának felszámolásával” papírt biztosítanak a „középkáder” írók műveinek megjelentetéséhez, s ez már a diktatórikus politika organikus fejlődőképességét jelentette. Elhatározták, hogy bővítik a könyvkiadás lehetőségeit, az *Irodalmi Újságot* hetilappá alakítják át, növelik az *Új Hang* terjedelmét, és egyes napilapokat (például a *Magyar Nemzetet*) vasárnapi irodalmi melléklettel látják el. Minden eszközzel igyekeztek bizonyítani, hogy a kiemelkedő írók és a békés szándékú, nem makacsul ellenálló középkáderek egyaránt megtalálhatják számításukat az irodalmi életben. (Az integrációs kísérlet azonban, amely most a korábbinál jóval szélesebb körű volt, az elkövetkező három évben ismét a politikusok szándékával ellentétes folyamatokat idézett elő.) „Az írókat szorosabban be kell vonni a társadalmi munkába, társadalmi megbecsülésüket növelni kell, arra kell törekedni különösen a békemozgalomban, hogy jelentős események alkalmából írók tartsanak gyűlési beszédeket, referátumokat. Az országgyűlési képviselő írókat fel kell szólaltatni a Parlamentben. (A legjelentősebb írók arcképeit meg kell festetni és ki kell adni kisebb formátumban.) A jelentősebb írók gondosan válogatott régebbi és új műveit sorozatban meg kell jelentetni. (Irodalmi esteket kell szervezni.) A nagyobb szabású irodalmi esteket komoly társadalmi esemény rangjára kell emelni. Az írószövetség számára 1954-ben egy reprezentatív épületet kell rendelkezésre bocsátani a város centrumában, amelynek megfelelő előadóterme és klubhelyiségei vannak. – Minél előbb végre kell hajtani az írói honoráriumok folyamatban lévő emelését.”²⁰ (A szövegben zárójelbe tett mondatokat a szerzők áthúzták.)

A politikai és az irodalompolitikai cezúrák

Az előzőkből talán kitűnik, hogy a politikai és az irodalompolitikai cezúrák nem feltétlenül esnek egybe. Az irodalompolitika eseményei 1949 és 1952 között rendkívül sűrűn tagoltak, s ennek oka a legitimációs összjáték hatásainak kiszámíthatatlanságában van.

Az irodalmi fordulat és az írók ellenállásának kezdete sokkal inkább 1952-ben volt, mintsem közvetlenül az 1953-as nagy politikai váltás után, amikor, éppen ellenkezőleg, az írók körében zavart várakozás figyelhető meg.

Feltételezhetjük ugyanakkor 1953 előtt egy valamelyest önálló irodalmpolitika létezését, amelyben az engedmények kényszere és struktúraformáló hatása „mindig is már” jelen van, s ez a folyamatos ellentmondásosság minduntalan felborítja a vizsgálódás cezurális rendjét.²¹

Lehetséges, hogy a politikai gyakorlaton belül kétféle hatalmi elképzelés élt egymás mellett: az egyik a fizikai erőszakra és a megfélemlítésre épült, a másik viszont irányító és megengedő volt egyszerre, s ami engedte a politikai játékszabályokat változni. Ez utóbbi a fölvilágosult szocialista diktatúra kísérlete, amely ebben az időszakban nem élhetett az abszolút szocialista diktatúra erőszakot demonstráló állandó jelenléte nélkül. A kettő együtt kombinációs kényszer volt, de ebben az ideológia nem követte mindig és mindenben pontosan sem a hazai politikai gyakorlatot, sem a szovjet mintát. A követés valahogy olyanformán történt, mint egy dallamváltozatokból építkező kánon, ahol a variáns dallam követi az őt megelőzőt, és közben vannak ütemeltérések és hangsúlyos, fordulatot jelentő egybeesések is.

A szocialista realizmus

Ha a szocialista realizmus fogalmát nem csupán a sematikus irodalommal próbáljuk összevetni, akkor az jelenthetne egy olyan eszmét, amely felmutatná az emberi törekvések leghetetlenebb paradoxonját s a modern értelemben vett művészi profetizmus alapját is, amelyik megkísérli a szociális kötöttségeket és az emberi autonómiát egymásban tökéletesen feloldani. Ennek esélyeiről szól az a beszélgetés, ami Buñuel és Picasso között zajlott. Arra a kérdésre, hogy mi a véleménye a szocialista realizmusról, Picasso állítólag azt felelte: „A szocialista realizmusról különlegesen jó a véleményem. Csak éppen senki nem csinált olyat. Senki. Becsaptak minket. Minden vágyam, hogy szocialista realizmust tudjak csinálni. Senki sem képes rá.”²²

1949 és 1952 között a magyar kultúrában mégis hárman próbálkoztak meg ezzel, és mind a hárman látványosan kudarcot vallottak: Lukács marxistaként a teóriában, Déry szociálisan elkötelezett íróként a regényben, Révai pedig leninistaként a kultúrpolitikában. A különös az, hogy folytathatóság tekintetében egyedül Révait igazolta az idő; de a politikai szocialistarealizmus-vágyát a gyakorlati élet praktikus érdekei alakítják, s így ő nem volt és nem is lehetett az autentikus idealizmus profétája.

Jegyzetek

1. Calvino, I.: In: THE LITERATURE MACHINE. Picador by Pan Books Ltd, London, 1989. 79. o.

2. Foucault, M.: THEORIES OF THE POLITICAL: HISTORY, POWER AND THE LAW. In: POLITICS,

PHILOSOPHY, CULTURE. Routledge, New York and London, 1990. 124. o.

3. Lukács Gy.: IRODALOM ÉS DEMOKRÁCIA II. In: IRODALOM ÉS DEMOKRÁCIA. Bp., Szikra, 1947. 79. o.

4. FELJEGYZÉS AZ IRODALMI ÉLET JELENLEGI HELYZETÉNEK NÉHÁNY JELENSÉGÉRŐL. Politikatörténeti Intézet Archivuma (PtIA) 276. f. 68/94. ő. e. 5. o.
5. FELJEGYZÉS HORVÁTH MÁRTON ELVTÁRSNAK. 1951. június 29. PtIA 276. f. 65/332. ő. e. 91. o.
6. Révai J.: MEGJEGYZÉSEK IRODALMUNK NÉHÁNY KÉRDÉSÉHEZ. In: A LUKÁCS-VITA. Bp., Műzsák, 1985. 186. o. – A cikk megjelent a *Társadalmi Szemle* 1950/3–4. számában. 193–211. o.
7. Public Record Office, London, FO 371–100. 609 NH 1751/1. THE POLITICAL AND COMMUNIST EFFECT IN PRESENT-DAY LITERATURE AND CULTURE IN HUNGARY WHICH IS STIMULATED IN MOSCOW.
8. Révai József felszólalása az első írókongresszuson. *Csillag*, 1951. május. 590. o.
9. Foucault, M.: THE HISTORY OF SEXUALITY. In: POWER/KNOWLEDGE. Colin Gordon, New York, 1980. 124. o.
10. In: Szilágyi Ákos: NEM VAGYOK KRITIKUS! Bp., Magvető, 1984. 414–457. o.
11. Molnár Miklós: AZ „IRODALMI ÚJSÁG” TÖRTÉNETE. Kézirat. Ezúton is köszönetet mondok Molnár Miklósnak, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.
12. IRODALOMPOLITIKÁNK ÉRTÉKELÉSE. 1953. október 30. PtIA 276. f., 89/405. ő. e. 88. o.
13. In: SORSHELYZETEK. EMLÉKEZÉSEK AZ OTVENES ÉVEKRE. Bp., Minerva, 1986. 162. o.
14. In: Lukács György: MEGÉLT GONDOLKODÁS. ÉLETRAJZ MAGNÓSZALAGON. Bp., Magvető, 1989. 276–277. o.
15. Dalos György: AZ MDP IRODALOMPOLITIKÁJA. Kézirat.
16. In: Illyés Gyula: MENET A KÖDBEN. Bp., Szépirodalmi, 1986. 380–388. o. és *Irodalmi Újság*, 1956. november 2. 3. o.
17. Lásd 12. sz. jegyzet, 6. o.
18. ISMERTETÉS A PB 1954. FEBRUÁR 3-i VITÁJÁRÓL. PtIA 276. f. 89/405. ő. e. 218. o.
19. AZ ÍRÓSZÖVETSÉG PÁRTIRÁNYÍTÁSÁNAK SZERVEZETI FORMÁI. 1953. november 28. PtIA. 276. f. 89/406. ő. e. 100. o.
20. Uo. 110. o.
21. A *Mozgó Világ* 1993. márciusi számában a MAGYAR IRODALOM MOSZKVÁBÓL NÉZVE – 1952 című tanulmányában Hajdu Tibor közlése az orosz levéltárakban folytatott kutatásainak legfrissebb eredményeit. A cikk szerint 1952-ben a budapesti szovjet nagykövetség is folfigyelt a magyar kultúrpolitika és különösen Révai (úgymond) liberalizmusára.
22. Max Aub: BESZÉLGETÉSEK BUNUELLEL. *Filmvilág*, 1990. november 4.

Baka István

SZTYEPAN PEHOTNIJ VERSESFÜZETÉBŐL

Szentpéterváron újra

В Санкт-Петербурге снова

Leszállt a köd nem tudtam merre járok
Az utcátábláig se láttam el
Valahol elmaradtak a barátok
Vacogtam és nem volt számomra hely

A városban ahol születtem egykor
Valamelyik öt éves hajnalán
Hittem sokáig jó egy kedvesebb kor
Száz grammokon kihúzhatom talán

Addig de hamarabb fogyott el ám a
Polcról a vodka mint a fett betűk
A hírlapokból s nem jut nekem mára
Se több tüdő de kaphatok tetűt

Szentpéterváron újra hát megértem
Mondtam magamban hogy Lenin ledől
Szél fúttá el és visszahozta Péter
Lázálmait a Finn-öböl felől

Leszállt a köd nem láttam merre járok
Dohogtam csak hogy nyugtassam magam
S szorongtam is megásták már az árkot
Hol kuksolok majd géppisztolyosan

Vacogtatott a téli éj az utcán
Puskin vagy rendőr sziluettje nem
Suhant át tévelyegtem mint a pusztán
Mózes hada bár egyszemélyesen

S ahogy megálltam öklömet emelve
Mely mint a cékla ázott veresen
Borcs-sűrű ködben tejfőllel keverve
Magam magamnak voltam levesem

De csillagok zsírkarikák nem úsztak
Fejem fölött ily savanyú-sovány
A lé amelybe csontnak s némi húsnek
Pottyantam rég egy téli éjszakán

Kondér-korom korom kora belőled
Hogy mászhatnék ki sikos vagy nagyon
Mindegyre visszacsúszom jól kifőzted
Uram te is de jól van rád hagyom

A sűrűjében itt alul nem is roszsz
Elszopogatni szaftos kézfejem
Csak arra kérlek túl soká ne kínozz
Egyszerre szúrj villádra Istenem

Így szónokoltam alig állva lábon
De Isten messze volt vagy nem figyelt
S mint baltáját Raszkolnyikov kabátom
Alatt cipeltem súlyos szívemet

Hideg volt köd volt s az jutott eszembe
Köpönyegem megint letéphetik
És rémlett hallom közeledni szembe
A Bronzlovas dübörgő lépteit

De nem jött senki csak a holtak árnya
S a köd gomolygott ballagtam tovább
Lámpák derengtek rám fagy-celofánba
Csomagolt sápatag hortenziák

S úgy tetszett ekkor árnyék lettem én is
Halvány akár a téli alkonyok
Mikor Péter-Pál tornya tűjén végig
Isten hasából arany vér csorog

Megdermedt lábam haza nem találhat
Lépegetek de máshová oda
Hol Mandelstam lohol telefonálgat
S ír konyhaasztalán Ahmatova

A zöld szalonban tea gőze terjeng
Szivarfüstfelhőn puttó könyökök
Előszobából sárcipőt levetve
Blok lép be és a kerevetre dől

Hodaszevics heringgel a kezében
Csúszkál a járdán Puskinról motyog
S megindulnak Kronstadt felé a jégen
Végső rohamra a bolsevikok

Ez volt az álom amit rám bocsátott
A fagy amíg a járdaperemen
Csücsültem ám megleltek a barátok
És hazavittek még elevenen

FIGYELŐ

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

*Baka István: Farkasok órája
Tolna Megyei Könyvtár – Szekszárd város önkormányzata. Szekszárd, 1992. 78 oldal, 125 Ft*

I

SZÁRNYALÓ KÉTSÉGBEESÉS

Impressziók Baka István verseskötetéről

Ez az előző Baka-kötetknél szigorúbban válogatott, s így, az új versekkel együtt, teltebb, feszesebb, a költő lehetőségeinek jobbik felén túlsúlyos verseskötet zavarba hozhatja, aki arra kíváncsi, hogy pontosan miben különbözik ez a kötet a többitől, vagy hogy milyen lelki-kifejezőmódbeli állapotban van éppen a költő. Mert bár többfélét tud, hangot, stílust is vált, ha egy időre kiírja a régit (vagy csak eljátszik vele egy darabig, hogy mást is tud), mindig ugyanazt csinálja: az érzéki világ borzalmait és gyönyöreit, olykor borzadályos gyönyöreit adja elő a gravitációnak független mutató balettfigurákkal. Lehet-e édesebb a borzadály, mint amilyen a GYÁSZMENET című dalban, amint egy nép táncol-porlik a nemlétbe a tündérváltozások zenéjére? Van-e hideglelősebb erotika, mint mikor a Sátán hegedűjének hangjára „a hölgyek izzadt szirmai mint párázás közben megfagyott csigák tapadnak össze”?

Őt egymástól érdekesen elütő és egymást olvasmányosan kiegészítő ciklus van ebben a válogatott kötetben, a legöregebb vers 1972-es születésű, a legfiatalabb 1991-es, de talán néhány nagyon is időhöz-környezethez kötött, izgatottan undorodó verset kivéve (elsősorban a Liszt-ciklus egypár darabjára gondolok) irhatta volna most is az egészset. Nincs szerényebb költő Bakánál, szemérmességében minduntalan elbújik valaki mögé, persze

csak a játék, a néha vérfagyaláló játék kedvéért is – könnyű neki, tudjuk a fordításaiból is, hogy milyen könnyedén táncol a más cipőjében, de a maga lábával – hol Liszt Ferenc mögé (közel áll hozzá a zene, nyilván ez az egyik magyarázata választásának), hol egy érzékenyen kitalált orosz költő mögé, akinek a maga oroszra stilizált nevét adja, hol az okosbolond-igazmondó Yorick hagyományosan kedvelt alakja mögé. (Még szerencse, hogy oly régen kitalálták azt, amit szerepversnek mondunk, s az még nagyobb, hogy Baka a zsáner csábításában is ritkán esik a higság bűnébe.) Sőt. Nemcsak más mögé bújik, hanem maga mögé is. A maga közéleti-politikai közérzetének vagy éppen nagyon általános emberállapotának eltávolító rétegei mögé. („*Po-runkra égi sírgödör csontkorhadéka hó perreg*” – ez nemcsak egy nép halála, sokkal személyesebb annál, és nem is csak az égé és a világegyetemé, hanem egy ember örök halála.) Baka István mint Baka István ritkán szól ebben a kötetben, nyílt szerelmes verset Magyarországhoz ír (legalábbis a BALCSILLAGZAT felső rétegét így értem), még ha a rétegek egyszerre és elválaszthatatlanul érvényesek is. Hanem ha egyszer arra vetemedik, hogy eredeti szegyetelenségében gyakorolja a mesterséget, akkor nagyon tudatosan cselekszik – amúgy is nagyon tudatosan komponáló, kifinomult hatásvadász –, tudja, hogy eddigi pályájának egyik legjobb darabját írta meg, beteszi a kötet legközepébe, és megteszi címadó versnek. A FARKASOK ÓRÁJÁ-ra gondolok.

És persze nincs önzőbb, erőszakosabb lény se nála. Ez a rejtőzködőnek igen, tartózkodónak nem mondható költő, ha átlátszó álcában is, naivul, gyermeteg indulattal kijajgatja fájdalmaival – és micsoda tanult készülettel, nemcsak született formaérzékkel, hanem hibátlanul megtanult tudnivalókkal is, dallamaival-metáforáival kielégítve az ember született versigényét, s közben éberrel szerkesztve és adagolva s egy pillanatig sem gondolva – s gyanút sem ébresztve –, hogy a modernség a formán múlna. Hogy könnyed formaalkotó,

tudjuk sok szívesen csimált – ügyesen felhasználta – versfordításából is. De eredeti verseiben valami mássá alakul ez a képessége az egyéb elemek ötvözetében: a súly, a mázsás, trampli léptek, a lét otromba atrocitásai, a szenvedés, minden szenvedve, fenékgig megélt pillanat – mennyire színes lehet a világ, mennyire tele van egymástól rikitóan elütő, sokszor gyötrelmességükben is élvezetesen érzékelhető, mert az érzékelés örömét adó dolgokkal! – az agresszív életerő, az erőszakos, olvasózaklató, vad erejű és kiszámított hatású képek szárnyaló dallamokban. A ritmikus repülés csak az agyvelő-dióbelet faló varjúval, a bűdös harcsabendővel, a felhabzó hattyúdoggal, a világ szurdik-inyfalából szivárgó vérrel, a vérrel, a vérrel együtt érvényes. Ha nem tizenkilenc év verseiből válogatna a FARKASOK ÓRÁJA, ha egy kitartott pillanathoz kötődne, azt mondanám, a kiábrándultság könyve. (És ha összeférne a rezignált-ság állapotával az állandó izgatottság, az állandó orgazmus és hányinger.) Hogy kiábrándult. Miből? Egy ideálképből, mikor a valóságban soha semmi se olyan? Vagy többől? Szélesebb ez a csalódottság – és több is, mert kétségbeesés –, mint amekkora helyet foglal el a világegyetemben egy pillanatnyi vagy akár több, különböző időpillanatnyi politikai helyzet. („Gennye fakadt ki a régi sebeknek, s máris az új sebe fáj.” Vagy még előbb: „De hiába újul meg a nőta: ami régi, se új.”) Belejátszik az is, hogy a költő közben „középkorú” lett? Generációváltást érez („ez nem a te világod már, Yorick”)? A roppant mindenség és mérhetetlen kicsiségünk állandó kínos érzete? („Az Isten téli szájában megyünk.”) A világ mindig s most egyre jobban, és természettudományos félműveltségünk riadalmában még annál is jobban fenyegető vége? (Mert „ősz van az úrben, a vég közeleg.”) Egy hosszúnak ígérkező nyomasztó világrendszer („és nem múlik az éj nem mert Helsingör örök”) és tavaszszagú, egyszerűsödő új veszélyekkel terhes zétése? Az a fenyegetés, amely életelemünk, anyanyelvünk gyökereire támad, a túlvilági temető, a harangkisértet dermedt hangjára bolyongó kísértetgyászmenet, amely körül „Idegen nevekkel állnak a fejfák, sírkövek”, „húszféleképp értelmezhető szavaink” veszése, hogy „trombitányalízú” a költészet, és szegény Yorick azt sem tudja már, „kinek az anyanyelvén”? Hogy

a mindenkori hatalom emésztőgödreiben mindannyian elemésztődünk (mert „megevdünk mindenütt”), emberek hatalma és Isten hatalma összemosisodik, de már a kegyetlen Isten szeme sincs rajtunk, mert „száraz avarra uvegcserepekként Isten halott tekintete pereg”? (Nincs élettelenebb, kietlenebb szó, mint ez a világvégi, homokzizegésű „perég”, ahogy Baka itt-ott elhelyezi.) Hogyha odakint minden olyan jó, amilyen sohasem lehet, akkor is ott a szenvedély, a betegség, a halál? Rút, kiszolgáltatott állapot az ember élete. Mégis: „Be gyalázatos-édes a lét!”, mondja a költő orosz álcájában, meg nem hőköló anapesztusokban, méltón „e vidék”-hez, amelynek „csókját a csizmatalponhoz tapasztja a fagy”, ezt mondja részeg-oroszosan egy részeg orosz szájával (akinek mellesleg úgy tetszik Schumann Esz-dúr zongoraötöse, „hogy a könny a pohárba lecsurran”, mert hova csurogjon egy orosz könnye?). Tehát ez a rémséges lét mégis édes. Közhely, ugye? De környezetében tömör, helyénvaló, dús jelentésű, nagy holdudvarában benne Jeszenyin, messziről a kocsmás sirva vigadás, de még Hamlet „vizenyösszurke alkoholtól párás és mégis értelemtel csillogó” szeme is. És itt a világnagy csel, a mégis-életösztön. Baka alkata szerint a csalódás és a heves reménykedés költője. Látni a sérülékeny bőr sérüléseit, érezni az alatta mozgó izmok reményét. Az életösztön-anyagú biológiai életörömet.

Érzéki költészet ez még a költészet eredeti érzéki természetéhez képest is. S a szó jelentésskálájának minden fokán. Úgy is, hogy konkrétságra tör, tapintani akar mindent (csakis ott van elemében), mint Yorick a Hamlet orrcsonkját. Egyszerűen úgy is, hogy erotikus (nemegyszer viszolygatóan), a legváratlanabb pillanatokban, a legváratlanabb elemekkel („remeg a bálterem remeg s vonagló kék ajkait széjjelnyitja a temető”). A könnyen átlátható racionális értelmén túl (körül, alatt, felett) gyűrűző áramai mintha idegektől idegkig áramlanának, mint a zene, s van úgy, hogy bizonyos határon túl ellenállnak az elemzésnek, csak a bőrrel foghatók, mint a zene, hatóanyagukat nem érhetni tetten. A legegyszerűbb és legtitokzatosabb példa rá a kötet legelső versének, a LISZT FERENC ÉJSZAKÁI című ciklus első darabjának egy mondata: „Köröttem alszik Magyarország”. Ami ezen

kívül van ebben a vörösmartysan keserű (még keserűbb, mert korántsem a nagyszerű halálról szól, hanem arról a kisszerűről) szép hazasíratóban, az megadja magát a kíváncsiságnak, tudjuk, mi van benne, és mivel hat Elmondhatjuk róla, hogy egy viharokon-sikerörömökön túljutott nem fiatal művész magányának, csalódottságának, tehetetlenségének, országos és kozmikus csömörének foglalatja, hogy a krumpirohasztó földtől az angyalrohasztó mennyig ér a rezignálnak szánt, de színes és mozgalmas kétségbeesés bűze, míg már mindegy, hogy krumpli-e, angyal-e, s ahogy a képek élvezetes fogságában – amelyek csak a heves érzékelhetőségig zsúfoltak – végigolvassuk, tudjuk, mit mivel csinál. A kezdő erős leütés, „*A gyertyaláng – rózsálló asszonyöl*” a szemnek csöndes káprázat, a bőrnek sütős forróság, a léleknek a magány oldódásának egyetlen – eltűnő – reménye. Hamarosan, a szó szoros értelmében más szférában, mert az égen, megismétli, megnagyítja a szintén eltűnő remény képét: „*Némán fénylik Isten díszkardja: a Tejút.*” (Mennyi mindene, holmija van még Baka István nem is ember, hanem gyermek teremtette *egyik* – nekem kevésbé kedves – isteneknek: zsebőrája, bakancsa, giliszta-cipőfűzője!) Vesztélyes mondat, még ha néhány sorral később megrozsdásodik is az a díszkard, de Bakának többnyire sikerülnek ezek a halálugrások, nem esik bele a naiv banalitás szakadékába, mert biztos izléssel teremt meg a környezetüket. (Nem úgy, mint mikor egy pillanatra kihagy az ébersége, nem feszíti meg ennyire az izmait, s a versközépi szomorú öngúny szellemeskedve csúszik a vers színvonal alá.) A Tejút-kép tehát mintha mindig is meglett volna, s érteni vélhetjük azt is, hogy a '80-ban írt versben miért halbúzó a „*fejletlőre állított Mindenség*”, hova fut a jelző sok szála, azt is, hogy Bakában valami eredendő – és nemegyszer ambivalens, mint a „*hal-Ophéliá*”-ban – irtózat lappang a hal iránt, és hogy mivel rántja össze vesztélyezetünket a hirtelen ránk csapó, kétértelmű „*a kokárda a lolap közepe*”. De a „*Koróttam alszik Magyarország*” őrzi a titkát. Versbeli „*horizontja*” guszttustalan, ostoba, szervilis, önhitt, csak halott csaklépeiben élő (Adyból, Vajdából ismert dörgedelmes rosszkedv). És mégis: maga a *mondat* visszhangos, réteges, bolyhos, nagy, sőt belát-

hatatlan terű. És megrendítő. Szánalomra és szeretetre indít A „*Magyarország*”-nak itt irracionális helyzeti energiája van. Miért? Nem tudom. Nem látni az energiaforrást. A bűvész kezét, hogy hogy csinálja a trükköt.

Van még néhány ilyen felszókázó és valami érthetetlen módon a vers magvává sűrűsödő, de a környezetéből kirepülni látszó, csak érzékelhető mondat. A mi lett volna ha másképp lett volna nevű, szintén ismert játékokban, YORICK MONOLÓGJAI-ban például. Baka Ophéliája meleg szórú ostoba kis állat-tündér, nő mivolta foglya és a végzet ártatlan eszköze, Ljubimov durván erotikus és egyszerűsrimind átszellemült Hamlet-alakjainak rokona, Baka Isten meszes koponyája lány részeit eszegető baromfi-angyalainak, a férfi-erőt elemésztő tollas tyúk-huriknak rokona. A megvető-vágyakozó Yorick egy Shakespeare-hez méltó ravaszul egyszerű erőmutatvánnyal indítja a monológot: „*s gyakorta megnyalt ajkaid úgy csillogtak akárcsak a kívánás nedvében ázó fuggólegesek*”, s eltűnődve Ophéla és Hamlet történetén, szánakozva és lenézően, higgadtan és látszólag közönyösen, mint a jó bohóc, aki maga nem nevet, ha nevettek, egy szivig s tovább hasító képpel közli a modern pszichológus körisméjét: „*csak a depresszióját akartad orvosolni hívéen hogy minden férfiúrulet jedge elolvad végül a megfelelő leányhuelyben*” (ki nem érzi a forrót is, a hideget is?), és aztán: ha ő lehetett volna Hamlet helyében, „*MICSODA KARDJA LENNÉK MOST AZ ÚRNAK*”. Miért? Hogyan? Ez a váratlan, heroikus Wagner-dallam-sikoly nem következik semmiből, de főképp körvonalatlan, elmosódó értelmű. De általa egyszerre kismul Yorick púpja, alakja éles, karcsú árnyként nyilamlík fel az éterbe. A rafinált költő nagybetűkkel kiemeli, ő is tudja, hogy a kifogástalan környezet csak talapat hozzá. Aztán még ügyesen levezeti a csúcspontot, utána írja a vers utolsó harmadát, nehogy ósdimód a végére kerüljön csattanónak.

A finomkodó új előkelők megbotránkoztatására alpári malacságokat (nem afféle egészséges disznóságokat, hiszen egyúttal az ő légkörüket is meg akarja jeleníteni) dalol ez a vásott Baka–Hamlet–Yorick, „*bár egykor a dán irodalmi nyelvet az én anekdotáim teremteték meg*”. A „*spionná züllesztett... művész*” az öncenzúrárt, a kényes tehetségteleneket, a bána-

tot kesergi. De melyik gimnazista nem játszott a latin *ars* és a német *Arsch* egybecsen-gésével? Vagy a Janus-anus lehetőségeivel? Ahogy például a MEFISZTÓ-KERINGŐ, ez a vil-lanyáramos, csiganyálás, veszély-ózonzagú alvilági párzás mohó vágyat és görcsös undort sugároz, a YORICK ARSCH POETICÁJA csak könnyű émelygést akar kelteni. Ez a lo-pakodó, parfümös rosszillat bűdösebb per-sze, mint akár a „*bomló, édes, rég kihűlt telem*”. Yorick négy idegen nyelven is megszólal, leg-kezdesebben a kellemes komédiába forduló ötödik szakasz „*mongyó*”-jével (egyként fitog-tatva – itt is – a maga műveltségét és gúnyol-va az új műveletleneket), s a négy közt a leg-exkluzivabb az orosz, mert a legkevésbé köz-keletű, és jól el is van dugva, mintha Baka ezt csakugyan csak a maga örömeire játszaná. De ténybeli dolgokban nem szabad titkolózni az olvasó előtt. „*és lesz a líráim gyöngye szirmu lonc s illatozó akár a kert izsópa*”: olvashatom úgy is, hogy „*kerti zsópa*” – márpedig a zsópa az oroszul, ami az Arsch németül, az anus latinul. (Mellesleg, micsoda diadala a nyelvnek, minden nyelvnek, hogy egyazon hangok kö-ré egészen más fényudvart vet a más nyelvi környezet, a tiszta, nem kecses bájú izsópa a Nyulak szigetén nőhetett volna a klastrom-kertben, a stílusárnyalatát tekintve lompos és közönséges zsópa pedig a vagányok lágeré-ben éktelenkedik.)

Míg a FARKASOK ÓRÁJA, a címadó vers vég-re egyenes önvalomását olvasom, mindnyá-junk álmatlanságának kínos, lidérces szoron-gásaiba merülve, s hálásan találok rá a ret-tegve nyűszítő költő („*Egy keskeny, úri részbe e világból kisurrannék*”) levegőbe lendítő, feloldó erejére, a gyilkos tartalommal is vigasztalóra: „*de Pallasz szürke baglya lelkem iramló egerét be-kapja*”, hálátlanul azt gondolom: „*Uram, irgal-mazz farkasodnak!*”, úgy is, hogy ha már csú-csaiban sikerrel ostromolja a nagy költésze-tet, legalább nagy néha ne menjen neki ilyen folyékonyan a versbeszéd.

Pör Judit

II

BOVARYNÉ KEZE

Az irodalom egyik legfontosabb kérdése egyetlen – jelentés nélküli – szó megfejtése. Ez a szó az *én*. A vers így kérdez: Hogy lehetnék én? A próza pedig így: Hogy lehetnék nem-én? Szobor és öntőforma. A szerepvers és a lírai próza a legizgalmasabb anyaghiba ezen a két felületen. A szerepvers írója több-féleképpen igyekszik feltenni ugyanazt a kér-dést. A lírai prózáé meg mintha türelmét vesztené, mintha már sovány vigasznak tűn-ne neki, hogy „*Bovaryné én vagyok*”. – És én? – váгна hirtelen a saját szavába (és Bovary-nééba). Előbb-utóbb mindenkit elfog ez a ki-váncsiság.

A közlekedés a műfajok között korántsem műfaji kérdés. Ezt látszik igazolni Baka Ist-ván utóbbi három kötete is. Három kötet, ami a maga módján sajátos trilógiát alkot. A válogatott kötetek trilógiáját. A sort az ÉC-TÁJAK CÉLKERESZTJÉN (Szépirodalmi, 1990) nyitja, a szó hagyományos értelmében vett válogatott és új versek kötete. Reprezentatív összegzése a megtett pályának, egyúttal egy kötetnyi új vers közzététele. A következő kö-tet, a BEAVATÁSOK (Pannon, 1991), válogatott prózákat tartalmaz, de versekkel egybekap-csolva. Minden elbeszélést megelőz egy (A KISFIÚ ÉS A VÁMPIROK esetében két) vers. A versek nem egyszerűen a hangulati felveze-tést szolgálják, és nem is afféle intellektuális partedik a történet előtt. A súlypont általá-ban a vers és a novella közé esik, a két műfaj, a két kérdés egyenjogúságának jegyében.

Mitől válogatott kötet azonban a FARKA-SOK ÓRÁJA? Attól, hogy a fentebb emlegetett két kérdés mentén különleges metszetét adja az életműnek. Baka beemel a korábbi versek közül is néhányat a kötetbe, de nem kizáró-lag esztétikai, hanem ciklusépítési szempontot is figyelembe véve. Az öt ciklus közül ugyanis három szerepvers-ciklus (LISZT FE-RENC ÉJSZARÁI, YORICK MONOLÓGJAI, SZTYE-PAN PEHOTNIJ VERSESFÜZETE), kettő pedig az utóbbi három év során keletkezett új verseket tartalmazza (FARKASOK ÓRÁJA, AZ APOKALIP-SZIS SZAKÁCSKÖNYVÉBŐL). Ezekben a ciklu-sokban nincs is megismételt vers. A váloga-tott és az új (vagyis a szerep- és a „saját”) ver-

sek között egyfajta erőegyensúly alakul ki a kötetben. A kötetet nyitják és zárják a szerepciklusok, középre viszont a címadó ciklus került. E körül a szimmetriatengely körül úgy fordulnak el a borítóhoz közelebb eső ciklusok, mint az óra tengelye körül a mutatók. „*A vekkeróra jár, / közeleg-távolodik*” (FARKASOK ÓRÁJA). Valóban, ennek a kötetnek mintha nemcsak a múlt, hanem a jövő felé is mennének a kapcsolatai. Így van ez persze minden igazi verseskötetnél, mért kell ezt most külön is szóvá tenni? Azért, mert ebből is adódik a kötet válogatott jellege. Baka ebben a kötetben mintha óvatos kísérlet tene a hangváltásra. (A YORICK MONOLÓGJAIBAN ez a kísérlet talán nem is nevezhető annyira óvatosnak.) Ez persze folyamatos költői önépítés eredménye, nincs tehát előzmények nélkül (gondoljunk az áttemelt versekre), mégis most vált meghatározóvá, most adott új szint a költői világnak. A kötet mintha elélegezné a következő évtizedet. Hiszen mért ne születhetnének még a YORICK MONOLÓGJAIBAN HASONLÓ KULTURÁLIS JÁTÉKOK, hiszen mért ne nőhetne (és milyen jó lenne, ha nőne) a SZTYEPAN PEHOTNIJ VERSESFÜZETE önálló könyvvé? Ha a DÖBLING-kötettel csúcsára ért pályaszakasz legfontosabb mesterének Vörösmartyt és Adyt nevezhetnénk, akkor ennek a mostaniénak Mandelstamot, Hodaszevicset, Brodskijt. A zenében, ami annyira fontos Bakának, ezt az elmozdulást Lisztől Mahler felé teszi meg. (Hogy mennyire nem lehet azonban előre kiszámítani egy öntörvényű költői pálya alakulását, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy ennek a kötetnek az elejére mégsem egy Mahler-ciklus került, aminek tervéről már egy 1979-ben készült beszélgetésben is említést tesz a költő, és amiből csak a remek – és a hangváltás kezdetét jelző – TRAUERMARSCH készült el, hanem a LISZT FERENC ÉJSZAKÁI. Igaz, Liszt nem egyszerűen zeneszerző Baka számára, hanem saját irodalmi teremtménye – lásd SZEKSZÁRDI MISE – és szimbólum is, a magyarság és európaiság dilemmájának szimbóluma.) A változás tehát – ami egyébként az ÉGTÁJAK CÉLKERESZTJÉN új verseit is jellemzi, csak ott a kötet jellegéből következően nem tudtak túlsúlyba kerülni – a romantikustól a groteszk, a nemzetitől az európai felé tart. Baka azonban fokozatosan építő költő, tudja, ha az útnak csak egyetlen

méterét nem tesszük meg, akkor végleg elakadunk, és ha csak egyetlen másodpercig elfeledkezünk élni, az a halál; nem mond le előző költői korszakában elért költői és megszerzett emberi tapasztalatairól. Ha Liszt Ferencel Európában utazgat, akkor nem más, mint Pesten, a Hal téri házban éjszakázik, ha pedig Hamletet túlélő Yorickként, afféle *utolsó dánként* monologizál, akkor a figyelme kiterjed a gazdasszonya övéénél is „*csángóbb*” tájszólására is (YORICK MONOLÓGJA HAMLET KOPONYÁJA FELETT). Fordulópont lehet ez a könyv Baka költői pályáján. Ebben a kötetben mintha már eljövendő versei közül válogatna, egy, a minőségénél is fontosabb szempont szerint, mégpedig, hogy mi készült már el. A van és a nincs szempontja szerint. A „*Semmi lakomáján*” (AZ APOKALIPSZIS SZAKÁCSKÖNYVÉBŐL) Isten teli szájából igyekszik kikapni egy-egy „inyencfalatot”. Verset, figurát, tükörképet. Baka ebben a kötetben a saját verseit válogatja, de nem a saját verseivé.

A LISZT FERENC ÉJSZAKÁI-ban félúton jár a szerepvers és a tiszteletadás között. Itt inkább a korábbi eredmények összegzéséről van szó. A YORICK-ciklus viszont kísérlet, a Baka-vers legmerészebb áhangszerelése. Szokatlanul harsány hang a költő finom eszközökkel dolgozó világában. Nincs miért csodálkozni, álarcos játékot látunk, és annak bizony fel kell emelnie a hangját, aki maszk mögül beszél.

A kötet igazi újdonsága azonban Szytyepan Pehotnij alakja. Maszkról itt szó sincs. Baka lefordította a saját névet oroszra, és az így teremtett figurának (kezdetben vala a *név*) kölcsönadta a verseit. Ezeket nem fordította le oroszra (csak a címüket), hanem úgy tett, mintha ő a műfordító lenne. (Ami persze csak részben *nem igaz*, ezek a versek nem műfordítások, de a költő máskülönben műfordító is, nemcsak műfordító-imitátor.) Ezek a versek nem műfordítások, orosz versek magyar nyelven írva, a történelmietlen „mi lett volna, ha...” játék kellékei, mi lett volna, ha Baka István orosznak születik. És úgy döntött, orosznak is születik.

A FARKASOK ÓRÁJA kötet – és ezen belül a PEHOTNIJ-ciklus – kétszeresen is betetőzése az előző két kötetben megindult változásoknak. A hangváltásról már beszéltem. Epika és líra a BEAVATÁSOK-ban elkezdett egymáshoz

közelítése (mintha a Szajuz–Apollo-találkozást néznénk televízión) tovább folyik. Sőt megtörténik az egyesülés. A líra a fikció része lesz, a fikció a líráé. A tükörkép kérdez: Hogyan lehetnék én? Aki a tükör előtt áll, azt mondja: Hogyan lehetnék nem-én? Mind a kettő azt jelenti: Hogyan lehetnék te? Szerencsés eset, ha egy személyiség két egymásnak rokonszenves énre szakad. Minek fordítaná le különben Baka István Pehotnij verseit (itt a ciklus újonnan keletkezett verseire gondolkodok), vagy minek is fogadná el Baka verseit Sztjepan Pehotnij (azokra a versekre gondolkodok, amelyek az előző kötetekből kerültek át: RASZKOLNYIKOV ÉJSZAKÁI, RACHMANINOV ZONGORÁJA, PRELÚD)?

Ugyanez a rokonszeny már egyáltalán nem mondható el a költő Yorickhoz való viszonyáról. Az álarcos játék sosem jelent teljes azonosulást, azonosságról pedig egyáltalán nem beszélhetünk. Amit a monológok Yorickja mond a monológok Hamletjéről, azt a saját teremtményéről tulajdonképpen Baka is elmondhatná:

*„túl sokat fecsegtél
mindegy én szerettelek bár oly rosszul epigonizáltál
a tőlem hallott vicceket sutítottad el a tőlem látott
grimaszokat utánoztad de milyen ügyetlenül”*

Baka műve nem Hamlet-értelmezés, hanem felhasználása egy népszerű témának. A modern ember ama furcsa vágyának kielégítése, hogy a mitikus erővel bíró figurákat, történeteket kiemelje környezetükből, mint kölyökfarkast az alomból, és magához szoktassa. A mítoszok domesztikálásának, érthetőbbé és hitelesebbé tételének szándéka Bakát is eléri. Hamletről neki is saját informátora van. Így aztán az informátor elfogultságain keresztül jut el hozzánk minden (lásd az előbbi idézetet), egy másik Hamletet látunk, aki helyett *„más ivott a mérgezett kupából”* (talán az igazi Hamlet – ha van ilyen), egy másik Hamletet látunk, akit *„voltaképpen a gula utott meg”*, ami nem is csoda, ha elolvassuk a személyleírását:

*„a hivatalos krónikákban sovány búskomor és
filosófus vagy
holott én emlékszem kövér voltál harsány és
kivörösödött
arcodról vívás közben csorgott a verejték”*

A legsúlyosabb dolog azonban, amit Baka tesz Hamlettel, hogy halottá nyilvánítja. Mert aki a végkifejlet során hal meg, az katarikus alak, aki viszont a mű kezdetétől halott, arról mindenki azt mond, amit akar, nem tud védekezni. Megkockáztatom az állítást, hogy minden fikció egyidejű, játszódjék a cselekmény akár az ókorban, akár a XXI. században, mindig is a fikció idejében marad, absztrakt időben, ami tetszés szerinti sebességgel telik, és kis ügyességgel mozgásba hozható visszafelé is, de aki annyit se tud kiharcolni, hogy legalább a mű elején haljon meg, vagy ha már meghalt, kísértetként visszatérjen (rosszízú dolog lenne most Hamletnek a saját apjával példálózni), az halott örök időkre, bármikor vegyük is kezünkbe a könyvet, halott és kiszolgáltatott. A siker itt Yorické. A Shakespeare-drámából egyetlen hányódó koponya elég számára, hogy emberré támadjon, ahogy Évához is elég volt hajdan egy oldalborda. Yorick a jelen időbe a halál felől lép be.

Az átlépés a fikcióba nem könnyű és nem kockázatmentes. A legtöbbet talán erről is a PEHOTNIJ-ciklus árul el. Baka István, a valószínű ember tesz rá itt kísérletet. Csakhogy a legvalószínűbb művet is egy vékony, de teljesen üres sáv választja el a valóságtól, a semmi hártájára, egy véletlen mozdulattal se érinthetjük meg Bovaryné kezét, tartsuk akár milyen görcsösen is a könyvet, váljanak akár milyen hullámossá a lapok megizzadt ujjainktól. Bakának ez a határsértés mégis sikerül, de nagy árat kell fizetnie érte. Egy másik ember lesz, egy másik városban, egy másik étellel. A lélekvádorlás különös formája. Remek verseket ír, de ezek a versek nem az övéi, csak az ő regényében szerepelnek. Mert természetesen regény ez a versfüzet, Baka kedvenc epikai formája: kisregény. Ide vezetett a BEAVATÁSOK vers-elbeszélés párosítása, ide vezetett a költői én egyre tudatosabb kiépítése. A költői én azonosságának elvesztéséhez, az epikai én (a nem-én) azonosságának megszerzéséhez. Remek verseket ír, amelyeket, bár összetéveszthetetlenül ráismerem a stílusára, a saját nevében nem írta (TÉLI ÚT, OROSZORSZÁG ASSZONYAIHOZ, A TENGERHEZ, IN MODO D'UNA MARCIA). Az azonosulás (és így az elvesztés) teljes, nem kacsingat ki ránk, mint a YORICK-monológokban a dán-svéd nemzetiségi probléma emlegetésekor,

Oroszország sorsa érdeklí, miatta szégyenkezik, őerte aggódik.

„Te, rángógöröcsök végtelenje, tenger,
Hazámat körbe-körbe rázod –
Te őrzöd meg sós gyűlöletteddel,
Hogy eleméssze a világot?”

(A TENGERHEZ)

Baka István azonosulása annyira teljes, hogy még szerepverset is közzétesz Pehotnij művei között (HODASZEVICHS PÁRIZSBAN). Amire csak készülődik a FARKASOK ÓRÁJÁ-ban: „Egy keskeny, úri résbe e világból / kisurrannék”, az itt sikerül neki. A fikció világában. Csakhogy hiába egyidejű minden fikció, átjárhatatlan térbeli távolság választja el őket egymástól. Az ALÁSZÁLLÁS A MOSZKVAI METRÓBA nem lehetséges, ha az egyúttal az Alvilágba való alászállást is jelenti. Pehotnij éppannyira nem érintheti meg Bovaryné kezét, mint a legközönségesebb olvasó, sőt ő még a könyvet se olvashatja. Messze kerülnek egymástól. Ugyanis ha befejezem ezt a cikket, egy másik polcra teszem vissza a Baka-kötetet, mint ahol a BOVARYNÉ van.

Az ének – ennek a jelentés nélküli szónak – a megfajtési kísérlete során Baka látszólag tovább növelte a zavart. Újabb kérdéseket tett föl. De csak látszólag növelte. Egy tisztességes kérdést nem lehet megválaszolni. Egy tisztességes kérdés elöl kérdésekbe kell menekülni. Egy tisztességes kérdést föl kell osztani kérdésekre. A jól kitett kérdőjel egyúttal ismétlőjel.

Vörös István

OLVASTAM EGY VERSET

A VESZTETT ILLÚZIÓK MŰVÉSZETE

Rakovszky Zsuzsa: *Egy nő a kórteremből*
Holmi, 1992. július

A közelmúltban, még január elején, a Kosuth rádió hullámhosszán az egyik állandó művelődéspolitikai rovat vezetője ismert kri-

tikussal beszélgetett a mai magyar irodalomról. Egyetértettek abban, hogy a folyóiratokban nem jelennek meg izgalmas beszélgetésekre alkalmas adó versek és novellák, de hiányoznak a mérföldkövet jelentő, emlékezetes könyvek is, és sóvárgással hozták szóba a hetvenes éveknek a megboldogult tükrözési elmélet értékrendje szerint ajnározott néhány regényét.

Irodalomtörténeti képzettségű kritikusok emlékezetéből esett ki „a régiek és modernek vitája”: éppen háromszáz éve a Bourbonok Franciaországában nyilvánította ki azt az emberi gyöngöséget, mely a jelen értékeire vak és süket, és csupán az egyszer beemléztetett szajkózza vissza. Még a párját ritkító műveltségű Halász Gábor és Szerb Antal is beleesett abba a hibába, hogy átsiklott a harmadik nemzedék születő remekei fölött, és a tanítványokat saját elsatnyulást jósolt Weöres, Radnóti, Jankovich, Zelk és a többiek költészetének akkor, amikor már megjelentek olyan remekművek, mint a FŰ, FA, FUST, az ÉNEK A HALÁLROL, a MENEKULÓ NAP vagy a SZILVESZTER A FÓTI ÚTON.

Pedig Halász és Szerb lényegi fenntartásuk mellett találtak dicsérnivalót is az akkori feltörekvő nemzedékben. A mai két beszélgető egyetlen elismerést sem ejtett ki a száján. Holott a SINISTRA KÖRZET-et a kritika többhangú hozsannája fogadta, és Mátyás Iván utolsó köteteiben (korábban folyóiratokban) olyan, a magyar novellát megújító művei jelentek meg, mint a SÉTA A KALAPON, a KABINSZŰNYOGOK vagy A HÁZILÉTRÁK, és ha az utóbbiakról nem folyt szó nap- és oldalak-hosszat, ezt csak a műtisztesek értetlenségének tulajdoníthatjuk. Mivel a következőkben a *Holmiban* közölt egyik kiemelkedő vers természetrajzát próbálom leírni, előrebocsáthatom, nem volt könnyű a választás több jelentős költemény között, még úgy sem, hogy csak a múlt évfolyam költői rovatát vettem szemügyre. Több lehetőség közül megemlitem Bertók Lászlónak a szonett műformáját s következőképp szellemét is fölfrissítő verseit, Simonyi Imre mesterdalát, az ELFOGYHATOTT-at vagy a LELKEM ÚJRA, PÁRIZS...-t, melyben Tandori, tőle váratlanul, a szavak pasziánszával ezúttal a belső vándorlás pillanatképét örökíti meg.

Rakovszky Zsuzsa költeményénél azért ér-

demes különösképpen elidőznünk, mert költőisége nemcsak általában gazdag, hanem egyszerre veti föl a poétika időszzerű és állandó kérdéseit. Már címe is megállít. Minden cím eleven része a műnek: kiemel, értelmez, kiegészít – nélküle a mű gyakran féreérthető volna; Eberhard Lämmert az írói alkotás, noha elsősorban a regény előreutalásai közt elsőrendű előrejelzésnek tekinti. Egyszer érdemes volna elgondolkozni azon is, hogy az írók, kiváltképpen költők és novellisták címadási gyakorlata stíluseszményüknek, világlátásuknak mennyire meghatározó eleme. Egy-egy ilyen vizsgálat igencsak árnyalhatná a kialakult írói portrékat. LETÉPETT ÁLARCOK, AZ ÜGYELŐ INTELMEI, A FAGYLALTÁRUS ZSOLTÁRAI: Kálnoky címei arra indítanak, hogy verseiben a különösség iránti romantikus vonzalmát, a határhelyzetek modern lélektani izgalmát, a tapasztalatban lappangó és a valóznak fügét mutató groteszkhez vonzódását vegyük észre. EGY ESKÜVŐ, A BŰTOROK, HUZATBAN: a címek tudatában a filmszerű vágásokkal, a természet törvényeinek ellentmondó mozgásformákon és valószínűtlen társas kapcsolatokon át kibontakozó Mándy-novelláknak a végére érve tudomásul kell vennünk, az író hétköznapjairól beszél, épp csak tárgyi környezetén mintegy álomban halad át, és hol képtelenségnek, hol lidércnyomásnak éli meg. EGY NŐ A KÓRTEREMBŐL: a cím helyzetversre utal. Ám akkor ki szól a versben? Egy zsánerkép figuráját beszélgeti a költő, vagy maszk alól kíván vallani? Parti Nagy Lajosnak Rakovszky utójára megjelent verseskötetéről írt, elméleti problémákra és a poétika műhelyfogásaira egyaránt érzékeny kritikája erre az eldöntendő kérdésre keresi a választ. Az EGY NŐ A KÓRTEREMBŐL-t olvasva a kérdéshez hozzátehetnénk még egy másikat: *Hogyan szól?* A fejeletlen töprengve közelebb kerülhetünk ahhoz, hogy fölmérjük, a kedvelt műformát mennyire egyénien használta föl a költő.

Ha csak az 1. részben megnyilvánuló és ritmusában lekottázható érzelmi háborgást hagyjuk magunkra hatni, akkor is érezzük, hogy a különben részletező érzékletességgel megmintázott hősnő alakján átutnak a személyes indulatok. Azaz bármennyi és bármilyen a szülészeti kórterem betege életjeleink

és helyzeteinek megfigyelése, egyszeri élmény drámája eleveníti meg a figurát.

A két rész egy dráma két felvonása, főszereplőjét, munkahipotézisül, az egyszerűség kedvéért, nevezzük költői énnak. Az első „felvonás” a kórtermi nő helyzetéből és nézőpontjából elevenedik meg, ám nemcsak a költői én jelenét, a szülés előtt álló, elváltot, „*püffedt, kékeres test*”-ét, majd „*duzzadó boká*”-ját jeleníti meg, hanem az eddigi állapotig, fizikailag a szülészetre vezető életútját is filmszerű *flashback*ekkel, visszapillantásokkal vetíti elénk. A visszapergetett filmkockák éppoly élesre állított képek, mint a jelen mozzanatai, ez a művészi hatás azonban nem az éber tekintetnek, hanem a földéző képzeteknek és az összekapcsoló fantáziának, tehát alanyi átélésnek köszönhető. Mindamelllett a „*zoknis-copfos*” kislány, majd a bakfisok „*lázás sutlogás*”-a, a mozi előtti vihogásuk, utóbb „*a szűk, iszapzagú kabin*”-ban átélt „*ismeretlen ájulás*”, a változás kora, azután „*a megszokott test*” mellett „*rongyosra nézett Playboy-akl*” meg a „*befőzés, nagymosás*” kinagyított pillanatfelvételei az immár kiábrándult fiatalasszony prózai tapasztalataként egy fejlődésregény sűrített jellemfejlődésével vetekednek. Az 1. rész záróakkordjául a szülés metaforája („*az éles szílvamag / kilő az érett szílvaszem / hasadt húsból véresen*”) és a testi kínlódást kísérő jelenségek érzékeltetése visszavezet az eredeti helyszínre, a szülészetre.

„*Hat óra*”: ettől a kurta, gongütésszerű nyitánytól, mely az ébresztő perce, de egy sors magára eszmélésének kezdete is, egyre fokozódó feszültség pátoszával iramlik a vers költői előadása. A feszültséget mindenekelőtt az elharapott és jobbára igéetlen – Lator László szavaival „*kihagyásos, törmelékes*” – mondatok torlasztása, ez a mintegy fulladozva egymás sarkára hágó folsorolások siralma, továbbá a párrimes, viszonylag rövid, pergő sorok, valamint a versszakokon is áthúzódó átvonások (*enjambement*-ok) sugallják. A feltarthatatlanul áradó panasz a helyzetet (vagy a szerepet) óhatatlanul egy szenvedő alany személyességével hitelesíti. Ugyanakkor a szenvedélyes versbeszéd határozott kontúrú zsánerrajzot, kisközösségi drámák jeleneit állítja elénk, és lelki konfliktusok légkörét sűríti a történésekbe. Íme, a vers költőiségének egyik

rugója: egy megélt, egyszeri élet eseteiben a női sors epikumának a megtépázott személyiség expresszivitásával ellenpontozott tolmácsolása.

Egy költőt határai felől is meg lehet közelíteni, hiányaiból is meg lehet érteni. Rakovszky Zsuzsa lírájából hiányzik a transzcendencia, ami nem szükségszerűen jelent spiritalizmust vagy akár filozófiai nyugtalanságot, de legalább valami kutatókedvet jelez a tapasztalat mögöttes jelentésének fűrkészésére. Rakovszkyt is hajtja a megismerni vágyó szellem éhsége, de az összefüggések végteleen helyett a jelenlét zavarbaejtő bősége ígéri vagy éppenséggel hökkenti meg: innen az élet olykor nyers, olykor tarka eseteinek megragadása, a köznapok regényébe illő részletek lakomája. Rakovszkyban semmivel sem erőlenebb a szembenzés ösztöne, mint elődeiben a transzcendencia felhajtóereje, ám ő az anyagi világ: tárgyak, élőlények, emberközi és társadalmi kapcsolatok felhámját hasítja föl, és faggatja anatómiájukat, szerkezeti működésüket. A mi napjaink jellegzetesen szociális perspektívájú költője, még ha nem is közvetlen érdeklődése, de témáinak problematikája miatt, hiszen szenvedéstörténetei, teltsen akárhányat hiteles fájdalommal, a pillanatnyi környezet és a társadalmilag meghatározott életkörülmények szorításában alakulnak, formálódnak. Az EGY NŐ A KÖRTEREMBŐL lírai alapállású, de tragikus felfogású élménye elsősorban nő és férfi kapcsolatrendszere értékrendjének hittagadását hírleli, erős művészi benyomását az érvényes közösségi szituáció feltételeinek láttatóan meglevenített seregszemléjében, illetve a vesztett illúziók érzékeltetésében, ritkábban reflexív megnevezésében rejülő kontraszttal éri el. A költő a gyöngébb nem *up-to-date* viszontagságainak litániás folsorolására, ezen belül életrajzi mozzanatok mint tágabb dimenziójú elbeszélésre visszhangul szkepszisét, mint állandó világnézeti ítéletet, a strófavégyi refrénnel („*nem is tudom, miért!*”) Montaigne-re is emlékeztetőn a hiábavalóság verdiktjéül olvassa rá. Sok költői motívum elhittetőereje a művészileg kifejezett belső ellentmondásból: a költői én csömöréből, lázongásából ered, ahogy ezt – többek közt – az előrehaladott terhésség testi leírása vagy a szülés természetes látomása szemlélteti.

Ha az 1. rész drámaiságát a lüktető ritmuson és a zaklatott versbeszédén kívül főként a költői én viszolyogtató jelenének és önkinzó emlékezete képeinek pulzálása sugallta, a 2. részben az önfényképek a jövőbe pillantó, de nem kevésbé fogvasító képzelgés látományaival váltakoznak. Ez a „felvonás” hamar ráhangol az egyidejű hétköznap naturáliáira: „*ismerős a nő, aki a terem / túlvégébe inog, a mosdó fele, részeg / méltósággal!*”. Ám a pompás fiziológiai rajznak („*A szerelem / indította dagály tetőz!*” stb.) azonnal tágabb távlatot nyit azzal, hogy a test szülés utáni romlását lélektelen természeti tárgy analógiájával, visszatetsző folyamatként vetíti elénk: „*S itt hagy magamra, száraz borsóhéjat, zörögve, / csikokkal összeszabdalt / bőrrel, a lelken is nyomot hagyva örökre, / jelet, lemoshatatlant.*” Szülés után a nő mint a termés fölösleges hulladéka, a test mint elhasználatnak bélyegzett tárgy: az önosztorozás indulatától feszülő, önmagukban is többértelműen hatalmas költői képek. Megint az anyagi lét metamorfózisait lenyűgözően megidéz két szakasz, hatásukat a nő élettani kiszolgáltatottsága és szükségszerűnek fölfogott verecsége közti drámai összefüggés öregbíti.

„*Nyár lesz!*”: a befejező négy versszak a „*visszér tarkázta lábú!*” nőalak elképzelt jövendőjének végletesen elkésztető megidézése; kiindulópontja egy strandjelenet: életkép a gyomornak és kicsinyes fizikai kényelemnek szolgálatába tört áldozópapnőről, fél szemmel más nők zöldebb rétyjére ácsingózó férjről meg a lélekben máris eltávolodott gyerekről. Vérbeli epikum, festői szemléltetés, mégis tragikum járja át. Ez tükröződik a belső ellenkezést sugárzó jelzőkben. „*Gyér!*” gyepről, „*szolid!*” fürdőruháról, egy szűkös élet diszletéről és kellékeiről, aztán viszont az elképzelt ifjú vetélytársnők „*feszes, bronzbarna!*” bőréről olvasunk. Érdekes is, jellemző is Rakovszky Zsuzsa látásmódjára, hogy a jövőtől visszaborzadva, de még egy lehetséges osztályrész látomásában élve elemző-építő szelleme magasabb fokú szociális rétegekre irányul – ezúttal is társadalomkritikát villant föl a „*könynyű, cserélhető világok!*”-ról, melyek „*az egyetlen helyett!*” valók, jóllehet a vers végkicsengése szerint ez az egy sem lehet más, mint „*egyszerre formás, / apró, színes és jelentéktelen!*”.

Minden formához tapad valami tartalom. Míg az 1. részben a jelen és a múlt váltakozó

mozzanatait a párrimes, gyors mondatritmus dramatiszálja, a 2. rész jövőbe csapongó képzelgése mintegy álombeli lebegéssel, le-lehorgadó összetett mondatokban tempózik. Ennek a jövőképeknek a versritmusa is beszédes. A hatsoros, de csak két párrimre, azaz hármas rimekre épülő strófákban a hosszabb, hol alexandrinusi, hol nibelungizált sorokat – egy-két kivételtől eltekintve – rövidebb sorok követik. Ebben az érzelmi menetben a páratlan, hosszabb sorok környezetet rajzolnak, kijelentenek, a páros rövidebbek egyöntetű következetességgel mintegy rálegyínteknek az előző megállapításokra, s így a felelet szerepkörében a kudarc, a vesztes hangulatát sugallják. Ezáltal a vers a lelki esemény gyászindulójaként „hangzik”. Kálnoky híres SZANATÓRIUMI ELÉGIA-jának strófái szerveződtek hasonló ritmusterv szerint, épp csak az ő hétsoros szakaszának 5. sorát követi, még a hetedik, az utolsó lehorgadása előtt egy közbeiktatott, felelő rimes sor. De már a SZANATÓRIUMI ELÉGIA Wilde poémájának, A READINGI FEGYHÁZ BALLADÁJÁ-nak ritmustervét variálta a sorkettőzéssel, Rakovszky viszont visszatér az eredeti, angol versformához. Mivel az irodalom emlékezete folyamatos, a versformák rokon vagy épp azonos hangulatából következően, a ritmus expresszív hatására, ahogy már Kálnoky versét, egy fél századdal később Rakovszky Zsuzsa költeményét is az elítéltek balladájának éljük át.

Rába György

KRITIKAPÁLYÁZAT

GÖRBE TÜKÖR

Spiró György: *A Jövevény*
Arkádia–Szépirodalmi, 1990. 758 oldal, 250 Ft

Hálátlan feladat a görbe tüköré. Belenézvén az ember visszahőköl, megretten, avagy kineveti önmagát, ha bátrabb. Erre hív Spiró György több mint hétszáz oldalas regényében, amely valóban kiméretlen torztükör, az éles elméjű, mindent kívülről szemlélő és kri-

tizáló cinikusok kivételével mindenki számára, aki bármit komolyan vesz az életben, hát még ha bármivel kapcsolatban „Szent Komolyságot” enged meg magának.

A Szent Komolyság végletes, szinte ön maga paródiájába hajló megnyilvánulását ismerjük a történelem folyamán újra meg újra felbukkanó, az Igazságot saját maguknak kiszajátító szektás mozgalmakból. A nyugatról betóduló civilizáció melléktermékeként Magyarországon is gombamódra szaporodnak az ilyenek (a szerző utal is a könyvben az „óceánon túl” nemrég alakult „mormonságra”).

Alábecsülnénk Spiró nagyszabású vállalkozását, ha kizárólag a fenti értelemben vett „szent komolyok” kicsúfolásának, lelkük darabokra szedésének, misztikájuk pszichológiai leplezésének tartanánk. A JÖVEVÉNY sokkal több ennél: görbe tükör az emberről magáról, történelmi, közösségi távlatban és mint egyénről is.

A Szent Komolyság elé olykor görbe tükröt kell állítani. Erre, úgy vélem, még azon Szent Komolyoknak is szükségük van, akik az önreflexiót sokkal magasabb fokon gyakorolják, mint A JÖVEVÉNY hősei, s akik egészséges öngúnnnyal törekednek önmagukat kívülről is szemlélni, nehogy komolyságuk önön paródiájába billenjen át.

Az ég felé sóhajtozó, a transzcendencia után javithatatlanul vágyakozó, mindig új meg új célokat és ideálokat gyártó ember groteszkba hajló lélekrajza ez. A mindenféle hitet és célrányos létet tagadó kívülálló (lehet-e, megjegyzem, *mindenen* kívül állni?) kivételével minden ember rákerül Spiró boncasztalára.

A történet az Oroszország ellen vívott lengyel szabadságharc (1830–31) leverése után játszódik Európában. A fő szintér Franciaország, illetve Párizs, ahová sok ezer lengyel felkelő kényszerült emigrációba, köztük bizonyos P. (Potrykowski) hadnagy, aki naplót ír viszontagságairól. A lengyel emigránsok gyökeretlenül hányódnak ide-oda Franciaországban, megaláztatások sorozatát élik át. A nemes hazafias eszmék semmivé válnak, helyébe egymás marcangolása, hatalmi vetélkedések lépnek a „*távoli, követhetetlen nagypolitika kisszerű paródiájaként*”.

Ebben a kétségbeesett, reménytelen lég-

körben bontakozik ki az a vallásos mozgalom, amelyet követői az "Úr Ügyének" neveznek, s amelynek lelke Adam Mickiewicz, a költő, az emigráns értelmiség egyik vezéralakja. Az ő megnyerésével terjeszti ki befolyását a titokzatos Mester, a vilnai kisbirtokos Andrzej Towianski a lengyel gondolkodók legjobbjaira (többek között a másik költőóriásra: Juliusz Slowackira is). Towianski Mester maga a Messiás, Jézus Krisztus legújabb inkarnációja. Megjelenésével kezdetét vette a Legújabb Testamentom, Lengyelhon szenvedései véget érnek, s a Messiás maga áll választott népe élére, hogy általa összeurópai megújulást hozzon.

A „Kör” a kezdeti lelkesedéstől különféle válságokon át eljut egészen az intézményes megmerevedésig. A forrongó, XIX. századi Európa – a pápa és helyzete, a francia közelet, a kezdődő angol kapitalizmus és a '48-as forradalmak – háttérben két alak rajzolódik ki a legélesebben: az egyik Mickiewicz, a lánglelkű költő, a forradalmár, a zseni; a másik a kisember, az agrárszakadt: Gerson Ram, a vilnai zsidó nyomdász másodszülött fia Gyökeresen különböznek egymástól, életük gócpontja mégis ugyanaz: a vilnai Messiással való hullámzó, válságos kapcsolat. Nem lehet nem sejteni, hogy az író – aki erőteljesen jelen van regényében: többször kiszól, és maga mondja el, hogy zsidó neve miatt apját üldözték – kívülálló, s mégsem az: saját magában hordozza a szemlélődés és részvétel feszült-ségét.

A JÖVEVÉNY-ben alapvető életérzés a „jövénység”, az idegenség: az emberi lét ideiglenességének és gyökértelenségének szorongató átélése. Ez lehet teljességgel individuális élmény, így éli át a regényben Ram, aki mindvégig megmarad otthontalan, megvetett, hányódó zsidónak. Családjában mindenki fontosabb nála, a vadócnál. Mikor aztán a haszidok felgyűjtják apja nyomdáját, s Ram ráébred, hogy tudat alatt ő maga is erre vágyott, a gyűjtogatást saját tetteként éli át Gyótrő kisebbségi érzésére így még a büntudat is rátelepszik. A kétségbeesés ily mélységeiből rántja ki a Mester, akinek követése során azonban csak a kitaszítottság új formáit éli át: még a Kör sem fogadja be, kikeresztelkedésre kényszeríti, ezzel bizonyítva, hogy sohasem tartották maguk közül valónak. Ké-

sőbb aztán, a Mesterből kiábrándulva, a kapitalista Londonban, ahol az ember teljességgel magára van utalva, újra átéli fájdalmas „atyátlanságát”.

Ram az egyetemes emberi elidegenedés szimbóluma is lehet, de kiváltképpen Izrael sorsát testesíti meg. Gérsám (azaz Gerson) – abból a mondatból van rövidítve, hogy *„Idegen voltál ott Egyiptom országában”*. A zsidóság kitaszítottága az ószövetségi kezdetektől napjainkig súlyos terhe a történelemnek. Nem csoda, hogy egy kitaszított, „jövénny” közösség Izraellel, a választott néppel azonosul. Az ősi zsidó messiásvárás és a szláv messianizmus ötvöződik Towianski mozgalmában, aki megüzeni hűveinek, hogy *„vigadjanak, mert az Úr kiválasztotta népét, hogy az Ő harcos népe legyen, miként vala egykor Izrael...”*. A gyakori ó- és újszövetségi párhuzamok a kislektás mozgalmat egy nagy történelmi vallás és kultúra összefüggéseibe emelik (vagy inkább a zsidó-keresztény kinyilatkoztatáshit fokozzák le, szűkítik be a „Tohuabohunski”-féle bohózat kereteibe). Az Úristen küldötte, a Vendég, úgy tusakodik a Költővel, mint Jákob az angyallal; Lengyelország Krisztusként *„sarokkó léssen... a jövő épületjén, akire pedig ráesik, azt porrá zúzza”*. A gyógyult Celinát (Mickiewicz felesége) krisztusi fordulattal bizza férjére a Mester: *„Menj, vedd feleségedet, mert a te feleséged egészséges”*; s Celina áldott állapotában mosolyog, mint Mária egykor, *„kinek férje, az ács, abban a tévedésben volt, hogy a gyermek az övé”*.

Idegensége folytán az ember szüntelenül a Hon, a biztonság, az Atya, az Isten után vágyakozik. Ezért lohol Ram egész életében az ideális Atya, az eszmény után; ezt keresik P. hadnagy s az emigráns lengyelek a megáldott Honban. Az ideálokat megvalósító törekvés küldetéstudatból fakad: a küldetés hitet kíván: ebből lesz a küldetéses ember, aki maga köré gyűjti a többi küldetésest: ebből lesz a küldetéses közösség.

Az ember, azaz mi – sugallja a regény – nem vagyunk képesek elviselni a *„reánk fenekedő irt”*, a kétségbeesést, a rohanást a semmibe. Valamiben bizonyosnak kell lennünk, ezért *„létrehozzuk a világnak túl egyszerű képét, és mindent abba foglalunk bele, mindent ahhoz hajlítunk, ahhoz törünk; ami pedig általunk torzú: kerekké nézve nem fér bele, az nincs”*. A hit

ilyenformán csak „vakhit” lehet („Kételey ellen egyellen remedium a Vakhit”), a hívő pedig csak „vakmeggyőződéses lélek”. „A fanatizmus a kétségbeesés átfordítása vakággá” – írja Spiró. (Itt persze számos kérdés merül fel, többek között az, hogy van-e akkor e két végtelen – a kétségbeesés és a fanatizmuson – kívül vagy közöttük hiteles magatartásforma, járható út.) Az ellentmondásokat, „a rész szerint való ismeret”, a „tukor által homályosan látást” vállaló felnőtt hit A JÖVEVÉNY-ben szóhoz sem jut. A küldetéses ember szükségyszerűen tudathasadásos, hiszen mindent körkörös világán belül kell értelmeznie, s a rajta kívül álló cél érdekében „derül sugárzó történetet kell faragni a kudarcból”, s a vereséget győzelemmé átfordítani. A „megtérés” is szükségképpen tudathasadással jár, hiszen akik átélnek egy „életfordulatot”, azoknak „foggal-körömmel ragaszkodniuk kell” ahhoz, amit átéltek. Objektív igazsággá emelik az átélt élményt, következképp mások élményének igazságát eleve elvetik. Értik, hogy a másik megtértnek ugyanúgy ragaszkodnia kell a saját igazságához, „csak magukat nem szabad megérteniük”. Ebből fakad az a paradox állapot, amelyet a szerző egy kétszavas kifejezésbe sűrít: „Dühödten megváltótnak tudta magát.” A küldetéses ember ez a tudathasadása állandóan feszültségben tartja. Körkörös világát védenie kell, mint Ramnak, amikor Rómába kíséri Towianskit. Mikor a Mester pápatérítési szándéka kudarcba fullad, és kiutasítják az örök városból, nem akárhogy távozik, hanem kikecsekel. S ez a kecskegelés – így a szerző – még „a krisztusi szamaragolásnál is alázatosabb volt”. A kecskegelés leírását belső gondolati vita követi, amit Ram folytathatott önmagával, hogy megértse „a Mester ideáját”, aki e kecskegelés által újra egyesülni kívánt Jézus szellemével, „ennen mester voltát ismét” meghódítani. De amint Ram egy pillanatra érzékeli a kívülálló reakcióját, hirtelen megbomlik a körkörös világ:

„Látta, hogy a bámészkok nézik őket és vigyorognak. S egyszerre széthasadt ő maga; egyik felemása a bámészkok közé vegyült, és megértette, mit és hogyan néznek azok, és miért vigyorognak. Mert a Mesternek kecskén zolyogása abban a tájban olyan volt, hogy azon vigyorogni nem volt lehetetlen.” Ram kemény lelki küzdelmet folytat kizökkent világának helyreállítására „Ez annyira

szörnyű gondolat volt, hogy Ram megrázkódott a cipője talpáig, és fejét leszegte, hogy a bámészkokat ne lássa, a Mestert ne lássa, és csak menl, a málhát cipelve... Nem gondolhatott másra Gerson testvér, csak arra, hogy a kecske szelleme alacsony, attól támadt ez a zúrzaivar. Tán gonosztévők testében lakozott az a szellem, és ezt neki, a kecskét kiválasztva, meg kellett volna éreznie. Ő hibázott, nem a bámészkok, még kevésbé a Mester.” Íme, a jelenségek beletörése, belekerekítése a világnak „túl egyszerű képebe”. Ez azonban izzadságos küzdelemmel jár, s óriás szellemi energiát vesz igénybe. „A legmegerhelőbb, felemésző feladat: valakit ideállá emelni és ott tartani.” Külön elemzés tárgya lehetne, mint folytatkozik el lassan Ramnak ez az energiája, s mint jut el odáig, amikor már nem tudja az ellentmondásokat beépíteni, és kezdetét veszi kiábrándulása.

Nemcsak az egyén, hanem a „Mozgalom”, a küldetéses csoport pszichológiai indítékaira és jellemzőire is fény derül. Ezek a csoportpszichológiai törvényszerűségek bizonyos fókig nyomon követhetők bármilyen működő közösségben, ideológiai háttérüktől függetlenül (ezért nem biztos, hogy a vallásos lelket, illetve egy közösség vallásos törekvéseit kielégítően le lehet vezetni pszichológiai indítékból).

Az író sok-sok ironikus megjegyzése mögött a már említett gondolat lappang: az embernek menekülnie kell az úr elől! A kiábrándult, kétségbeesett emigránsokat „jóleső izgalmossal töltötte hát el, hogy lehetett rohagálni s pletykálni”. A közösség és az ott kapott feladat visszaállítja az ember fontosságát saját szemében. Az élet megtelik tevékenységgel, sőt az élet lényege maga a tevékenység – „összerohangálás, az izgatott tárgyalás, a mérlegelés, a hívívés, a hírhozás, a vitázás, a jelentőségteli pillantgatások cseréje” – lesz. Kialakul a belül valók és kívül valók feszültsége, a közismert „miők” kettősség: a közösség identitása pontosan az ellenállással szemben kristályosodik ki. („Így népszerűsítették az Úr Ügyét az esküdt ellenégei.”) S nemcsak az ellenséges, hitetlen külvilággal, hanem más elhivatottakkal is versengenek (lásd: a Lengyel Feltámadottak Gyülekezete és az Úr Ügyének vetélkedése). A Mozgalomban az együttgondolkodás ereje is megnyilvánul: „Ha ketten gondolják ugyanazt, az nem is hasonló; ha sokan gondolnak hasonló,

az ugyanaz” Kialakul tehát a Tan, és nyilatkozni csak arról lehet, amiről a Körnek van hivatalos álláspontja. Egy idő után, a titkolózások eredményeképp megindul a rétegződés: lesznek szűkebb és tágabb hívek, „*mint mozgalomban kell*”. Később aztán magasabb szintű szervezetségre lesz szükség, megalakítják a Hetek alcsoportjait s az Őrizőket „*Voltak viták, dühösködések, vádaskodások, megbánások, volt végre Elet a Körben; katonásdi volt ez is, gyermeteg, ősi, kinőhetellen, amiként minden, amit eljártunk életünkben.*” Juliusz Slowacki lázadása, aki szellemének szabadsága nevében tiltakozik a megmerevedett intézmény ellen – szintén mintaértékű. S mikor aztán maga a Vátesz-Költő is fellázad mestere ellen, hogy teljes legyen a kép: kialakul a „*neológ-ortodox szárny*”. A JÖVEVÉNY csoportpszichológiájának mottószerű összefoglalása lehet: „*Egyéni bonyolultságok udító lefokoztatása a tömegekl nagyságos együgyűségébe!*”

A kis mikrokozmosz életében pár évtized alatt ledübörögnek azok a folyamatok, amelyek a keresztény egyházban hosszú évszázadok alatt játszódtak le. Ezen túlmenően a tobianista mozgalom leírásában felsejlik az a berendezkedés is, amely A JÖVEVÉNY írásának idején még javában működött a kelet-európai térségben. Spiró közvetlenül is utal saját „*élményére*” (könyveinek elkobzására a határon), s egyszer megemlíti, hogy „*vallásos ateistákkal*” már maga is találkozott. Aztán mikor Mickiewicz szétszórta a Mester újonnan érkezett híveit a párizsiak közt, hogy el ne bízzák magukat, „*bizony káderpolúikát folytattott*”. S a hívő áradozás végén szinte fejbe verő a célzás: „*...ez az Úr Ugyének forradalma! Az Úr Ugyének szikrája minden lelkekben ott van, csak a szélfúvás kell, hogy öröms lángtengerré terebélyesedjék. Harc ez, hatalmas, és századokig, a Harmadik Eljövételig ez a harc lesz a végső!*”

A már-már fárasztó, de megunhatatlan humor a hosszadalmas művet sziporkázó szatírává teszi, s bosszankodva bár, de végig lehet olvasni. Vegyük példának a Mickiewicz és mestere kialakulóban lévő tanairól szóló leírást a könyv második fejezetének elején. Spiró úgy ad izelítőt a Tanból, hogy behelyezi azt a kor okkult-misztikus áramlataiba. Grabianka, a lengyel próféta, Martinez de Pasqually, Jakob Boehme, Swedenborg, Christian Albrecht és Vintras próféta – száraz tár-

gyilagossággal eszmék kavalkádját zúditja az olvasóra Istenről, Krisztusról, teremtésről, természetről, kezdetről és végről, szellemekről és csillagokról, halálról és életről, mennyről és poklról. Nézeteik olykor „*egybecsen- genek*”, olykor „*elhárítják*” egymás tanait, de a szövegből hamar kiderül, hogy a nagy komolyan felsorakoztatott gondolatok igazságtartalmát az elbeszélő még csak fel sem tettelezi. (Nyíltan is elhangzik, hogy szempontja kizárólag esztétikai: „*ezzel szemben Adam azt mondja, ami szebb is...*”). A vallásfilozófiai, tudományos leíró hangvételt szándékosan ügyetlen archaizmusok bontják meg, olykor divatos, mai szóösszetételek kíséretében: „*korlátozott számú szellemek szállnak a sok-sok testekbe*”. Az első pillanatra tán száraz történelmi-filozófiai beszámolólnak tűnő leírás tárgyilagosságát unos-untalan megingatják a modern köznyelvi fordulatok – „*akárcsak mestere, ő is közvetlenül tárgyalt az angyallal*” –, a nyíltan kétkedő, illetve humoros közbevetések: „*Vintrasnak... megjelent volna Mihály arkangyal, tavaly májusban pedig maga Jézus állítólag.*” Vagy: „*Tavaly állított be hozzá Christian Albrecht, hirdette, amú szoktak, hogy a Millennium közel.*” A komolykodó szöveg tele van lappangó kérdőjelekkel: lehet-e egyáltalán megbízható ismeretet szerezni a természetfölöttiről? Azt hinnénk: nem, de időnként megszólal a kérlelhetetlen ítélet: „*S kik a bölcsék követ, az élet-elixírt kutatták, nem mind volt az család.*” Ilyenkor Mickiewicz kora itél: „*Avagy ihletettségből való mindez, avagy elmeháborodottságból.*” A szempontok kérdését az is bonyolítja, hogy időnként úgy tűnik, mintha P. hadnagy beszélne (akinek a naplóját az író felhasználta), máskor viszont nyilván a szerző maga szól. Amikor például a XVII. századi Simon Morin misztikus tanait ismerteti, úgy tűnne, mintha azonosulna vele („*Beleborzong az ember ma is, ha olyan igazságokat olvas, miket tán lelke mélyén sejdú, de megfogalmazni még titkos, néma belső beszédjén sem mer*”), hacsak nem áruklodna a lappangó írói gúnnyról ismét egy archaizáló rag: „*az Úrral való egyesülés állapotja*”. Az archaizálás nyelvének alapvető jellemzője, mondhatni a Szent Komolyságot csapja vele agyon: „*de hát enyhülhet a Mester szigora, mikor az egész emberiséget megtérítendette*”. Megjegyzem, ilyen hatásos, majdnem hogy hatásadás eszközzel éppenséggel bármit agyon le-

het csapni, különösebb nehézség nélkül. Az agyoncsapásnak egy másik gyakori formája az, amikor ismert bibliai idézetekben egy-egy szót a kontextusnak megfelelően modern kifejezéssel cserél fel: Mickiewicz állítja, hogy a kijelentést olyan embertől kapja „*kinek ő, Mickiewicz, cipőfűzőjét megoldani sem méltó*”.

A Tanról szóló eszmefuttatás végére érve az elbeszélő odakanyarintja valódi szempontját (legalábbis ez a regény domináns hangvétele), amiből már nyíltan kiszól a jóindulatú, de fölényes cinizmus: „*az Isten áldja meg a hitét! s mikor semmi hinnivalónk nem maradt már, mert nem maradt, vajon szabad-e az új hinnivalónak nekitámadnunk?*” Hasonló helyrebillentést találunk a Mickiewicz notórius félévkezdő előadása elbeszélésének a végén, amit, mivel az író ezt külön kéri, egyik olvasó sem fog elfelejteni: „*S alighanem ő sem tudott még a Tanból többet; de csútt! ez blaszfém megjegyzés, feledjük el gyorsan.*”

A Szent Komolyságot végigmosolyogva az olvasóban „komoly” kérdések merülnek fel. Megvalósítható-e a kritikus teljes kívülállása? Ha nem, hogyan lehet valaki küldetéses ember, azaz elhivatott, s ugyanakkor önmagát önkritikával szemlélő kívülálló? Mi mozgatja az embert, csupán vágyai, vagy mégis vannak értékes, rajta kívül való célok?

A cinizmus – az író megzabolázhatatlan humorának köszönhetően – első olvasásra olyannyira eluralkodik a művön, hogy az olvasónak az az érzése támad, itt valaki azon igyekszik, hogy semmit, de semmit ne vegyen komolyan. Spiró magáról is elmondhatta volna, amit regényében BENIOWSKI című költeményét dicsérve Słowackiról mondott: „*Kritizált bizony Słowacki élőket s holtakat egyaránt, tette pedig oly magasrendű, lebegő iróniával, oly fölényel, ami páratlan, miközben akkor szakította át az irónia függönyét súlyos tragikus vallomással, amikor csak kénye-kedve diktálta neki.*” A JOVEVÉNY-ben ilyesfajta függönyátszakítást ritkán találunk, de azért akad, s ilyenkor kiderül, az író a létet nem komolytalanak, inkább tragikusnak és fájdalmasnak tartja, s az iróniafüggöny ennek leplezésére szolgál. Ram a jeruzsálemi siratófalnál rádöbben, hogy jajgatni csak a JHVH hangokkal lehet: Az Úr tehát a Fájdalomnak Istene!

„*Egyetlen Isten Ő; nincs is hát a világban más, csak fájdalom és panaszkodás; csak az embernek*

kiszolgáltatottsága és kétségbeesése és zokogása és jajgatása és fájdalma van, és nem egyéb a világ.”

Igazi tragikus hangon egyedül itt szólal meg. Annál megrázóbb e súlyos vallomás, mely a „*Ki választhat el minket Istennek szerelmétől*” himnikus szárnyalásának koromsötét ellenpontja. A transzcendencia negatív átélése ez, beletekintés Isten fájdalmas, dicsőségtől megfosztott arcába. Ugyanígy áll meg – vállalva az egyes szám első személyt – a velencei akadémiában, a „nem szokványos” Bellini-madonna előtt, aki öregem, ráncosan, néma gyásszal mered a Krisztus mellén lévő sebre. Ez az alapvetően tragikus életérzés általában a gúny köpenyébe öltöztetve, nihilizmusként jelenik meg: Istent ilyenkor nem a fájdalommal, hanem az úrral azonosítja. Arra azonban, hogy az Úr, vagyis a semmi által teremtett ember miért küszködik és lázad ugyanezen Úr ellen, nem ad magyarázatot, csak ellentmondásos szójátékokba bonyolódik: „*Nagy művek és forradalmak titka sosem leplezhető, tán azért, mert nincs is; lényegük az Úr, melyről Flaubert mesternek is volt sejtése egykor; ebbe nem tudunk beletörődni mi soha, mert lázadásra teremtve bennünket az Úr, aki maga az Úr; ekként leplezi lényegét előttünk, s mert nincs, inkább van, mint bármi létező.*” S milyen az a világ, amelyet ez az ellentmondásos Úr teremtett? Természetesen „*mondva csinált világ*”. A teremtő szózat – mert hiszen valóban „*mondva csinálta*” Isten a világot – „*óriási fontoskodás*” degradálódik: „*Lehet, hogy mi, akik létezzünk, csak egy óriási fontoskodás áldozatai vagyunk.*”

„*Előbb-utóbb kiderül – írja –, hogy semmi az életben meg nem oldható; mibe örülnénk bele, ha nem ebbe?*” Úgy tűnik, számára az egyetlen elfogadható cél az életben az lehet, „*hogy kimért időnket valahogy leéljük*”. Ennek alapján valóban csak az a szomorú alternatíva kínálkozik számunkra: vagy a világ túlzott leegyszerűsítése és benne saját küldetésünk és biztonságunk megteremtése, vagy a teljes kívülállás, „*mi már bölcssek vagyunk, csaknem címikusak*” jelszóval. Ez fájdalmas állapot, korántsem irigylésre méltó, hiszen aki benne van, sosem élheti át „*a részvétel boldogságát*”. „*Átlátni az emberekben – mondja Spiró – a legnagyobb csapás, mi éltől sújthat.*” Egyetlen érték talán mégis marad: a ráció. Ez is többszörösen megkérdőjeleződik azonban. Mickiewiczről azt írja, hogy tanult emberek huzamosan nem bírják

elviselni soha, hogy „rációjuk szigorát” újra meg újra előbányászva „ennen tanultságuk csúcsaira” újra meg újra felkapaszkodjanak. Ezért aztán védtelenek a legprimitívebb eszmékkel szemben. Kik hát azok a kiváltságosok, akik „a tudás terhét” el bírják viselni, és mi ennek a tudásnak a tartalma? Ugyanis másutt ezt a hitetlenkedő kérdést olvassuk: „Ők honnan tudják, mi a valóság?” Ha pedig a tudás tartalma a semmi, az űr, és ez az a tudás, amit a kiváltságos bölcsék birtokolnak, akkor ki szeretne ilyen kiváltságos lenni?

Van azonban a regényben két erőteljesen megfogalmazott érték: az emberi lélekerős és a művészet. Amikor csak művészetről, művészi nagyságról, ihletettségről hallunk, a címzettek szertefoszlik, s helyébe őszinte tisztelet, sőt csodálat kerül, legyen szó Slowackiról, Mickiewiczről vagy Puskinról. „A költő... meg tudta teremteni azt, amit a valóság nem volt képes létrehozni soha. A Szépséget, a Harmóniát.” Mickiewicz towianizmusa megbocsátható, bizonyos értelemben csodálható – ezt is szépen, művészi tónussal végig, mert az ő lelke nagy volt, s a jelentéktelen Towianskin túllépve messiáshitét végül zárványként a saját lelkébe zárta; de a kisemberek, a követők neveltség tárgyává tehetőek. Csodálatos az ember képessége a lelkesedésre, de hogy mi a lelkesedés tárgya, az valójában mindegy. Mindebből a romantika énkultusza érződik, amely félresöpri az etikai kategóriákat, és a művészetet vallássá lépteti elő. „A Válaszoltnak (vagyis a Költőnek) a jelmez a csontjaiba ég, és arra tapad a hús. Nagy dolgok szülehetnek ebből, nagy jöttek és nagy gonosztettek; a Lélek belső, humoros, etikát és időt nem ismerő vad kettőssége megképződik újra meg újra és mindig váralanul.” Ebből kiderül, hogy az ember lelkierejét, ihlettségét önértéknek tartani veszélyes, mert ebből jöttek éppúgy szülehetnek, mint gonosztettek. A kérdés csak az, s ez alapvető kérdés, hogy a végső valóságnak valóban a Lét belső, humoros, etikát és időt nem ismerő vad kettősségét tartjuk, vagy egy olyan Rendet, melyben a Jó és Gonosz etikai kategóriái értelmet nyernek?

Míg művészetszemlélete romantikus, a vallásos lélek boncolgatásakor kifejezetten XX. századi hatás, Freudé érződik. Az ember vallásos megnyilvánulásait szinte kizárólag vágyaira vezeti vissza: „Az emberek lakta s nem általuk uralt világban (nem a ráció és a dogma,

hanem) a vágyak a nyomósabb létezők” – jelenti ki olyan dogmatikai eréllyel, mint azok, akikből máskor gúnyt űz.

Emberszemléletének végső kicsengése az, hogy az ember: talány. Transzcendens sóvárgásait, túlcsonduló képzeletét, eszméinek bőségét, a kozmoszt is uralma alá hajtó Nyelvet a Teremtő Véletlen ültette belé. Tegyük viszont hozzá: e sóvárgását, a vágyat a biztonság, a céltudatos élet, közösség melege, a lelki harmónia, az Isten általi megszólítottóság, a megváltás után pellengérré lehet – és kell is – állítani, de nem lehet a beteljesülés lehetőségét mindenestül elvetni. Spiró horizontális síkon követi végig szereplőinek ügyetlenkedéseit, amint megpróbálnak kapcsolatot létesíteni a Természetfelettil. Pszichológiai, szociológiai elemzése kiváló, de a vertikális síkkal – vagy annak lehetőségével – nem tud mit kezdeni. De nem is akar. Amit akar, azt el is éri: megmarad éles szemű és eszű kívülállónak az általa ábrázolt világban. Amiért műve mégis több és nagyobb egy virtuóz lelki boncműténél, az az, hogy szereplőinek fájdalmát és kudarcát szívszorogatóan átéli: ezek a nagy pillanatok.

Viszont így elkerülhetetlenül fájdalmas és pesszimista a konklúzió: P. hadnagy nagy nyomorúságban hal meg, és nem térhet vissza az áhitott Honba; Ram mindenből kiábrándul, és angol kapitalista lesz belőle; Mickiewicz ugyan mindvégig lelki nagyságként áll előttünk, verssoraiából, melyek az egész regény keretét adják, megdöbbentően huszadik századi reményvesztettség árad.

A regény utolsó jelenetében Ram – Mickiewicz dagerrotípiájával a kezében – sir, s az ír asszony, a házvezetőnő-szerető döbbenet figyel. Ebben az őszintén patetikus pillanatban újra a visszájára fordul minden: „a váralan gyöngédség kiapadt, medrét ellepte az unalom”.

Ram és az asszony mozdulása itt szinte drámai megjelenítése a szavalt Mickiewicz-versnek. Mottóként, mint fűszöveg olvasható magyarul, az utolsó sorokban pedig lengyelül. „Z toba, mój luby...”

„Véled kedvesem, véled éltem én át
a tűnő időt, ám a röpke órát
nem adnám oda senki földlakónak
csöndes, unalmas éltéért cserébe.
Az emberek, mint magad mondtad éppen,

*akár a kagylók, sár mélyén lapulnak:
évente egyszer vihar kelti őket,
a zavaros vízmélyből felvetődnek,
ajkuk tárul, sóhajuk száll az égnek
és sírhelyükre ismét visszatérnek.”*

Mint ha a „véled kedvesem” némi fogódzó-pont lehetne e csalóka és kaotikus világban. S íme: „felajzva fülelt az asszony, de... a váratlan gyöngédség kiapadt, medrét ellepte az unalom”.

Mint sok előző, a záróakkord is valamely érték, remény megcsilllogtatása és visszavonása. Éppen ezért az olvasó – ki nyugodtan érezheti magát sírhelyére visszatérő kagylónak – hiányérzettel teszi le a könyvet. De elégedetlensége azt sejteti, hogy talán mégsem a sár mélyén lapulás az ember rendeltetése, és ott a remény, hogy A JÖVEVÉNY-ben ábrázolt fonák arcunknak egyszer majd a színét is megpillanthatjuk. Vagy talán már most is látjuk – látja, akinek ahhoz is van szeme.

Tóth Sára

EGY ÚJABB FOGADTATÁS

*Imre Kertész: Kaddisch für ein nicht
geborenes Kind*

*Fordította György Buda és Kirstin Schwamm
Rowohlt, Berlin. 157 oldal, 28 DM*

Magyar keblünk tovább dagad. Hisz Nádas Péter főművének káprázatos fogadtatása után a német nyelvterületen (beszámolt róla Radnóti Sándor a *Holmi* 1992. májusi számában) ismét egy jelentős sikerről szólhatunk. És ha mindehhez hozzávesszük, hogy a svájci televízió nagy tekintélyű irodalmárok által összeállított listáján az első helyen a most tárgyalandó regény, a negyedik a DONAU-ABWÄRTS Esterházytól (eredetileg: HAHN-HAHN GRÓFNŐ PILLANTÁSA), a nyolcadikon Krasznahorkai műve, AZ ELLENÁLLÁS MELANKÓLIÁJA (e sorrend a januári állást tükrözi), akkor keblünk már el sem fér a szűk magyar mellényben, hogy egy német költő, Heinrich Heine sorait parodizáljam. Minden jel arra utal tehát, hogy megnőtt az érdeklődés az

újabb magyar próza iránt, az eljutás Európába – legalább e területen – nem látszik teljesen reménytelennek. Hisz úgy látszik, nem kuriózum, egzotikum többé a magyar irodalom, éppen az ismerősség kategóriája teszi viszonylag könnyen integrálhatóvá a német anyanyelvűek körében. És mintha kialakulóban lenne egy komoly szakértői gárda, melynek tagjai, bár magyar nyelvtudás nélkül, de a kiváló fordításoknak köszönhetően, meglehetősen bizottsággal mozognak immár irodalmunk legújabb termékei között. Kertész könyvének német anyanyelvű recenzensei közt nem egyet találunk, akik Nádas könyvéről is irtak. Az persze természetes, hogy a magyar Dalos György (*Tages Anzeiger* – Svájc) és a magyar származású Eva Haldimann (*Neue Zürcher Zeitung*, 1992. november 5.) beszámolt mindkét regényről. De nagyon érdekes és fontos írást közölt Thomas Schmid (*Die Zeit*, 1992. december 4.) és Hansjörg Graf (*Süddeutsche Zeitung*, 1992. december 3.) – mindketten irtak Nádas könyvéről is. Ez az ismerősség kategóriájának első, némileg pragmatikus jelentősége. A második már kultúrkörök, gondolkodásmódok rokonságára utal: ha Nádas könyvének befogadásakor Thomas Mann volt az egyik rokon pártfogó, Kertész művének recenziálásakor a kritikusok valóságos névmámorba esnek, szinte egymást túllícitálva igyekeznek újabb és újabb nagy német nyelvű szerzőt beházasítani a regénybe. Álljon itt egy lista, hogy szerintük kik szerepelnek jelölve vagy jelöletlenül a KADDISCH-ban: Paul Celan, Goethe, Kafka, Thomas Mann, Musil, Nietzsche, Joseph Roth, Schopenhauer, Wittgenstein. (Hadd tegyem hozzá a magamét is: Hugo von Hofmannsthal nevét, akinek AZ ÁRNYÉK NÉLKÜLI ASSZONY című kisregényét Kertész Imre kongeniális fordításában olvashatjuk. Ott is egy meg nem született gyermek körül sűrűsödnek az események. Ez áthallás – ha valószínűleg öntudatlan is.) És persze: „immer wieder Thomas Bernhard” – ahogy Albrecht Franke írja (*Neue Zeit*, 1993. január 19.). Majdnem mindegyik kritikus megemlíti, hogy a nagy osztrák dühöngő mondatainak zenei szervezetségével, kitérőivel, ismétléseivel, a narráció több beszédsíkban való elosztásával alapvető hatást tett Kertész Imre prózaszövéseire. Ám ezt szinte senki nem nehezményezi.

Egyesek szerinti Kertész „lakonikusabb” (Hans-Harald Müller, *Rheinischer Merkur*, 1992. október 2.), sőt Felix Schneider szerint Kertész prózája „keményebb, tisztább, lekerékülettebb, mint Bernhard nyelve” (Listen, 1992/30.). A sok áthallás, idézet, kultúrkaalkád, bernhardiána egyetlen kritikuskak okoz komolyabb gondot. Hansjörg Graf így ír: „Vannak részletek ebben a könyvben, melyek Thomas Bernhard egy elkallódott kéziratából is származhatnának. Az elbeszélő internétusi élményei párhuzamba állíthatók Musil TÖRLESS-ével. Néhányszor a szemtanú el-tűnik a műveltség és a retorika paravánja mögött. De oktalanság lenne az idegen anyagok abszorpció-ját valamiféle irodalmi eklekticizmussal azonosíta-ni.” Graf megoldása kissé posztmodern ízű: „A képzet az őseredeti zseni primátusáról esszészis-tikus évszázadunk utolsó évtizedében érvénytelen-nek bizonyult.” Maga a recenzió írja, hogy ez vitatható álláspont. Am ő sem utasítja el Ker-tész könyvét, mivel „egy auschwitz-i túlélő önmeg-értésének folyamata által számunkra is lehetőség nyílik a világ és a zsidóság mélyebb megértésére”.

Általában megállapítható: a német nyelvű kritikák nemigen foglalkoznak stiluskérdésekkel, sokkal inkább Kertész álláspontját, nézeteit, filozófiáját próbálják kifejtetni és megérteni. Már a recenziók címei is a Ker-tész-féle *condition humaine* minél világosabb megértését tükrözik: A TULÉLŐNEK NINCS VÁ-LASZTÁSA (Stefan Schomann, *Berliner Zeitung*, 1993. január 22.); AUSCHWITZ MINT NEM TULÉLHETŐ TULÉLÉS (Gerd Prokot, *Neues Deutschland*, 1993. február 8. – NB.: talán nem véletlen, hogy az egykori NDK egyik vezető lapjában napvilágot látott írás az egyet-len, amelyik a náciizmus és rasszizmus újra-éledésének hónapjaiban egy kissé aktualizál-ja Kertész egzisztenciális témáját); A TULÉLÉS TULÉLÉSÉNEK NEHÉZSÉGEI (Margarete Hanns-mann, a Rowohlt Kiadó ismertetésében); EGY ÚJ ÉLET LEHETETLENSÉGE (György Dalos, *Tages Anzeiger*); EGY SZABAD LÁGERÉLET (Tho-mas Schmid, *Die Zeit*) – és még folytathat-nánk a sort. Stefan Schomann egyenesen ar-ra a meglepő végkövetkeztetésre jut: „Konkrét élményeit Kertész más könyvekben dolgozta ki. A KADDISCH tiszta filozófia és retorika.” Minden-nek persze megvan az a veszélye, hogy a kri-tikusok, hogy úgy mondjam, túl komolyan veszik Kertész megnyilatkozásait, nem látják a distanciát az elbeszélő B. és a szerző között,

kettejükét akaratlanul is azonosítják, és így egy nagyra nőtt esszének fogják fel a könyvet. És túl sötét is lesz a Kertész nézeteiről ekként alkotott kép, csak úgy röpködnek az „önmegsemmisítés”, a „radikális lemondás” kategóriái, Roland H. Wiegenstein egyenesen fel-tételezi, hogy az elbeszélő a könyv végén fel-hangzó ima, a végső Ámen után talán öngyil-kos lesz (*Frankfurter Rundschau*, 1992. Nr. 228). Akadt persze olyan kritikus is, aki meg-látta a regény végének katarziszt: „Kertész könyve olyan, akár a palimpszeszt, kettős módon olvasható írás: a radikális elutasítás alatti feltűnnek egy más, humánusabb létezés lehetőségének írás-jelei.” (*Frankfurter Jüdische Nachrichten*, 1992/12.) És akadt egy kritikus, a kiváló Tho-mas Schmid (*Die Zeit*), aki képes volt a regény formájára is feleletet találni, aki tehát az író eszméit és narrációs megoldásait egyszerre, mint egymástól elválaszthatatlanokat elemez-te. Schmid megoldása, olvasata meggyőző és tanulságos a magyar nyelvű olvasónak-kriti-kusnak egyaránt. Mindamellet – a félreért-hető német fordítás miatt valószínűleg – ki-indulása téves. Könyvének elején Kertész „középtelmiségiről” beszél, „középhegységi, köz-épmegélhetésű, középnézeteket valló, középkorú, középtermetű, középkiállításokkal rendelkező” ala-kokról, és ez az ironikus-szarkasztikus-szójá-tékos jellemzés korántsem arra a „mittlere In-tellektuell”-re vonatkozik, akiről a német kri-tikus ír. És akit ekként jellemez: „Rendszerint tehetséges, de némileg elkurvult, szívesen monolo-gizál önmagáról, minden évrre megvan az ellenér-ve, minden indulatra az ellenindulata; mestere a relativizálásnak, önmaga visszavonásának. Önma-gát nem veszi komolyan, mégis folyton maga körül kering...” Nos, ez a kissé cinikus, ironikus, fri-vol alak bizonyosan nem a Kertész Imre által ábrázolt, közepesen megnyomorított kelet-európai értelmiségi, sokkal inkább egy nyu-gat-európai arcképcsarnokban lehetne otthonos. A továbbiakban viszont Schmid, aki a könyvet „a negáció mozgásaként”, „a valóság fel-bomlásaként” fogja fel, mesteri leírását adja a Kertész-féle formálásnak, elemezve egyide-jűleg az olvasó befogadási folyamatát. „A szer-ző nagy teljesítménye, hogy regényét képes közvetni a hermetika kamrájából – anélkül, hogy a megbé-kelés kikötőjébe kormányozná...” Schmid szerint az elbeszélő már a bevezető „Nem!” felkiáltás-sal világos helyzetet teremt: ő beszél egyedül,

ellentmondás nem lehetséges, más nem juthat szóhoz. A végtelenül kanyargó mondatok labirintusában az olvasó bizonytalanul érzi magát, az író sok mindent tisztázatlanul hagy a számára, ám éppen ez kényszeríti a befogadót arra, hogy ebben a kihalt világban körültaogatózzon. „*B. mindent elmond, de egyidejűleg árnyékszerű is kívánna maradni. Am hermetikus univerzuma fokozatosan felnyílik. B. – saját szándékai ellenére – fokozatosan alakot ölt, ifjúsága, házassága, internátusi évei, egzisztenciája határozott körvonalakkal kezd kirajzolódni, a túlélés misztériumának másik oldala, a banalitás is láthatóvá válik. És ekkor az olvasó, nagyon lassan bár, de bizni kezd B. világában. A regény mozgása éppen azt a folyamatot írja le, melyet B. kategorikusan elutasít: a normalizálódás folyamatát.*” Úgy érzem, ezek komolyan megfontolandó szavak. Hiszen teljesen nyilvánvalóvá teszi Schmid meggyőződését, hogy minden komoly műalkotás végiggondolt forma, a teljes negáció regénye csak tagolt, megformált egészként képes egzisztálni. És a recenzens nem esik bele a könnyen felnyíló csapdába: az elbeszélő B.-t korántsem azonosítja az író Kertész Imrével.

Nagy sikerét látva, magam sem szeretnék ebbe a csapdába esni, ezért még ironikusan sem mondanám, hogy, lám – a KADDIS szavai szerint – most Kertész Imre „*a magyarországi sikertelen író szégyenletes egzisztenciája*” után eljutott „*a magyarországi sikeres író éppúgy szégyenletes egzisztenciájához*”. Hiszen ezek csak B. öngyótró mondatai lennének. Örüljünk hát inkább egy újabb nagy magyar irodalmi sikernek a német nyelvterületen.

Bán Zoltán András

SIC TRANSIT GLORIA MUNDI

Garaczi László: *Nincs alvás!*
Pesti Szalon, 1992. 140 oldal, 130 Ft

(Első megoldókulcs: „*A válasz a száj maga.*”) Nincs alvás?

Vajon kényszerűséget vagy buzdítást rejt a Garaczi-kötet címében szereplő felkiáltójel? S

ki győz le miféle sárkányt a boritón látható Dürer-képen?

Előttünk talán a szerző (szent? vagy szörnyeteg?), amint levonva a konzekvenciákat, de nem tudván elszakadni az örökletes történetmondástól, a semmi helyett a mindent választja. Mintha kötetének valamennyi szövege a történet gesztusát hordozná, de nem egyetlen történetét. Tetszőleges komponensekből kevert történetkockákkal van dolgunk, aminek következményeként figyelmünk középpontjába a végeredmény helyett a mixer mozdulatai kerülnek. A tetszőlegesség szövegbéli gesztusa a szövegen kívülre utal: a receptek száma növelhető, egészen a végtelenségig.

A szövegek egymás közötti tetszőlegességének e gesztusa beszédes. Elsőre úgy tűnik, mintha történeteket olvasnánk, várakozásunknak a szövegek azonban nem tesznek eleget. Történetként, primer elbeszélés szinten a szöveg *nyitott rendszernek* bizonyul; a kapcsolatok szerteágaznak, váratlan és nehezen követhető fordulatok után izgatottan várjuk, hogy összefussanak a szálak, ami azonban rendszeresen elmarad. *Zárttá* a történet amúgy nyitott rendszere kizárólag metaszinten válik. A szerző reflektív kommentárja, történetfeletti mozdulatai semmisnek nyilvánítják az összhang helyreállítására irányuló fáradozásainkat. Például a történet a szöveg végén előlről kezdődik (VÉRSZEM ÉS PÁRNARÁZÁS), vagy a primer mesélő kronologikus sorrendben visszaszívja a mondottakat (INTÉS AZ OSZLÓKHOZ), avagy a primer történet szereplője tévedésből metaszinten cselekszik, s a nemkívánatos történetbéli események helyett a szövegnek vet véget (LEGYEK A BORTONOD?), vagy a történet egy folytatásos képregény gesztusával megszakad a legizgalmasabb pillanatban (EGY LONDINER), s végül a szerző, egyszerűen elunván a mesélést, csomagolatlan nyom a szöveg végére valami „Változtasd meg léted!” típusú jó tanácsot (TEGY JÓT, ÉS TÚNJ EL!).

Mi történi itt? – kérdezhetjük. Nem, nem a történet szabadult el. A történetet (*nyitott rendszer*) folyamatosan megzabolázzák és megszegyenítik (*zárt rendszer*). Mintha a történetmondásból csak a mondás maradna, mintha ez lenne a történetek közös nevezője, akárcsak az anagrammáknak a könyv hátsó

borítóján, melyek mindegyike önálló jelentéssel bír, de azt csupán amaz egy közös jelentés alcájával használja, amit a bennük rejtőző név képvisel. Ki beszél, mit vagy kit jelentenek ezek a szövegek?

(Második megoldókulcs: „Tanuljatok, akik intelmet kaptatok!”)

Írói intenció pedig létezik. No nem a mindent tudó szerzőé, hanem az új típusú semmit nem tudóé, aki most mint szelid hülye lép színre, a tárgy- és személyiségvesztés viharai után immár másvilági boldogságban egyesülve újra iróéjével. Rég nincs mit mondania, s ez többé nem is aggasztja, leplezetlen mosollyal kínálja fel a szövegben saját magát. Írogat, nézelődik, belekezd, abba hagyja, vigasztal, tanácsokat oszt – alapjában exhibicionista. Nem bujdosik szerepekbe, amikor beszél, magát gondolja.

Másrészt a tudós olvasó alól, a tárgy- és személyiségvesztés viharában szerzett valahány fegyverével mintha különék a lovat. Kezdetben mindketten hittek benne, és ez jó volt, mert volt miről beszélniük. Aztán már csak az író hitt, és ez is jó volt, mert akadt mit bizonygatni. De mit kezdjen egymással két hitevesztett? Szétírt szövegen már nincs mit szétolvasni. Mi a teendő? Mivel foglalja el magát a „*képzelet meddő prófétája*” (138. o.), ha a szerző egyoldalúan szerződést bontott, ha közöttük végleg semmivé foszlott kettejük distanciája, a szöveg. Visszafelé fésülni a macskát? Hitet verni a szerzőbe, helyreolvasni a szövegeket és feltölteni őket jelentéssel?

(Harmadik megoldókulcs: „Légy résen!”)

Megoldhat-e egy kérdésekkel zsúfolt szöveg felkiáltójelektől hemzsegőket? Nem arról szól-e inkább a sok felkiáltójel, hogy csak ez van. „Ez ilyen.” Mintha a szövegek saját megoldásukat is kikerülnék, s ha kell, a nyitott és zárt rendszer ad hoc koncepciójára is fittyet hányának. Olvasunk, megfajtéseket halmozunk fel, végül gyanút fogunk – forgolódunk körbe-körbe.

De vizsgáljunk meg egy szöveget közelebbről, például a TRANZIT MUNDI címűt (63–65. o.), melyben különösen áttörhetetlennek látszik a fentebb tárgyalt *meta-intencionalitás*, a rendhagyó szövegparadigma szigo-

rú konzekvenciája. Lássuk, hogyan működik a dolog, s működik-e egyáltalán! A szöveg bevezetéseként a szerző három pontban jelöli meg története célját: 1. hogy elmesélné, miként lesznek kajova indiánokból neofita drúzok, 2. Don Pirulóból sértődött pacifista, 3. három koboldmakiból szagos műge. A második és harmadik esetben gondosan figyelmezteti is az olvasót, hogy eleget tett ígéréteinek. De mikor lesznek a kajova indiánokból neofita drúzok? Ha a kajovák ismerik az anyai ágon drúz Karl May könyveit, a szélsőséges kajovakommandó pedig szert tett a TRANZIT MUNDI-ra, kézenfekvő-e a szillogizmus, hogy a kajovák elolvasták a TRANZIT MUNDI-t? És ha igen, nem tudjuk-e róluk azt is, hogy tudják, hogy Karl May a könyveiben minden kajovát kétszínűnek, barbárnak, részegesnek és eszelősen falánknak ábrázolt – ez pedig kajova nézőpontból aligha akceptálható? Ha tehát a kajovák egyrészt olvasták a TRANZIT MUNDI-t, másrészt tudják, hogy Karl May hazudik, nem kézenfekvő-e, hogy annak a könyvnek sem hisznek, amit Karl May ellenségüknek, Don Pirulónak postázott?

Összekeverné a szerző a drúzokat a moszlimokkal? Elfelejtene, mit ígért még? Vagy csupán a történetmondás nyitott rendszerének intencionális összefüggéstelenségével van dolgunk? Csakhogy ezt a nyitott rendszert nem a történetek maguktól értetődő összezavarodása hozza létre, hanem a szerző reflektív kommentárja, az a gesztus, amely a metaszinten működő zárt rendszert lenne hivatott megvalósítani. Itt azonban éppen nélküle állna meg a történet a saját lábán, senki sem firtatná a kajovák további sorsát.

A mindent tudó szerző és a semmit sem tudó abban hasonlítanak egymásra, hogy mindketten túltesznek az olvasón, egyik a mindent-, másik a semmittudásban. Nem tételezhetjük fel csak úgy jelen szerzőről sem, hogy végzetes szórakozottságában tud is, meg nem is, s hogy elfelejti tudását palástolni. Nem, itt csak valami másról lehet szó! Talán arról, hogy más beszél, mint akiről gondoljuk. A szelid hülye, aki már csak a mondás gesztusát ismételgeti, aki elrontja a sztorikat, összekeveri a narrációs paradigmát (hol *én*, hol *mi*), itt a történetzavar nyitott rend-

szerébe sodródván maga is el van mesélve; a beteges önmutogató valaki másnak a története.

Ki teremti meg a szöveg zárt rendszerét? Hol kaphatni rajta ezt a rejtőzködőt, aki nem ugyanaz, mint aki azt mondja „*elmesélem nektek*” (63. o.), meg azt, hogy „*és mi éppen ezt akartuk elmesélni*” (65. o.). Ez utóbbiról már tudjuk, hogy az ilyesfajta fordulatokat régi szerzőktől tanulta, s nem úgy, hanem úgyabul érti őket. De mi célja van éppen övele az előbbinek, aki kicsoda? Talán ő az, aki már nem szólalhat meg így, direktben, mert kiröhögnék, meg úgy gondolnák, hogy nem úgy érti, hanem úgyabbul. Ezért szóba hoz egy könyvet, ami nem tudjuk, miről szól, de lehet, hogy ő írta, csak nem meri közreadni; ehelyett ír róla. De meg sem mondja, mi van benne, csak sejteti, hogy olyan direkt mondatok, mint „*Tartsd szárazon az imaport*” (65. o.), mert azok meg cikik. De ezt feltételezni róla, meg azt, hogy ő lenne Karl May, megint túl direktül hangzik. Ahogy ő sem, úgy mi sem engedhetünk meg magunknak ilyen egyszerű megoldásokat.

A szöveg címe tehát annak a könyvnek a címe, amiről csak annyit tudunk, hogy az Isteni Kegye Fianak szent bibliája. A rejtőzködő pedig üzenetét talán nem is azoknak szánja, akik szívesen látnák őt ama másik mesélőnek, akit ő csak figurájává tesz, szó szerint kifiguráz. Talán ama régi olvasóban bizik, aki direktben olvas, s tudatni kívánja országgal-világgal, hogy ácsi, nézzétek, mi lesz a radikális ifjúkori eszmékből, mi lesz Don Pirulóból, minden elmúlik egyszer – *sic transit gloria mundi*. Az utolsó mondat, „*és mi éppen ezt akartuk elmesélni*” (65. o.), így mégiscsak az ő mondata, és azt jelenti, hogy bár a figurális metázó elbeszélő, csak azt akarta elmesélni, hogy nem is akarta elmesélni, ő, a rejtőzködő, csak azt akarta elmesélni, hogy előbb vagy utóbb mindent el kell mesélni egyszer.

Ezzel pedig számtalan problémát elhárít a tudós olvasó gondolatainak újtájból, aki, immár talajt érezve lába alatt, újra nekiveselkedhet, hogy részesévé váljon a világ múltásának.

Vagy mégsem? (*da capo al fine*)

Hárs Endre

A DRAMATURG MINT TÖRTÉNETÍRÓ

Czimer József: *Közjáték*

Pátria könyvek, 1992. 514 oldal + 17 kép, 148 Ft

A memoár, a személyes emlékezések, tanúságtételek műfaja általában önéletrajzot jelent. Ovidius, Szent Ágoston, Rousseau példaadásai után akár Rákóczi Ferenc, akár Goethe vallomásait olvassuk, a tanúságtétel előterében mindig ott láthatjuk a tanúságtévő életútját. Vagyis elsősorban magáról a szerzőről van szó, aki összefoglalja mindazt, ami őt formálta azzá, aki lett. – Czimer József tanúságtételéből szinte teljesen hiányzik az önfelmutatás. Czimer egy évtized hazai színháztörténetéről számol be, amelyet mint gyakorló dramaturg maga tapasztalt. És mint-hogy színházi ügyekben már jó ideje aligha van szakértőbb tanú ebben a tárgykörben, művét felettébb érdekes, mozgalmas színháztörténeti szakkönyvnek kell tekintenünk, amelyet mostantól nem nélkülözhet, aki hiteles körképet kíván a háború utáni újrakezdésektől az 1956-os izgalmakig terjedő időszak magyar színháztörténetéről. S minthogy én, aki ezt a beszámolót írom, történetesen ugyanebben az időben egy másik oldalról, de hasonlóképpen színházközelben voltam (tanár a színháztudomány felsőoktatásában), és akárcsak ő, mindmostanáig ugyanabban a művészetközeli életben élek (még korban is csaknem egyidősek vagyunk: ő egy évvel fiatalabb nálam) – elég hiteles tanúja lehetek mindannak, amit ő belülről élt át, és én kívülről – historikusként – tanúsítok.

Ahogy kezdtem, ez a könyv nem önéletrajz; itt tudatosan kerül a vallomástévő, hogy magamagáról szóljon. Csak a kezdetek előzményeiről említ egyet-mást, hogy régi félreértéseket oszlasson el. Volt ugyanis egy körünkben közkeletű tévedés, hogy Czimer arisztokrata ősök leszármazottja. Ez pedig Sztálin és Rákosi „öldöklő százada” idején alaposan nehezíthette az életutat. Most röviden meg kellett említenie, hogy valójában szegény – mondhatnók, proletár – sorból emelkedett a nagy képzettségű értelmiségiek sorába. Ez tulajdonképpen meglepő is, hiszen a két világháború közötti évtizedekben nagy szeren-

csének, nagy szívósságnak és nagy intelligenciának kellett együtt hatnia, hogy egy „szegény gyerek” olyan történelmi-filozófiai-lélektani műveltséghez, olyan széles körű nyelvtudáshoz (amelyhez szervesen tartozik az ógörög és a latin nyelvek birtokbavétele is) juthasson, amellyel a háború végeztével, az akkor már túl harmincadik évén Czimer megindulhatott a hazai értelmiségi életben. De itt már megint személyes tanúként kell emlitenem, hogy nem sokkal a háború befejezése után Boldizsár Iván kiváló hetilapjának – az *Új Magyarország*nak – ő is, én is belső munkatársai voltunk. Ott és akkor ismertem meg. Azt hittem, ő is a pedagógiai továbbvezető út felé tör, mint én. Ő azonban egyszerűen dramaturg, azaz a színházak fő drámaszakértője lett. Bár nem is az akart lenni. Most, amikor már négy évtizednyi dramaturgműlt húzódik mögöttem, bevallja, hogy „közjáték”-nak gondolta ezt a foglalkozást. Negyven éven át úgy tekintett arra a foglalkozásra, amelynek leghivatottabb szakembere lett, hogy ez ideiglenes tevékenység. Hol ő akart kilépni a végzet adta útról, hol őt akarták eltávolítani különböző okokból... de mindig kiderült, hogy nincs jobb nála. És így hosszú ideig az ifjúsági színjátszás fő szakembere, majd fővárosi és vidéki színházakban az egész színházi élet leghitelesebb szakértője, tanácsadója lett. Olykor még minisztériumi íróasztal mellett is, ahol egyáltalán nem szeretett ülni, és ahol mindig idegen maradt. De az élet dialektikája úgy hozta, hogy a végzetlen gyakorlat a legavatottabb tanácsadóvá tette, és a színházi élet már meg is szokta, hogy tőle várja el a tanácsokat.

Ilyen óriási gyakorlattal, hozzáértéssel, műveltséggel és írni tudással mondja el most annak a kalandos évtizednek hazai színházi életét. Az sem érdektelen, hogy ilyen biztonságos stílusérzékkel sohase akart író lenni. Nem művészi ihlet, hanem történetírói feladattudat készítette erre a könyvre, mint ahogy régebben kultúrpolitikai szükséglet indította érdekes esszéi megfogalmazására.

Ez a könyv tehát lényegében történelmi szakkönyv színházaink és színházpolitikánk egy viharos évtizedének jellemzésére. A hivatal és a színházi gyakorlat súrlódásai, a bürokrácia és a művészet konfliktusai jelentik a tíz év cselekményűjtjét. Lelkes, de hozzá nem

értő színigazgatók, nagyon is hozzáértő, de kiszámíthatatlan indulatú rendezők, alázatosan művészi, de önérdékből alkalmazkodni akaró színművészek és színművésznők ingadozásai teszik felettébb cselekményessé a hiteles beszámolót. Elég talán arra utalni, hogy az alkotóerőt és a fondorlatos intrikát egyesítő Major Tamás és a művészi megszállottságot az idegzavarodottságig csúszó túlzásokkal vegyítő Apáti Imre (két igazán nagy művész, s ha más- és másképpen is, de ponyvaregénybe illő jellem) konfliktusai hogyan színezik az egész évtizedet, s máris érzékeltethető a könyv már-már szépirodalmi érdekessége. De talán ennél is érdekesebb és dokumentumszerűbb a hivatalok – főleg a Minisztérium és a Dramaturgiai Tanács – illetékeseinek viselkedéshullámmása. A fő vezetők – Darvas, a miniszter és Kende István, a DéTé (Dramaturgiai Tanács) alakjai, az íróasztaloknál ülők hozzá nem értése, a művészi és a politikai szempontok összeférhetetlensége és a mindezt látó szakértő tárgyilagos ábrázolni akarása olyan érdekes olvasmánnyá teszi Czimer könyvét, amely nemcsak a szakmai érdeklődő, de a kalandos olvasmányokat kedvelő és a történelmet alaposabban ismerni kívánó számára is az olvasni érdemes olvasmányok közé sorolja a KÖZJÁTÉK-ot.

Hegedüs Géza

FEHÉR FERENC: A MEGFAGYOTT FORRADALOM (ÉRTEKEZÉS A JAKOBINIZMUSRÓL)

*Fordította Vajda Júlia
Cserépfalvi-Magueló, 1992. KomTEXTus
könyvek. 246 oldal, 398 Ft*

Fehér Ferenc könyve több mint egy évtizede született: akkor a francia történetírás számára lázba hozó újítás volt még Furet ironikus támadása a „*leninista vulgáta*”, az ott is félhivatalosszámba menő terrorimádó történetfel-

fogás ellen. Az angolszász típusú „social interpretation”-re meg többnyire süket volt a francia történetstábor: legjobb esetben is Edmund Burke konzervatív és angol elfogultságának újraélesztését látták benne. Ezért akkor Fehér Ferenc publikált tanulmányai nagy – és persze a fent jelzett jobb- és főleg baloldali elfogultságoktól nem mentes – visszhangot váltottak ki. Sajnos a hazai közönséghez nem juthatott el idejében ez a jakobinizmus-interpretáció, mely egy-két vitatható túlimterpretációja ellenére is – vagy talán éppen azok következtében? – igen üdvösen járulhatott volna hozzá, hogy felébressze dogmatikus álmukból a forradalmi terror „*féktelen glorifikálói*” (Bibó), akik egy lapidáris jakobinizmus-bolsevizmus analogizálás alapján védtek még a francia forradalom 200. évfordulójának megemlékezésein is ama forradalmi vivmányokat, melyeket ők az időegység alatt levágott fejek mennyiségével mértek. (De ezek Marat imádóiból azóta De Maistre adorációjába mentek át, úgyhogy az ő megvilágításuk-megtérésük már nem lehet e monográfia hatástörténeti érdeme.) Fehér megállapításait az elmúlt tíz év történelme sem igazolni, sem konfirmálni nem tudta, de kétségkívül – legalábbis Európa ezen részén – némileg más akusztikájú térbe helyezte; a forradalmi terror után a restauráció réműlete az igazán visszhangos téma. A monográfia gondolatilag szervesen kapcsolódó, de a kifejtésben szerkezetileg különálló – és önállóan is megálló – fejezetekre bomlik, ezért talán egyszerűbb és követhetőbb, ha a kritikus vélemény kifejtése követi Fehér Ferenc ezen építkezési módját. A TÖRTÉNETÍRÁS DILEMMÁJA az angol és francia „revizionista” történetírók szellemi erőterében kívánja elhelyezni Fehér önnön értelmezését. E történetírói hagyomány közös „transzcendentális főkérdése”, hogy 1789 miért *nem* az 1688-as angol dramaturgiát követte a régi rend materiális és morális válságának megoldására. Hagymányos magyarázat „*a szokásos szentháromság, nemzet, liberális-kapitalista tulajdon és képviselői rendszer*” mellé a szabadelvű szempontból eretnek eszme, a társadalmi egyenlőség felvétele, és Tocqueville-től kezdve innen illik számítani a liberalizmus és a demokrácia eszméinek divergenciáját. A *nem liberális* demokrácia (*nem a laissez-faire* ökonómiai, nem a

gondolatszabadság szellemi és nem a magánérdekek képviseletén álló parlamentáris politika alapján nyugvó demokráciaideál) szellemi őse Rousseau. A TÁRSADALMI SZERZŐDÉS elemzése az egész disszertáció kulcsfogalmaként szereplő *volonté générale* vs. *volonté de tous* fogalomelemzése – talán kissé rövidre zárt-nak tűnhet – még akkor is, ha tudom, hogy e műnek nem témája Rousseau politikai filozófiájának árnyaltabb bemutatása. François Furet és Augustin Cochin megközelítési módjánál közelebb érzi magához Fehér Ferenc „*az olyan teoretikus outsiders, mint Jacob Talmon és Hannah Arendt*” téziseit, még hozzá – legalábbis számomra – az egész monográfia legmeggyőzőbb mondandójának vonatkozásában: a jakobinizmus nem valamely hősi magaslata és/vagy politikai mélypontja a nagy forradalmi folyamatnak, hanem „*az egész folyamattól való radikális eltávolodás*”. Az egész francia forradalom vonatkozásában kétséges a modernizációs (mindenekelőtt az industrializáció) program egyértelmű igénye – az egy Condorcet tragikus sorsú kivételével a Rousseau–Robespierre-féle ideológiai „fővonal” programatikusan modernizációellenes. Fehér könyve egyik kulcsmondatának érzem a párizsi sans-culotte-ok paternalista mentalitását illusztráló közlést, vagyis azt, hogy az éhínség és a drágaság szorításában sohasem a méltányos magasabb bérekért küzdöttek, hanem „*az államilag szavatolt alacsony élelmiszerekért*”. Talán innen érthető meg, hogy miért AZ ASSIGNAT TÖRTÉNETE lett az egész monográfia – amennyire félbalkáni bezártságomból meg tudtam ítélni – egyik legnagyobb visszhangot kiváltó fejezete. A témát megközelíthetjük a „*mindenható állam, az adminisztratív despotizmus*” klasszikus toqueville-i témaváltozataként, és ha tetszik, „tört. mat.-os” terminológiával is. De termékeny lehet a Hayek–Popper-iskola tervezéskritikai megközelítési módja is, a francia forradalmárok ama kollektív *imaginaire*-je vonatkozásában, „*mely arra ösztökélte résztvevőit, hogy létrehozzák a feljegyzett történelem első tudatos tervezett társadalmát*”. És ezen terv nem a gazdasági expanzió, „*a növekedés és felhalmozás*” kultusza, hanem eme polgári programokkal szembeni nyílt ellenségesség alapján nyugodott. A terror ebben a felfogásban nem az első terrortörvényekkel kezdődött, hanem „*az*

első elkobzási aktustól kezdve a francia forradalom kormányai csak forradalmi legitimációra tarthattak számot, még a legszűkebb financiaális vonatkozásban is". A jakobinizmus mint antikapitalista forradalom (ha úgy tetszik mint gazdasági ellenforradalom) bemutatása Fehér könyvének legmeggyőzőbb és legátgondoltabb része. „A maximalizálás funkciója az volt, hogy a forradalom testén belül antikapitalista forradalom gazdasági modelljeként szolgáljon...” És ez nem merült ki a pusztá fogyasztásrestríkción politikában, a rousseau-i luxuskritika napipolitikai alkalmazásában! „A központi hatalom uralma alá került a termelés és fogyasztás összes szférája, minden ár- és bérmozgás.” (Egyetlen hiányérzetemnek adnék hangot: e hipercentralizációs folyamat kiváló narratíváját, Thiers forradalomtörténetét meg kellett volna itt említeni, mert ő negyven évvel Tocqueville előtt felfedte az *économie dirigée* és a jakobinus diktatúra lényegi kapcsolatát.

A polgári szabadságjogokkal szembeni első nyílt „terrorista”-támadás az 1793-as alkotmány vitájában történt, a tulajdonjog állampolitikai korlátozását követelő robespierré-i alkotmánytervezetben: innen keltezi Fehér a jakobinizmus „protoszocialista” színezetét is. A „gazdasági alapok” ezen elmélyült bemutatása után következik a dramaturgiai csúcspont, a MI A „JAKOBINIZMUS”? című fejezet. Az elemzés alapja – legalábbis kiindulópontja – a Cochin-féle „*les sociétés de pensée*”, illetve a Brinton leirta szabadkőműves-szerű titkos társaságok nagy hatású „pressure group”-okká válása a forradalom radikalizálódási folyamatában – a jakobinus „anyatársaság” szigorú politikai és ideológiai ellenőrzése közepette. E „*société-mère*” megértése a legtöbb eszmetörténész számára kemény diónak bizonyul, mindenekelőtt azért, mert megpróbálták a modern politikai pártok analógiájára értelmezni. Fehér Ferenc fontos különbségre hívja fel a figyelmet: „ha a jakobinizmusnak volt valódi megkülönböztető jellege, akkor az pontosan az volt, hogy nem szolgáltató modellt a későbbi liberális parlamenti pártok és választási gépezetük számára”, célja éppen a tisztán artikulálódó társadalmi érdekek megjelenésének, a különérdekek képviselőinek elvetése, ezek elfojtása volt. Filozófiai alapja Rousseau lázadása a „standard” felvilágosodás rideg racionalizmusa és „értelmes ér-

dek”-konceptiója ellen, politikai konklúziója az angolszász típusú képviselői rendszer eszméjének elvetése, melyet csaknem szó szerint azonos fordulatokkal fedezhetünk fel A TÁRSADALMI SZERZŐDÉS KÉPVISELŐKRŐL szóló fejezetében és Robespierre Fehér által is idézett Anglia-ellenes filippikájában: „A kormányzás gyalázatos módja ez, ahol a köz erénye pusztán botrányos színelőadás, amelyben a szabadság árnya megszünteti magát a szabadságot, a jog felszenteli a despotizmust, nyíltan kereskednek az emberek jogaival...” Az áruba nem bocsátható szabadság a lehető legradikálisabb módon elszakítandó az „empirikus emberek”, a tényleges többség magánérdekétől és partikuláris szabadságvágyától: egyrészt „az erény örökké kisebbségben van a földön”, másrészt csak ezen erénynek vannak többségi jogosítványai, még hozzá olyanok, melyek minőségileg mások – magasabb rendűek –, mint a „mindenki akarátában” megtestesülő nem numenális szabadságéi: az erény az a szabadság, melyre kényszeríteni kell az embereket.

A *volonté générale* legnagyobb veszedelmének nem azt tartom, hogy erkölcsi elemet akart bevinni a politikába – még ha ezt az önzéselmélet (ál)naiv kritikájával tette is –, hanem azt, hogy végső logikájában a legalitás és a moralitás különbségének megszüntetését célozza: ahol a pozitív törvényeknek való engedelmisség az erény, ott épp az számoltatik fel, ami Antigoné óta az európai erkölcs leglényege, a moralitás belső parancsolatainak szembehelyezhetősége a pozitív törvényekkel. Ennyiben ez a rousseau-i-robespierré-i közakarát-konceptió totálisabb diktatúrát involvál, mint a jakobinus diktatúrát csupán antikizáló póza – és az individuális szabadságjogok iránti érzéketlensége – miatt kárhoztató Benjamin Constant és Tocqueville sejtették: alapcélja magának a szabad individualitás kialakulásának megakadályozása, egy nem európai típusú kollektivistá társadalomideál realizálása, mely nem engedi meg „a gondolkodás nehézkes segítségét” társadalompolitikai és erkölcsi döntéseink meghozatalakor (lásd Robespierre floréali beszédét). Ahogy „az európai társadalomfejlődés értelmét” (Bibó István szavaival) jelentő jogi formák felszámolása sem „a körülmények hatalma” (Saint-Just) következtében hozott kényszerintézkedés, hanem a forradalmi igazság-

szolgáltatás leglényege: „*a terror maga a gyors, gondviselészerű igazságszolgáltatás*”, jogi formákkal való korlátozása magának az isteni igazságnak a megbéklyózását jelentené, azaz a jogbiztonság vágya eo ipso erényellenes, sőt – mivel „*a terror az erény emanációja*” – egyenesen ellenforradalmi követelés.

A „*hivatásos forradalmár*” portréjának felvázolásakor hiányolom Bibó István idézett művének megemléstét: ha könyve megírásakor még nem olvashatta is a szerző, a mostani magyar nyelvű változatban minden bizonynyal megérdemelt volna legalábbis egy láb-jegyzetnyi tiszteletkört, annál is inkább, mivel Bibó a hivatásos forradalmár mellett a hivatásos reakciós – igencsak hasonló – történelmi típusáról sem feledkezik meg, ami – sajnos – nincs minden aktualitás nélkül.

Intézményszerűsülhet-e az intézményellenes öngerjesztő forradalmi radikalizmus? Ezt a paradoxont elemzi a monográfia 4. fejezete (LA DÉMOCRATIE DIRIGÉE – AVAGY A JAKOBINUS DIKTATÚRA STRUKTÚRÁJA ÉS FUNKCIÓJA). A képviseleti demokrácia rousseau-i–robespierre-i bírálata az antikizáló közvetlen demokrácia eszményét invokálta, kiváltképp annak „egoizmusellenes”, azaz az egyének vállalkozásbéli és életformabéli szabadságát elvető erkölcsi pátozát. A másság mint az ellenség szinonimája nemcsak A TÁRSADALMI SZERZŐDÉS Rousseau-jánál jelenik meg: kísért a korai ÉRTEKEZÉSEK radikális kultúrkritikájában is, és a késői alkotmánytervezetek nacionalista utópiájában tetőzik. Ezért nem nevezném Talmon után szabadon „*jakobinus rögtönzésnek*” azt a politikát, mely „*a politikai ellenzékét árulónak bélyegzi és megsemmisíti*”: ha úgy tetszik, ez *nagyon is elvi* politika ezen az eszmei alapon. Rousseau azt írta, hogy ha én kisebbségbe kerülök a véleményemmel, akkor ez csak azt jelentheti, hogy „*amit az általános akaratnak hittem, az csak a saját partikuláris akaratom volt*”, tehát morális és politikai kötelességem annak feladása és magam alávetése a tévedhetetlen közakaratnak – hát miképp lehetne toleránsabb az egy és oszthatatlan közakarat törvényhozói letéteményese más másságával, az ellenséges ellenzékkel, az angol liberalizmus önző szabadságát utánozni vágyókkal szemben?

Érdekesebb a Robespierre-féle erényfanatizmus találkozása a radikális terrorimádó

szekciópolitikusokkal. A népi társaságok a terror fokozását követelték gazdasági bajaik orvoslásaként, és a jakobinusoktól megkapták „*a terror napirendre tűzését*”, ám e gyógyszer nemcsak a „burzsoá” liberális, hanem a plebejus közvetlen demokrácia számára is halálos méregnek bizonyult. „*A helyi csoportok a demokrácia védőbástyái voltak, de nem voltak kis köztársaságok. Belső életük gyakran ijesztő színtere volt a kisszerű zsarnokságnak, amely minden emberi jogot megtagadott a másként gondolkodóktól*” – írja Fehér Ferenc. Amikor Robespierre-ék „*nagyszabású zsarnoksága*” felfalta a terror édesgyermekait jelentő népi szekciókat, véget ért a központosított terrorapparátus és a közvetlen demokrácia félèves flörtje, sőt a forradalmi kormányzat ráadásul még nagy-lelkűnek, majdnem liberálisnak is mutatkozhatott a visszamenőleges hatályú kollektív büntetést szorgalmazó szekciópolitikusokkal szemben (lásd a húszezrek lajstroma ügyét). Elgondolkoztató Fehér törekvése, hogy a francia forradalom „veszettjeinek” programnélküliségét – illetve egyetlen programponthoz való kötődésüket, jelesül a terror minden határon túl való fokozásának igényét – azzal magyarázza, hogy a munkahely és a lakóhely szétvált, és a területi „közvetlen demokrácia” csak a szomszédok feljelentése szintjén valósulhatott meg. „*A bizottságok ellenőrzik a kenyér mennyiségét minden házban, és megállapítják, nem haladja-e meg a kétnapi szukséglelet: az e fölötti mennyiséget el fogják kobozni*” – idézi Fehér a szekciódemokraták hétköznapi terrorizmusának példajaként. De ezeket a terroristákat legalább egy nagyon komoly motívum: a szó szoros értelmében vett éhínség mozgatta, s nem elvont erkölcsi elvek táplálta vérszomj. A szekciók szétverése a központosító jakobinus diktatúra által van olyan megrázó drámája a francia forradalom történetének, mint Danton pere és halála.

Republikánus neveltetésű polgároknak – s magam is ide sorolom – nemigen illik észrevenni, hogy a Nagy Terror ideológiája nem a girondisták és/vagy a dantonisták elleni politikai perekkel kezdődött, hanem a király perével. Joggal mutatja be ezt Fehér Ferenc A FORRADALMI IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS paradigmájaként. Amikor volt valami tárgyi bizonyíték a bűnösség alátámasztására, a forradalmárok akkor is „*a nemzeti gondviselés nagy-*

szabású bosszújának” eszközeként fújták fel magukat (az idézet Robespierre-től való) és a formális-jogi eljárás mód törvényszerűsége tekintetében az igazságszolgáltatás forradalmisága fokmérőjének. „*És amnesztiát adni akkor, amikor gyengék vagyunk, de megszegni a szavunkat akkor, amikor győztünk, annak érdekében, hogy kicsikarjuk a visszamenőleges büntetést a filozófiai büntetekért, kollektív gyűváság és a legrosszabb fajta despotizmus, nem pedig a szabad köztársaság megalapozása*” – írja Fehér Ferenc.

A forradalmi igazságszolgáltatás – egészen a prairiali terrortörvényig – a megsemmisítendő ellenség „*törvényen kívül helyezésének*” logikáján alapult, a jogi formák diadalmas felszámolásának útján: a tárgyi bizonyítékok, a tanúvallomások és a védelem mindvégig szállka volt „*a nemzeti gondviselés eszközeként*” felfogott igazságszolgáltatás híveinek szemében. A védelem eltörlése, mivel „*a hazaárulók védelme maga is hazaárulás*” logikus konzekvenciája és nem valamely kisiklása a király perével kezdődő retroaktív igazságszolgáltatási paródiáknak. Ezek végjátéka a „legforradalmibb” bírósági eljárás, a szeptemberi mérsárlások „*hatékonyságával*” vetekedő thermidor 10-i ítélet Robespierre, Saint-Just és Couthon ellen, mely kimerült a törvényen kívül helyezett vádlottak pusztá személyazonosságának megállapításában.

Am a „nemzeti egység”, a homogén népiérdek gyilkos illúziója „*Thermidor forradalmával*” sem szűnt meg (6. THERMIDORI FORRADALOM ÉS ELLENFORRADALOM: A PROTOTO-TALITÁRIUS POLITIKAI TÁRSADALOM EMBERI MÉRLEGE): a jakobinusok üldözése szintiszta jakobinus módszerekkel történt – kollektív bűnösség, *en masse* felelősségre vonás, azzal a különbséggel, hogy az utcára vitt népitéleteket nem az éhező sans-culotte-ok, hanem a szin pompás ruhákban feszítő *jeunesse dorée*, az aranyifjúság képviselte. (Fehér szerint „*a csőcselék e szervezett akciója prototípusának enyhén szólva illusztris utódává a huszadik századi rohamosztagok váltak*”). Thermidor nemcsak a terroristák ellen alkalmazott terrortörvényekkel járult hozzá a terrorista mitológia túléléséhez: „*Az a tény, hogy a terror megdöntése egyenlővé vált a burzsoá egoizmus korlátlan kavalkárájával, nagymértékben elősegítette annak a történelmi mítoszhoz a fennmaradását, hogy a terrorra szükség van a nép jóléte biztosítása érdeké-*

ben.” Ez a mitológia volt a melegágya a XIX. századi jakobino-szocializmusnak, s ezen eszmetörténeti filációval foglalkozik a könyv zárófejezete (7. PROTO-SZOCIALISTA VOLT-E A JAKOBINIZMUS?). E kérdésben volna vitám a szerzővel, de meggyőződésem, hogy a véleménykülönbségek meglelte még „*az ész olyan nyilvános használata esetén*” (Kant) is, mint egy recenzió megírása, végső soron világnézeti-konfeszionális kérdés, tehát magánügy.

Ludassy Mária

KRITIKAPÁLYÁZAT

NEMZETTUDAT – MÓDSZER ÁLTAL HOMÁLYOSAN

Csepeli György: *Nemzet által homályosan*
Századvég, 1992. 288 oldal, 320 Ft

1

Csepeli György – professzor az ELTE Szociológiai Intézetében, a tudományok nagydoktora. Mint oktató és kutató a hetvenes évek reformértelmiségéhez tartozik. Érdeklődése a társadalomlélektan és a szociológia határterületén mozog. A szociális csoportok és nagycsoportok tudatát elemzi, elsősorban gyakorlati indítatásból, tapasztalati felmérések alapján. Tudatjelentéseket készít. Vizsgálatának alanyai az iskolások, a fiatal felnőttek és az értelmiségiek, mikor melyik.

E három csoportot 1975-től nyolc felmérésben szondázta meg a nemzeti tudat összefüggésében. Erről első könyve 1985-ben jelent meg. A NEMZETI TUDAT ÉS ÉRZÉSVILÁG MAGYARORSZÁGON A 70-ES ÉVEKKBEN (Műzsák) után egy tanulmánykötete következett. A CSOPORTTUDAT – NEMZETTUDAT (Magvető, 1987) e témából tucatnyi folyóirat-publikációt közölt újra. Az értekezések 1974 és 1985 között születtek, s pontosan felerészben kutatási beszámolók.

Az elemzés alkotástörténetében ezután

részösszefoglalások következtek. Egy előadás szerkesztett szövege elsőként, mely 1985-ben az *Érték, értékkonfliktus és társadalmi változás* című munkaértekezleten hangzott el a nemzet fogalmának nyelvi reprezentációjáról. Ez a Hoppál Mihály és Szecskő Tamás szerkesztette *ÉRTÉKEK ÉS VÁLTOZÁSOK II.* című kötetben olvasható (Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1987). Ennél teljesebb az a szintetizáló tanulmány, amely ugyan előbb jelent meg (Kossuth, 1986) a Huszár Tibor szerkesztette kötetben. A *MAGYAR ÉRTELMSÉG A 80-AS ÉVEKBEN* már címében is összefoglaló szándékot sejtet, Csepeli György is szintetizáló tanulmánnyal szerepel a kötetben. A „kettős kötés”-es nemzeti azonosságtudatról szólva első értelmiségvizsgálatának egyik legfontosabb következtetését foglalja össze. Eszerint a magyar történelem antidemokratikus hagyományai az akkori jelen antidemokráciájának tapasztalataival ötvöződve a magyar értelmiséget fogékonyra tették a historizáló, érzelmi megközelítésbe rögzült nemzettudatra. A kudarcok letörést, a sikerek eufóriát csiholtak: ez a kettős kötés, amely azzal a következménnyel jár, hogy a magyar értelmiség egy részének szemében a nemzeti értékek elválnak a demokrácia értékeitől.

Ez a két tanácskozás is azt helyezte vizsgálódásainak középpontjába, hogyan teszik, ha teszik, dinamikussá a tudatot a nyolcvanas évek növekvő konfliktusai. A következő tanácskozás, amelyen Csepeli György beszámolt – ezúttal korreferátum formájában – vizsgálatának állásáról, 1988-ra esik. A Társadalomtudományi Intézet tihanyi konferenciája a politikai intézményrendszer válságának és reformlehetőségeinek összefüggésében vette számba egyebek között az aktuális tudatállapotokat is. Ez alkalommal Csepeli György a nemzeti konszenzus értékvonzataival foglalkozott. Ez a megközelítés alkalmat adott rá, hogy kutatásainak fogalmi rendszerét vázolja fel. Óvatos következtetésként azonban levonta, hogy a magyar értelmiségben jelen van a nemzettudat „hellén”-racionális és az ótestamentumi – „zsidó”-profetikus – modellje. Az olvasóhoz ez az előadás *A MODELVÁLTÁS ANATÓMIÁJA* című összeállítás részeként jutott el (szerkesztette Simon János és Szabó János, Társadalomtudományi Intézet, 1989).

Csepeli György értelmiségvizsgálatainak összesítő tanulságait előbb adták ki angolul, mint magyarul. *A STRUCTURES AND CONTENTS OF HUNGARIAN NATIONAL IDENTITY* a Majna melletti Frankfurtban jelent meg. A magyar feldolgozást s benne egy második – továbbfejlesztett – nagyobb vizsgálat eredményeit – 1989-ben kellett volna kiadni, de csak 1992-ben jutott el a boltokba, könyvnap kiadványként. A Századvég Kiadó vállalkozását pénzzel támogatta a Művelődési és Oktatási Minisztérium, valamint a Századvég Politikai Iskola.

Intellektuális és tudományos értelemben ez a könyv is csupán egy állomás. Csepeli György a magyar nemzettudat terepkutatásait a kilencvenes években is folytatja. Célja az, hogy egykor reprezentatív anyag birtokában alkossa meg a témakör úgynevezett középszintű elméletét. Olyan teóriát alkosson, amely fogalmi kereteivel, metodológiájával sokat mond a nemzetközi tudományosságának is, a tények és összefüggések bemutatásával pedig figyelemre méltó képet adjon a kelet-közép-európai gondolkodásmód és érzésvilág egy fontos szeletéről, odaértve a magyar variánst is. Az érdeklődő értelmiségi e leírásoktól – ez már a recenzens javaslata – inkább magyarázó, mintsem prognosztikus értéket várjon. Valami olyat, amitől jobban megérti magát s környezetét, de ne várja, hogy Csepeli György kutatásainak ismeretében könnyebben megjósolja, hogyan fog viselkedni nemzeti ügyekben a magyar intelligencia.

2

A cím, *NEMZET ÁLTAL HOMÁLYOSAN* – kétszeres rájátszás. Utal Ingmar Bergman filmjére és a vizsgálati tárgy tudományos megragadásának nehézségeire. Homályos a lélek tükre, elhomályosítja érdek és indulat. Ugyanez teszi nehezen megfoghatóvá a nemzeti problematika átlátását, a társadalomkutató számára viszont a jelenségkör tárgyyszerű és elfogulatlan elemzését.

A kötet első – nagyobbik – része a nemzeti tudat vizsgálatának elméleti kérdéseivel foglalkozik. Második része (137–228. o.) a magyar értelmiségiek nemzeti azonosságtudatát és attitűdjeit mutatja be – két vizsgálat alapján,

melyből egyet 1983-ban, egyet pedig 1989-ben ejtettek meg. Az utóbbi rész a kötet forró magva. A jó érzékkel kiválasztott témának, bár „a nyolcvanas évtized végéig úgy tűnhetett, hogy [...] történelemszociológiai adalék” (221. o.), megvolt a maga időszerűsége a szocialista reformgondolkodás számára is (Csepeli György kutatásainak egy metszetét éppen a *Perspektiven des Demokratischen Sozialismus* című folyóirat 1988/3. számában közölte, POLITISCHE PSYCHOLOGIE IN UNGARN címen.) De hogy a társadalmi gondolkodás számára milyen fontos, az a rendszerváltozás menetében derült csak ki. A volt szocialista országokban ez lett a közélet és a közvélemény központi kategóriája. Ma már tudjuk, jelentőségben csak a demokrácia fogalma vetekedhet vele a tudatmezőben.

Ilyen jellegű tapasztalatok nyomán nem csupán a vizsgálat eredeti kérdésfeltevése módosult, módszertana alakult némileg át, hanem a kézirat is öt átdolgozás után jutott el a végső megfogalmazáshoz. E szövegformálás visszatükrözte, hogy a politika elébe vágott a kutatásnak és publikálásnak. Sajnálatos módon nem a jegyzetekben, ahol az üdvös és helyénvaló, hanem a törzanyagban. Ott viszont azok a publicisztikai betétek, amelyekkel mind az elméleti, mind a gyakorlati fejezetekben találkozhatunk, megbontják a vizsgálat logikáját. Ez a könyv legalább annyira szól a társadalmi véleményformálókhoz, mint a szűkebb szakmához: arra nézve ad fogódzót, hogyan szokás a világban és Magyarországon e tárgykörben tudásszociológiai elemzést végezni. Az ilyen bemutatás természetesen fölértékeli az elemzés tudományos minőségét. A gondolatmenetek belső egysége éppen a vállalt cél érdekében szent és sérthetetlen.

A publicisztika a vizsgálati anyag feldolgozása során szüremkedik be az elemzésbe, s amikor a tudati mélyszerkezet feltárása kerül sorra (207–228. o.), helyenként már a belső levezetések helyettesíti. Gondoljuk át a következő két példa tanulságait. Csepeli György 1989-ben egyebek között megvizsgálta, milyen társadalompolitikai prioritásokat vallanak a megkérdezett értelmiségiek. A választokat a Boole-féle faktoranalízisnek vetette alá. Eljutott ahhoz a következtetéshez, hogy „a kapott faktorstruktúrából kitűnik: a válaszadók

egységesen vallják a demokratikus intézmények továbbfejlesztésének programját, azonban érezhetően különféle prioritások surgetése rejlik a közösnek tűnő program mögött” (159. o.). Arra a kettősségre kapunk adatokat, amelyek kifejtett formában később szembeállították egymással a nemzeti és a liberális ideológiák politikai táborát. Hogy erre adatokat kapunk, az a vizsgálat erőssége. Hogy e megfigyelt kettősséghez a szerző szociológiai észrevételeket fűz, az természetes. De amikor e szociológiai okfejtés (vö. 160. o.) eljut odáig, hogy az államszocializmus újraelosztásos szerkezetének fenntartásában érdekelt értelmiségiek és hivatalnokok „átváltottak a nemzeti ideológiára”, Csepeli György kiszól a vizsgálatból az olvasóhoz. Olyat tesz, amit a színművek kinyomatott szövegében „félre” jelzéssel szoktak felüntetni. A gondolatmenet még egy politológiai jóslatot is megkockáztat: a kilencvenes évek kérdése, mondja, tud-e az új politikai rendszer a gazdasági rendszerváltáshoz elegendő számú és súlyú társadalmi szereplőt toborozni. Ez igen plauzibilis föltevés, de teljesen független a kiinduló ténytől, hogy tudnillik a megkérdezettek hányadik helyre soroltak hét kijelentést (gazdasági reform, demokratizálás, emberi kapcsolatok stb.), amelyek összességükben megadták: az egyes témáknak milyen viszonylagos fontosságot tulajdonítottak.

Csepeli György számos esetben terjeszkedik túl vizsgálatának bizonyító anyagán. E tény megingatja az összefoglaló eszmemenet hitelét. A vizsgálatnak az az újdonsága, hogy a maga érvényességi körén belül előre jelezte, milyen mély a megosztottság a magyar értelmiség nemzeti tudatában. Arról is kapunk néhány hiteles összefüggést, milyen társadalmi-kulturális háttértényezők magyarázzák e jelenséget. Az oksági lánc kibontása és annak bizonyítása alkotja a meggyőzőerőt, hogy a különböző jelenségek között az együttjárások és kapcsolatok nem a véletlen művei. Ha Csepeli György a levezetések igazságát futrológiai észrevételekkel támogatja meg, mint például a 221. oldalon: „...a kilencvenes évek folyamatait ez a politikai-ideológiai vita fogja uralni, kizorítva az államszocializmusról a plurális demokratikus piacgazdaságra való átmenet lényegi kérdésfeltevéseinek pragmatikus megvitatását”, akkor gondolatmenetében a bizonyító és a bi-

zonyítandó helyet cserél. A kötet meggyőző erejének e publicisztikus felhígítását a recenzenshez hasonlóan bizonyára minden olyan olvasó is sajnálja, aki egyébként a szerző liberális-demokrata nemzettudat-felfogásával ért egyet.

3

Még nem az értékelés, pusztán a ténszerűség kedvéért szögezzük le, hogy a kötet fel-táró, egyben módszereket kipróbáló vizsgálato-król ad számot. Nincs szó reprezentativitás-ról: a vizsgálati adatok, összefüggések részben illusztrálnak jelenségeket, részben arra alkalmasak, hogy segítségükkel tudományos hipotéziseket fogalmazzanak meg (134. o.). Ennek a jellegnek teljesen megfelel a szerény célkitűzés. A szerző egy helyen (218. o.) arról beszél, hogy „*két vizsgálatunk adalékot szolgál-tat*” a nemzeti tudat fenomenológiájához, s „*hozzásegíthet a (benne rejlő) ideológiai tartalmak pontosabb megértéséhez*”.

Ez betű szerint igaz; s nagy érdemet hordoz magában: Csepeli György jó időben tett föl egy kitűnő kérdést, amellyel utat tört egy érzékeny társadalomtudományi területen. Hozzáadta személyes többletét egy korszerű szemléleti irányhoz. A szerző azt folytatta s mélyítette el, ami vizsgálódást a történelmi-nemzeti tudat körül felméréseivel Angelusz Róbert, Békés Ferenc és Unger Mátyás kezdeményezett, s együtt haladt Huszár Tibor, Hankiss Elemér, Hunyady György, más összefüggésben Szabó Miklós történész kutatósaival. (A kötetet Szabó Miklóson kívül Bayer József, Buda Béla, Juhász Gyula, Kende László és Kolosi Tamás lektorálta.) Csepeli György hivatkozásai (és könyvének köszönetnyilvánítása) alapján az is világos, hogy kutatásai sokat köszönhetnek olyan eszmetörté-nészeknek is, mint Hanák Péter, Lackó Mik-lós és Szűcs Jenő.

A csoportközi viselkedés és a szociális nagycsoportok társadalomlélektanának kísérletes és tapasztalati vizsgálata (az előítéletesség, a sztereotípiák, az etnocentrikus gondolkodás, a nacionalizmus és a rasszizmus témaköreiben) szülőföldjén, Amerikában is visszahatás volt a spekulatívnek érzett nagy-elméletekre, Talcott Parsons funkcionalizmusára. Az államszocializmus országaiban még

inkább. Mit ajánlottak helyette? C. Wright Mills, aki olyan megsemmisítően bírálta Par-sonst („*nagy elmélete ötven százalék szószaporítás, negyven százalék szociológiai közhely. A többi tíz százalékot empirikus vizsgálatnak kell alávetni*”), így látta: „*A módszerek a problémák bizonyos so-rának kialakított módszerei, az elmélet pedig a je-lenségek bizonyos sorának elmélete.*” Az összefüg-gések kidolgozása közben elméletet al-kot(ha)tunk a fogalom- és kategóriaképzés szintjén, a szociológiai modellalkotás szintjén s a tapasztalati adatok kodifikálásával kialakított középfokú elméletek szintjén. Ez a met-odológia Amerikában is áthaladt az intézmé-nyesülés folyamatán az intellektuális kismű-vevességtől az intézeti – immár számítógépes, matematizált –, csak munkacsoportokban el-végezhető nagy kutatási programokig.

Magyarországon Csepeli György is azok-hoz a társadalomkutatókhoz tartozott, akiket az államszocializmus felismert válsága, az azt kísérő legitimációs válság fogékonyá tett mindenféle megközelítés iránt, ami a dog-mák megrendülésével egy pillanatra ismét kaotikusnak, rendezetlennek tűnő valóságot értelmezhetővé tehetette. Egy olyan tudásszo-ciológia, amely lehetővé tette az alternatív vi-láglátások versenyét, a hozzáillő metodoló-giával – már csak témájára várt. Nem vitat-ható, hogy az egyik ilyen kitüntetett téma – a nemzettudat jelenségek köre volt.

A nemzettudat feltárásának jelzett irányát Csepeli György saját vizsgálatainak menetében úgy járta végig, hogy a szemlélet és mód-szerek módosulásának minden szakasza rajta hagyta jellegzetességeit munkáján. Egy ko-rai, 1974-es tanulmányának (vö. CSOPORTTU-DAT – NEMZETTUDAT, 145–146. o.) bevezető mondataiból még a fölfedezés izgalma árad: „*A szociálpszichológus legizgalmasabb kalandja, ha gyakorta tapasztalt hétköznapi tényeket önma-gukban igyekszik megismerni. Részekre bontva, jól felépített megismerési technikák útján kialakítja gondolati másukat, a bizonyítatlan összefüggések áthidalására hipotéziseket képez, melyeket újra és újra próbának vet alá, s végül eljut a kiszemelt je-lenség tudományos absztrakciójához. A kaland ez-zel még nem ér véget. Valódi izgalom akkor fog el bennünket, amikor a tudományosan ismert jelen-ség előfordulását kezdjük el vizsgálni, immár tu-dományos szemszögből nézve, visszacsatolva a ku-tatómunkát az életbe.*” Ennek során – fejezi be

gondolatmenetét – a társadalomlélektani jelenséget összefüggésbe kell állítani, és az az összefüggés csakis társadalmi és történelmi lehet.

E következtetés teljesen evidens, ha a nemzettudat a kutatás tárgya, hiszen annak történeti, politikaelméleti és szellemtudományi feltárása Magyarországon nagy hagyományokra tekint vissza. Kérdés az – még mindig Csepeli György előbbi gondolatmenetét folytatva –, hogy „a jelenség lehető legpontosabb regisztrálása, mérése, genezisének, szerkezetének és funkciójának az ismerete” hogyan nyer értelmet „a társadalom történelmi mozgásában”.

Ha ezt a kapcsolódást a társadalomlélektani anyagfeltárás és a történelmi érvényesség között az ő konkrét vizsgálatainak módszertani szempontjaira, az alkalmazott eljárások érvényességére fogalmazzuk át, két kérdéshez jutunk el. Ki tudja-e kuszobólni a kérdőíves anyaggyűjtés belső bizonytalanságait az a fejlett matematikai apparátus, esetünkben a Bool-faktoranalízis, a hierarchikus faktoranalízis, a CLUSTAN-eljárás, a kanonikus korrelációs számítás, amely bizonyos mértékben alkalmas az információ rejtett összefüggéseinek feltárására? Továbbá: mennyire illeszkednek a szociológiai modellalkotás tapasztalati úton kialakított fogalmai és kategóriái a kutatásba kívülről bevezetett történet-szociológiai magyarázó fogalmakhoz?

Az első kérdést illetően az ember hajlik a nemleges válaszra, mondván: a kötet bizonyításai nem meggyőzők. A második kérdésre az a válasz, hogy ellentmondásosan. Csepeli György kikerülhetetlenül beleütközött a választott megközelítési mód korlátaiba.

4

Ez nem azt jelenti, hogy nincsenek az évtizedes munkának vitathatatlan eredményei. Módszertani oldalról kialakult egy többé-kevésbé ártalmatlan elmélet, egy fogalom- és kategória-rendszer a tapasztalati alapon nyugvó elméleti keret szintjén. Ezt az elméleti keretet meg lehet tanítani mindenkinek, ha egy korábban csak spekulatív leírható jelenségkör elemezhetővé tételét akarjuk vele illusztrálni. Csepeli György 1983-ban az alapadatokból elsődleges faktorokat képezett, majd azokból

átfogóbb másodlagos faktorokhoz jutott el. Azokból megalkotta a nemzettudatban megfigyelhető nézettípusokat. Ehhez hozzárendelte az értelmiség különböző kommunikációs szerepeket betöltő foglalkozási csoportjait, s megvizsgálta, felfogásuk miben különbözik egymástól. 1989-ben az alapadatokból részben más faktorokat képezett, azokból klasztereket alkotott, amelyekhez a kiválasztott értelmiségi minta belső tagolását finomabb osztályozással végezte el. Bevezette a magatartási változók közé a vallási neveltetést és az értelmiségivé válás nemzedéki eltéréseit. Így a nemzettudat gondolkodási csoporttípusait kapta eredményül.

Mindennek eredményeként kapunk egy fogalmi és kategóriaszerkezetet, amelyben helyet foglal a nemzetre vonatkozó tudáskészlet négy központi kategóriája: a tematizáció, a tipizáció, a relevancia, valamint az interpretáció. Ez és a hozzá kapcsolt egyéb fogalmak lehetővé teszik, hogy bármely ország bármely vizsgált népességcsoportjának nemzettudatát, annak szerkezetét, működési mechanizmusát le lehessen írni. Mivel pedig ez egy konkrét ország konkrét társadalmi csoportjának nemzettudati leírására készült, olyan kiegészítő kategória-rendszerhez is hozzájutunk, amely csak ebben a vizsgálatban értelmes. Példának felhozhatjuk az 1983-as kutatás tizenöt elsődleges faktorát (nemzeti önsajnálát, nemzeti önkritika stb.), amelyeket a szerző nézetszervező szempontokként határozott meg, és az öt másodlagos faktort, amely Csepeli György szerint a magyar nemzetre vonatkozó gondolkodás öt ideologikus orientációja.

Az is az eredményekhez tartozik, hogy az adatok ilyen finom hálóbá fogása közben feltárult a nemzetre vonatkozó tudáskészlet nem egy részlete, melynek hitelességéhez szó sem férhet. Ezeket egyenként bárki fel tudja használni a jobb önismeret szolgálatában, de meg is lehet tanítani, mint a nemzeti gondolkodás egyes jellegzetességeit. Jól alkalmazható felosztás az „állam-”, a „kultúr-” és az „állampolgár-nemzet” fogalmi hármasa (17–23. o.). Támaszkodni tudunk az oktatásban a nemzet csoportismérvéről olvasottakra is (34–46. o.). Ha a nemzeti azonosságtudat konfliktusairól esne iskolai órán szó, felhasználható a szerző osztályozása (114–115. o.),

de meggyőzően tipizálhatjuk a hazafelfogásokat is a szerző kategorizálása nyomán (116. o.). Informatív a nemzetről való tudás társadalmi megoszlásának elemzése is (123–128. o.).

A vizsgálati eredményeket bemutató száz oldalról a figyelmes olvasó maga is kiválaszthatja azokat az újdonságokat, melyeket a magyarságtudat egyes metszeteiről összeszedhet. Sok tény és részösszefüggés van ezeken az oldalakon, melyekkel a közönség először találkozhat. Érdemes kiemelni, hogy az anyagnak egyenrangú része a jegyzetapparátus (229–249. o.), amely szempontjaival és adataival azt az olvasót támogatja, akit a tárgykör iránti érdeklődése továbbelemzésre készítet. A kötetet ugyanis nem lehet átfutni, azt tanulmányozni kell.

5

Megéri-e a ráfordított időt? Erre nem tudnánk egyértelmű igennel vagy nemmel felelni. Egyrészt a kötet – főleg nehézkes stílusa és az egész könyvbe szétszórt módszertani megjegyzések következtében sokszor fölöslegesen megdolgoztatja az olvasót. A modern értekező próza például azt a gondolatot, hogy a nemzet mint társadalmi nagykategória viszonylag tartós történeti alakulat, egyszerűbben is meg tudja fogalmazni, mint a kötetnek e gondolatmenete: „*E viszonylagos állandóság, a megfordíthatatlan folyamatok hatalmán folyamatosan felülemelkedő megfordíthatóság a modern keretek között szerveződő nemzeti társadalom viszonyainak sokréltűsége és egymás hatóerejét kölcsönösen erősítő, integráló jellege folytán áll elő. A modern társadalom komplex viszonylómége az egyes részrvevő, funkciók szerint elkülönült viszonyok erejét megsokszorozza, akkumulációs többletként rögzíti, miáltal a szükségképpen fellépő széthúzó erőkkel szemben hatékony összetartó erők szabadulnak fel, melyek kereteként a nemzet mint a társadalomszervezés modern formája jelenik meg.*” (11. o.) Világos, nemde? A bevezetőt idéztük.

Mégsem a stílus vagy az elemzési sikok – tartalom, metodika – nehezen követhető sokszoros váltása miatt támadnak az emberben fenntartások, hanem a módszertani kételyek okán. A metodika belső ellentmondásait kezdjük fölfejtetni a mintavétellel. A vizsgálat

mindkét alkalommal főként a humán értelmiségre (írókra, művészekre, újságírókra, magyar–történelem szakos tanárookra) terjedt ki. E kört a politikai és gazdasági középvezetők, valamint az agrárértelmiségiek egészítették ki. Orvosokról, mérnökökről, közgazdászokról, a pedagógusok többségéről semmit sem mond a vizsgálat. A szerzőnek ez az önkorlátozása abból a korhoz kötött, nem egészen szerencsés döntésből fakadt, hogy 1983-ban mintáját (600 fő) a társadalom kommunikációs modellje alapján, az abból adódó értelmiségi szereposztás szerint rétegezve (123–127., 134. o.) állította össze. Ettől 1989-ben sem tért el, viszont a megkérdezett személyeket kizárólag Budapestről válogatták össze. E második menetben gazdagodott a szociológiai rétegzettség aszerint, hogy a megkérdezett személyeknek mi az életkoruk, vallásuk, s hányadik nemzedékbeli értelmiségiek. Még mindig nem került viszont be az osztályozásba a lakóhely, noha éppen a nemzetűdát szempontjából fontos faktor, hogy valaki falun, kisvárosban, nagyvárosban vagy Budapesten él-e.

A kommunikációs szerep: társadalomlélektani szempont. Minél inkább kiterjeszkedik a kutatás a szociológiai értelmezésre – a társadalmi háttér, a neveltetés befolyására –, annál nagyobb torzítás származhat az ilyen mintavételből. Illusztrációként említhetjük a vallási háttér magyarázó értékét. Az 1989-es vizsgálat zsidó, protestáns és katolikus kulturális környezetet vett föl függő változónak. (Ateistát ekkor sem.) A 671 fős mintából katolikus volt 40, protestáns 41, zsidó 19 százalék. Hagyjuk most figyelmen kívül azt a kis torzítást, hogy a vizsgálati személyek vallási hovatartozását az apa családja szerint határozták meg, noha az anya kulturális befolyása e téren legalább olyan erős, s csak azt jegyezzük meg, hogy a minta vallási összetétele eltér a magyar értelmiség vallás szerinti megoszlásától. A zsidók felülreprezentáltsága számos ponton oda vezetett – például az üldözöttségre vonatkozó kérdés anyagában (237–239. o.) –, hogy a témára vonatkozó információk jelentős részét a vizsgálat nem tudta hasznosítani. A katolikusok alulreprezentáltsága viszont, mint olvashatjuk, legalább egy összefüggésben „nem adott elég markáns képet ahhoz, hogy értelmezni tudjuk az adatokat!” (227. o.).

Látható, hogy e példában a vizsgálat érvényességét két körülmény korlátozza: a választott módszer (kérdőív például a mélyinterjú helyett) és a mintakiválasztás módszere (statisztikai esetlegesség a reprezentativitás helyett). Összevethetjük, mennyivel többet tudunk meg a magyar népesség nemzettudatáról például az oral-history kutatások mélyinterjúiból, de e vizsgálat sorozat kiegészítő mélyinterjúinak segítségével is. Hasznos lett volna némi összevetést olvasni a kétféle eljárás között.

Részben még a mintavétel problémájához tartozik, hogy a vizsgált személyek mennyire voltak őszinték. A nemzeti téma fölvetése általában is érzékenységeket érint. A kérdéskör 1983-ban még tabutéma is volt. Esetleg nem szívesen vallott identifikációs feszültségeiről a zsidó származású értelmiségi, álláspontjának esetleg nacionalista vagy vallásos implikációról a katolikus és protestáns. Emellett sokan tanúsítottak bizalmatlanságot általában a kikérdezéssel mint feltáró módszerrel szemben. 1983-ban a minta egynegyede megtagadta a közreműködést. Ez az arány a vezetők között elérte az egyharmadot. A 600 személyből csak 90 mondta, hogy a kérdőív jó. Sokan provokációnak érezték e tudatszondázást, és társadalmi fórumokon, vagy mint 1989-ben a sajtóban tiltakoztak ellene. Minderről maga a szerző tudósít (131–136., 241. o.), mint ahogy azt is fölveti, hogy talán „Pisa ferde, nem a torony”. Egy másik helyen (210. o.) kitér arra, hogy az 1983-as vizsgálat elsődleges faktorai egészükben nem magyaráznak többet a nézetszerveződés támpontjaiból, mint az összvariancia 42 százalékát. A szakirodalom a 40 százalékot éppen csak elfogadható értéknek tekinti. A matematikai eszközökkel fáradságosan megalkotott értékrendszer magyarázóértéke tehát abban az esetben is korlátozott maradt volna, ha a kifogástalan mintavétellel összeállított vizsgálati kör mindig megfelelő őszinteséggel nyilatkozott volna, amiről ebben az esetben szó sem volt.

6

E megállapítással már át is léptünk a fogalmi rendszer elemzési tartományába. A belső el-
lentmondások illusztrálására két problémát

említhetünk. A kisebb jelentőségű tény, hogy az 1989-es vizsgálat lényeges változtatásokkal követte az 1983-as tudatszondázást. Így elvesztett az a lehetőség, hogy a késő államszocialista időszak nemzettudatának állapotrajzát egy folyamat részeként lehessen egybevetni a fordulat évének tudatleírásával. Ez az érvényességkorlátozó körülmény annál sajnálatosabb, mert vele a történetiség egyik érvényesítési lehetőségétől esett el a vizsgálat. Ennek fontosságát a szerző is kiemeli, mondván „*dinamikus mentális struktúrákról van szó, melyek a történetileg kidolgozott ideologikus tudáskészlet elemeiből jönnek létre, s a mindenkori aktuális helyzetnek megfelelően változnak*” (144. o.). E felszíni tudati ingadozásokat persze ő is igyekszik megkülönböztetni a viszonylag állandó hatótényezőktől. Ezt úgy oldja meg, hogy a témában tapasztalati úton kialakított fogalmi rendszerét történeti szociológiai magyarázó fogalmakkal veti egybe. Két fogalompárt használ. Az egyik: az állam- és kultúr-nemzet fogalma. A másik: Ferdinand Tönnies két – ugyancsak nevezetes eszméletörténeti pályafutást leírt – fogalma: a Gesellschaft és a Gemeinschaft.

Tönnies KÖZÖSSÉG ÉS TÁRSADALOM című könyvének magyar kiadása óta (Gondolat, 1983) a közönség számára is könnyen ellenőrizhető, hogy ez az eredetileg 1887-ben leírt két társulási típus, a Közösség és a Társadalom, nem arra szolgál, amire a magyar szerző is alkalmazza. Tönnies modelljében e két társadalomszervező elv váltja egymást a történelemben. Továbbá e fogalmakat a német tudós a „tiszta”, azaz az elvont szociológia statikus ideálfogalmaiként használja. Ebben a vizsgálatban viszont terepkutatás magyarázó elveiként jelennek meg a történelem jelen idejében.

A szerző e két ikerfogalom és a történetileg kialakult két nemzettípus fogalmi közé – úgy tűnik az olvasónak – egyenlőségjelet tesz. A szöveg ebben az összefüggésben szól a „Gemeinschaft” és „Gesellschaft” típusú nemzeti ideológiáról (144. o.) és az ilyen típusú nemzeti szókincsről (139–144., 242. o.). Az összefoglalásban már (225. o.) a vallási háttér nemzetideológiai összefüggéseiről szólva „*államnemzeti, »Geschellschaft« típusú nemzeti identitás*”-ról olvashatunk a zsidó családtörténeti hagyomány esetében, míg a ke-

resztény családi háttér „a »Gemeinschaft« kiindulási kultúrnemzeti felfogás”-t involválja. Az azonosságra azonban nincs bizonyíték.

7

A kötet segítségével a mai magyar értelmiségi nemzetudat részlegesen tárul fel. Csepeli György sok mindent elmond választott tárgyáról, sokszor érdekesen, bár általában túl bonyolultan. Eddig ismeretlen dolgokat is bemutat. Kár, hogy egész mondanivalója abba a leárnyékkolt hitelességű zónába kerül, ami a „nagyon valószínű” és a „tudományosan bizonyított” értelmezési tartomány közé esik. Egészen bizonyosak csak abban lehetünk, hogy a magyar értelmiség a nemzeti kérdésben megosztott. Ilyen is, olyan is, és ennek a tagoltságnak gyökerei mélyen belenyúlnak a szűkebb társadalmi környezet kulturális légkörébe. Az államszocialista korszak ezt a kulturális meghatározottságot csupán elfedte, rárétegződött, de lényegén keveset változtatott.

A vizsgálat érdekessége, hogy bemutatja: mit jelent, ha egy elemzési mód – elérve határait – szembekerül azzal a témával, amit feltárni akar. Mert ha egy mégoly ígéretes megközelítés gondolati esetlegességeket tartalmaz, a legötletesebb matematikai apparátus sem tud segíteni rajta. A kutató mindig azt kapja vissza a komputertől, amit beletáplált.

Kronstein Gábor

EZ IS AKVARELL

Színes víz

Nemzetközi akvarellkiállítás

Ernst Múzeum, 1993. január 21.–február 21.

Felújult bennem az irigységgel elegy bosszúság, amit nyugati kortárs gyűjtemények egyikeben-másikában éreztem, ha láttam másod-, harmadvonalszerű műveket állandó gyűjtemény, kortársi múzeum anyagába emelni. Felújult az érzés az Ernst Múzeum kiállítá-

sán, melynek változatos és impresszionáló anyagából akadna bizony első vonalbeli is, amivel gazdagodhatna a Szépművészeti Múzeum kortárs gyűjteménye mellett nem egy mai magyar művészettel foglalkozó múzeum. Nyugaton – Németországban legalábbis sok helyütt így volt a közelmúltig – az anyagi bőség miatt fölös kiállítóterrel rendelkezvén, nemegyszer „múzeumok művészetévé” avatnak erre érdemtelen, kiforratlan, esetleges választásúnak tetsző munkákat is. A pontosság kedvéért két megjegyzés. 1. A „tökéletes művészi szabadság” korában a minőség fogalma is relativizálódott. Lehetséges, hogy amit látunk, az nem *ad hoc* megítélés miatt nivótlan [látszik nivótlan], hanem egy általunk fel nem ismert koncepció szerinti választás eredménye. 2. Lehetnek az idegen számára ismeretlen és érthetetlen, de lokálisan indokolt szempontok. Mindezt nem tudjuk figyelembe venni. Végül is nem bújhatunk ki a bőrünkkel. Nálunk sok esetben a tálcán kínált – azaz honi kiállításon szereplő, forintért is megszerezhető – arra igen méltó munkákat sem tudják közgyűjtemények megvásárolni. E kortársi akvarellkiállítás sem látta jelét vásárlásnak. S ez a gond különösen azért tetszett időszérűnek, mert néhány héttel korábban zárult a Szépművészeti Múzeum AZ AKVARELL című kiállítása, melynek az anyaga úgyszólván nem talált kontaktust a mai művészettel, csaknem teljes mértékben hiányozván a gyűjteményből a klasszikus avantgarde mint összekötőkapocs.

Tudjuk, ebben nemcsak a „pénzeszközök” hiánya a ludas, hanem a kultúrának az a megközelítése is, melyben közös volt a két világháború közötti kultúrpolitika és az ötvenes évek kultúrpolitikájának művészetelmélete. A közös nevezőt a *kozmpolitizmus* varázsszavában lelhetjük föl, amely szó egyszerűen magyarázat, ítélet és följelentés is volt. Gumifogalomként minden belefért, ami egy igen bornírtan és szűken értelmezett „közérthetőség” kívül esett. Ez a közérthetőség pedig egyértelmű tendenciózussággal volt azonos. – Emellett természetesen számos különbség is volt a két kurzus művészetfelfogásában. Ahogyan a Horthy-korszak egy részében dicsfény ragyogta be a római iskolát, de létezhetett mellette például a Szinyei Társaság is, másfelől viszont éhen halt

Derkovits, és elpusztult Vajda, úgy a „fordulat éve” után az egyedüli hat. eng. szocreál nem volt oly nyomasztóan akadémikus és általános, mint szülőhelyén; Bernáth Aurél (és mások) kollaborációjának ellentételeként bocsánatos bűn lehetett, ha meglátszott az ecsetvonás, ha „apolitikus” tájképet festett valaki. Ezzel szemben maga Kassák is hitte évekig, hogy vége a modern művészetnek, s ezalatt a háború előtt feltűnt legkiválóbbak munkássága kitorolított a magyar művészetből, lettek légyen az illetők a tudóbaj, a nyomor vagy a náciizmus áldozatai, netán éltek perifériára szorítottan.

Azért nem fölösleges talán bevezetésekképp ez a rövid emlékeztető retrográd és ideologikus művelődési időszakokra, melyeknek gyűjteményeink is kárát látták, mert az említett varázsszó napjainkban is fel-felbukkan mint az elítélendő, korlátozandó művelődési jelenség lesújtó minőségjelzője. Csak remélni lehet, hogy a jövőben nem lesz külföldi (és belföldi) műtárgyak megvásárlásának a szegénység mellett „kozmpolizmusuk” is akadály. Magyarország számára, minden vezéreszme és jelszó nélkül, kitágulóban a világ, s ez ellen hadakozni hiábavaló és anakronisztikus; mellesleg rossz emlékü és semmibe foszlott művelődéspolitikai ideálokat idéz.

Érdekes véletlen, hogy a Szépművészeti Múzeum kiállítását néhány nap különbséggel követte az Ernst Múzeum akvarellkiállítása. A nemzetköziség ez esetben közép-európai, Németországtól Romániáig és Csehországtól Szlovéniáig terjed; harminchét művész munkái hét országból. Ha nem volna az említett történelmi-ideológiai-pénzügyi eredetű hiatus gyűjteményeinkben, a két kiállítás folyamatosan elvezethetne az akvarell kezdetétől napjainkig.

A „tisztá akvarellt” ezen a kortárs kiállítás sokkal kevésbé lehet számon kérni, mint a Szépművészetiben, akár műfaji, akár technikai értelemben. Ám ha ez a rendezés szempontja, s a kezdeményező a Magyar Akvarellfestők Társasága, akkor a néző – legalább az első körben – azt vizslatja, hogyan s mivel készült a mű. Szinte minden résztvevő „feszgeti a műfaj határait”, nem szólva azokról, akik már át is törték e határokat. Középkorai rajztanárom, az akvarellfestő Kása Gábor antihohém, tisztelen konzervatív alakja jut

eszembe, aki összehajtható kis széken kívül valamelyik utcasarokra, a túlságosan kíváncsi gyerekek orrát befestkezve ecsetjével, izes, eleven s ma már dokumentumértékű akvarelleket festett a régi Óbudáról. Igazán komolyan azonban nagyméretű figurális akvarellkompozícióit vette; így feszegette, a maga módján, a műfaj határait. Úgy látszik, századunk művészetének egyik velejárója a hagyományos eljárásokat új feladatokkal szembevetni. A biedermeier képecské, a füzetlapnyi vízfestmény egy mai művész kezén rendszerint táblaképméretűvé növekszik, olykor a festőalap anyaga, minősége, alakja változik meg, vagy – és ez a leggyakoribb – a művész egyetlen alkotáson belül szívesen alkalmaz más technikákat is a vízfesték mellett.

Stefanovits Péter például elegendő anyagból, a legkülönbözőbb eljárásokkal alkotott három tárgyegyüttesének már kevés köze van az akvarellhez, hacsak a művekbe illesztett beszáradt festékestálcák jelenléte nem ez a bizonyos „köz”. Bukta Imre egyik művével oly módon kíván megfelelni ön maga „agrárius” szellemének és az akvarell követelményeinek, hogy egy vízfesték-öntözőberendezést szerkeszt. Bárbel Esser (Németország) megmarad a síkban, de a vízfesték nem kap nagyobb teret izlésesen elrendezett műtermi hulladékkompozícióin, mint a ragasztás, az égetés, a szén, kréta, grafit és a tempera. Szirtes János nagyméretű és táblaképjellegű munkáit aligha gondolná bárki is akvarellnek. Füstölést, csepegtetést, tárgyak lenyomatát, aranyfestéket alkalmazott tablóm.

Jó néhányan vannak ugyanakkor, akiknek a művei könnyedek, áttetszők, gyakran élénkek, színesek – megtestesítik azt a fogalmat, amit általában akvarellen értünk, ha úgyszólván divatját is múlta a hagyományos vázlatfüzteméret. Az akvarell ma már nem a természetben, az utcasarkon készül „egy ülésre”, hanem többnyire a műteremben, s alkotója mintha attól tartana: műve észrevétlen marad a „nagyok” közt. Mayer Berta akvarellhatással él a legteltesebb módon: ecsetvonásai finom sejtései valaminek, ami más eszközzel nem érzékeltethető. Lóránt János képei meg egyenesen klasszikus akvarelleknek vehetők, feltéve, hogy a néző nem klasszikus tájak újabb példányait óhajtja a keretben lát-

ni, hanem tudomásul veszi, hogy a művész az anyagot és nagyvonalú kezelését *belső tájak* rögzítésére alkalmazza. Az osztrák Norbert Maringer a gesztusfestészet elemeivel él, amikor széles ecsetjével jeleket ír a papírra: művei hatásosak és anyagszerűek, elvégre a vízfestésből ez a magatartás is következhet. A német Elli Schaugg azt a megfigyelését gyümölcsöteti, hogy a vizes felületre szórt tárgyak különös nyomot hagynak megszáradás után. Erdélyi Eta mozgásfázisokat idéző műveiben a témának tökéletes megfelelője az eljárás. Renate Greineder (Németország) élénk színei kissé Sonja Delaunay világára emlékeztetnek, ám akvarellesen, az ő konstruktivitása nélkül. Az anyag transzparenshatását mint a mesészerű titokzatosság, többértelműség eszközt alkalmazza Szily Géza, lazúrosan fejlesztett igazi akvareljein.

Egy idő után azonban, legkésőbb a második körben eltelik a néző a technika vizsgálgatásával, elunja a „hogyan is csinálta?” kérdését, és vágyat érez, hogy mélyebbre hatoljon. Az eljárás ekkor már többnyire mint tartalmi mozzanat kelt figyelmet, aligha tudjuk a plasztikai közlendőtől elválasztani. A kiállítás szolgál emlékeztető mozzanatokkal. Intellektuális öröm, hogy túl technikán és a művészet obligát önvizsgálatán, nem egy művészt általános emberi kérdések vizuális megközelítése is foglalkoztatja. Például El Kazovszkij, aki, úgy tetszik, kifogyhatatlan abban, hogy jól ismert motívumait új meg új kompozícióba építve valami szorongatót, a láthatár irányából felénk közelgő végzettszerűt sejtessen velünk. Nem döbbenünk meg túlságosan, hacsak a kimondás nyíltságától nem; sejtjeinkben már ott volt a baljós előérzet, a festő csak tudatosítja bennünk. Ujházi Péter MEGY AZ ÉLET címmel éppen ellenkezőleg, az életnek hrabali felfogását teszi magáévá „comics”-ra vagy naiv regény illusztrációjára emlékeztető, színeiben a bayeux-i kárpitot is idéző két munkájában. Nála ugyanis a vég, a végzet egyelőre háttérbe vonul, az élet derűs nyugalomban pergő epizódok részletgazdag sorozata, amely valaminő teljességgel szolgál, s amely nem annyira elfeledtetni, mint inkább megnyugvást jelentő happy endinggé teszi a halált. El Kazovszkij és Ujházi közötti Petr Jedlicka (Csehország) álláspontja, akinek vérbő, erőteljes félabsztr-

rakt „portréi” vastag fekete kontúrok közül kivillanó élénk színekkel derű és ború, életöröm és elkerülhetetlen vég kettősségének lendületes és megnyerő kifejezői. Elvontabb nyelven szól Butak András, aki „könyveket” formált egy papírmásészerű anyagból, s ezeket alkalmazta festőalapként. VIZEK KÖNYVE a négy mű címe, talán a kiállítás címére utalva, de lehetne az Élet könyve is, mert hieroglifjei megkapó rejtelemmel és tragikummal utalnak valamire, amit mindannyian jól ismerünk, de alapjaiban nem értünk. Egy román művész, Ion Bitzan személyében még valaki érzi szükségét, hogy papír és festék segítségével áttételes, „második papírt” teremtsen. Nyomasztó méretű kvázioklevelekről van szó (RÉGI TULAJDONJOGI DOKUMENTUM I–IV.), melyek a jól szimulált ódonosság s az ebből következő titokzatosság és sorsszerűség levegőjét árasztják. A szintén román Nistor Coita egyik műve, a GYŰJTEMÉNY, mint ugyancsak kvázimű, honfitársáéval rokon, másfelől pedig egyéni formációinak sorokba rendezésével hasonló kompozíciós formát választ, mint Ujházi. E műben a klasszikus avantgarde óta kísértő szándék munkál: leltárba venni a képzőművészet építőelemeit. Ami hasonlóképpen reménytelen feladat, mint rendszerezni az élet jelenségeit. Kovács Péter Balázs négy műve egy sorozat négy darabja. Mindegyik tájképnek mondja magát, valójában egyetlen „táj” szemünk előtt felépülő képének fázisai. Kettős értelemben *zöld* mű, amely mintegy a meg-megújuló élet, nem pedig a pusztulás mellett korteskedik.

Utolsónak említem Légrády Viktor műveit, melyek rám a legnagyobb hatást tették. A kiállításon nemegyszer tapasztalhattuk, hogy amikor az alkotók drámai hatással kívántak élni, akkor ehhez erőtlennek érezték és más, sűrűbb, szilárdabb anyaggal elegyítették a vízfestéket. Légrády művei tiszta, rétegről rétegre fejlesztett akvarellek, melyek azonban az elmélyült és aprólékos munka folytán, az eljárás minden lehetőségét kiaknázva, szuggesztív drámai erőt sugároznak. Első pillantásra valamely ismeretlen faktúra leképezésének, látványhú ábrázolásának hat a négy mű. Mintha egy fölfedezésre váró földrész domborzata jelenne meg, ahogyan sok száz méter magasból látszik, vagy egy új anyag kidolgo-

zatlan felülete a mikroszkóp alatt. De hamarosan rájövünk, hogy valami igazából nem létezőnek a meggyőző, hiteles ábrázolását látjuk. Klee ideálja valósul meg: a láthatóvá tévés. A klasszikus módon alkalmazott hagyományos eljárás merőben jelenkori, aktuális képi kifejezés eszközeként lép elénk. Élet és halál kérdése az emberi nem létkérdéseként vetődik fel itt; mintha egy ember utáni világ reménytelen képét látnánk.

Mundazonáltal a kollektív kiállítás általános képe derűsebb ennél. Derűsebb és egyöntetűbb az összkép a kiállítóteremben, mint odakint az utcán. Végül is győzött az akvarell: többségben az áttetsző és lengő hangulat. A poklot járó vagy a mélységbe hatolást megkísérlő művek pedig kikerülhetők, szigorúságuk elfeledhető. Más kérdés, hogy szemhunyas a valóság fájdalmas dolgai felett nem változtat a tényeken. A kiállítás figyelemre méltó, sok böngészővel, egyéni leleménnyel. S a múzeumoknak (mást említeni se merek) vásárolnivalóval.

Kováts Albert

A HOLMI POSTÁJÁBÓL

A SZERKESZTŐ MAGÁNLEVELE

Eörsi István legutóbbi Gombrowicz-naplójában (*Holmi*, 1993/4.) többek között Kis János Márkus Györgyről írott tanulmányára (*Holmi*, 1992/12.) is reflektál. Márkus gondolkodói útjának jelentőségét azzal véli a legcélrányosabban igazolni, hogy ellentétet konstruál

ő és a többi, megnevezetlen Lukács-tanítvány (Heller Ágnes, Fehér Ferenc, Vajda Mihály) között. Amazok „*úgy oldották meg világnézeti válságukat..., hogy villámgyorsan kilapátolták mindazt, aminek köze volt Marxhoz, Lukácshoz, egyszóval mindahhoz, amiből vagy egy fél évszázadon át építkeztek... Mivel a gondolatok keresletének és kínlatának alakulását nem utolsósorban a divat határozza meg, a Lukács-tanítványok többnyire posztmodernisták lettek, meg tuccaliberálisok, lelkes múltmegtagadók... (Legalábbis a nyolcvanas évek közepéig ez jellemezte őket – azóta már nem kísérem fejlődésüket.)*”

A Lukács-iskola (és „óvoda”) felbomlása a legújabb kori magyar kultúra egyik fontos és *feldolgozatlan* története. Egy nagy mester paradigmájának összeomlása minden tanítványt a hűség és hűtlenség dilemmája elé állít; Eörsit éppúgy (Lukácsról szóló drámájában), mint másokat. Egy nyelvhez való hűség (amelyben például a liberális csak *tuccaliberális* lehet) gyakran pusztán az oktalan makacság tünete. Ha Eörsi kicsit tovább olvassa Fehért és Hellert, akkor THE GRANDEUR & TWILIGHT OF RADICAL UNIVERSALISM (A RADIKÁLIS UNIVERZALIZMUS TÜNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSA) című tanulmánykötetükben (Transaction Publishers, New Brunswick, London, 1991) hét nagy kritikai méltatást találhatna Marxról és nyolcat Lukácsról – bizonyára a villámgyors kilapátolás jeleként. (Ezek egy része újabban magyarul is megjelent.) Vajda gondolkodásmódját mindig is – marxista és nem marxista korszakában egyaránt – szellemi tradíciónak drámai megkérdőjelezései jellemezték a „*változó evidenciák*” jegyében. De ő is tanulmányok sorában fejezte ki hálóját Lukácsnak, és dolgozta ki ugyanakkor kritikai distanciáját vele szemben.

Eörsi megjegyzése komisz.

Radnóti Sándor